

Apr-2021 ISSUE-I(II), VOLUME-X

Published Special Issue for National Conference On

Problems and Dimensions of Urban Transformation

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.222

Peer Reviewed Journal

Published On Date 17.04.2021

Issue Online Available At: <http://gurukuljournal.com/>

Principal,
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's
Arts and Commerce College, Nagthane
Tal & Dist: Satara (M. S.) 415519

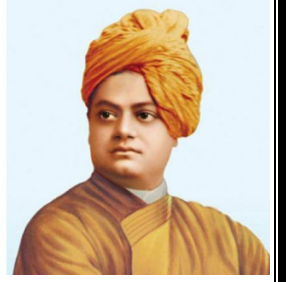
Organized By

Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

“Education for Knowledge, Science and Culture”
-Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

One Day National Conference

On

Problems and Dimensions of Urban Transformation

On

Saturday, 17th April, 2021

By

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

Arts and Commerce College, Nagthane

Tal & Dist: Satara (M. S.) 415519

April 2021

Executive Chairman's Message

It is a matter of pride that under the devoted leadership of Principal Dr. J. S. Patil, Arts and Commerce College, Nagthane is publishing a special issue of research articles on “*Problems and Dimensions of Urban Transformation*” which is the outcome of a National Conference organised on Saturday, 17th April, 2021.

I convey my best wishes for the publication and congratulate the organising committee and the contributors.

With best wishes!

Principal Abhaykumar Salunkhe
Executive Chairman,
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha,
Kolhapur

From Principal's Desk

Dear Delegates,

It is an immense pleasure to publish online this special issue of the National Conference on Problems and Dimensions of Urban Transformation in Gurukul International Multi-disciplinary Peer Reviewed Research Journal having impact factor 6.22. It consists of the research papers presented in the self funded National Conference organised by our College. We are quite happy to publish your papers on the very same day of the event.

We appreciate your active participation and contribution in the form of meaningful deliberations and insightful research articles which ultimately made this issue possible. It will, no doubt, be the good reference material for the scholars and researchers. The National Conference will be long cherished for thought-provoking inaugural speech by Honourable Mrs. Shubhangi Gawade, Secretary, Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur, key-note address by Dr. J. F. Patil, Eminent Economist (Shivaji University, Kolhapur), and plenary sessions by the resource persons like Dr. Anil R. Padoshi, (Goa University), Mr. Subhash Gatade, (Sangli) and Dr. D. G. Gatade, (Satara)

The conference will be well remembered for the research papers presented and the fruitful discussions held in the brain storming sessions. In fact, all the sessions were a special treat and the active participation of the delegates kept the conference lively and worth attending.

Once again, we heartily appreciate the efforts and contribution made by the resource persons, delegates, teaching and non-teaching staff, students, supporters, well wishers and citizens of Nagthane.

Thanks are due to honourable Principal Abhaykumar Salunkhe, Executive Chairman and Honourable Principal Mrs. Shubhangi Gawade, Secretary of Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur for their able support and guidance in the organisation of the National Conference.

Dr. J. S. Patil,
Principal,
Arts and Commerce College, Nagthane,
Tal & Dist: Satara (M. S.)

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
1	"Prospects and Problems of Urbanization" Keynote Address	Dr. J. F. Patil	१-५
2	Urbanisation, Problems And Solutions	Dr. Gatade D. G.,	६-१०
3	Trends and Problems of Urbanization in India	Prin. Dr. J. S. Patil Ms. Jayamala Uthale	११-१४
4	Trends And Problems Of Urbanization In India	Dr. Ramjan Fattukhan Mujawar	१५-२२
5	Land Use Land Cover Change And Its Impact On Lst Using Gis And Remote Sensing : A Case Study Of Karad Tehsil	Shobha Lohar Sudhir Powar	२३-३०
6	Study On Rights And Rehabilitation Of Slum Dwellers In Satara City: An Overview	Dr. Rajashree J Jawale*	३१-३९
7	Urban Problems In India	Mr. Abhay D. Jaybhaye	४०-४४
8	Customers Percprtion About Fruits Products In Mahbalewswar Market	Mr. Satish Kudale,	४५-४७
9	Expenditure On Urban Development Of Central Government Of India	Rahul Babanrao Yadav Dr.Santoshkumar Babanrao Yadav	४८-५२
10	Urbanization after Economic Reform	Mrs. Patil Priyanka Suyog	५३-५७
11	Urbanization Problem a case study of Satara District	Vidya Mohite, Dr.Arun Bhagawan Patil	५८-६५
12	Government schemes for Urbanization	Mrs. Bhagyashri R.Wagdole	६६-६९
13	Urbanization And Its Impact On Environment	Prof. Dipak Uddhav Gurav	७०-७७
14	The Urbanization Problem In India	Dr. Prakash Bhimarav Kamble	७८-८३
15	Economic And Environmental Impact Of Urbanization In India	Ms. Vaishnavi Ajit Bhosale	८४-८८
16	The Causes and Effects of Urbanization in India	Dr. M. S. Suryawanshi	८९-९४
17	Urbanization : Problems and Recommendation	Dr.Salunkhe Ushadevi Eknath	९५-१०१
18	White Collar Crimes: A menace of urbanization in India	Shruti Shah	१०२-१०५
19	भारतामधील नागरीकरण, आर्थिक विकास आणि विषमता	डॉ. अनिल पडोशी	१०६-१०८
20	नागरीकरण शिक्षण आणि आरोग्य	प्रा. सुभाष दिगंबर दगडे	१०९-११५
21	मुंबईचे 'कॉस्मोपॉलिटन' स्वरूप आणि बहुभाषीक वृत्तपत्रे	डॉ. धीरज सुरेश शिंदे	११६-१२०
22	रेड क्रॉस संस्थेच्या कार्याची प्रस्तुतता	डॉ.अजितकुमार दादासो जाधव	१२१-१२६
23	भारतात नागरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास	प्रा. हरिश्चंद्र व्यंकटराव चामे	१२७-१३१
24	“अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि ग्रामीण विकास” (विशेष संदर्भ : महाराष्ट्र राज्य)	डॉ. शिवाजी झांझुरणे	१३२-१४१

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
25	जैवतंत्रज्ञान पर्यावरण व भारतीय शेतीची वाटचाल	प्रा. प्रदीप सावंत	१४२-१४६
26	भारताचे परराष्ट्र धोरण-सातत्य आणि स्थित्यंतर अलिप्ततवादी चळवळ : विकास आणि प्रस्तुतता	डॉ. वसंत भूपाल शिंदे	१४७-१५४
27	भारतीयसंदर्भात शहरीकरणाच्या प्रमुख समस्या	डॉ. भानुदास धोंडीबा शिंदे	१५५-१५९
28	भारतातील वाढते शहरीकरण आणि लोकसंख्या घनतेतील बदल	प्रा.राजाराम कांबळे	१६०-१६४
29	भारतातील शहरीकरण : समस्या आणि उपाययोजन	डॉ. बंडू जयसिंग कदम	१६५-१६९
30	भारतातील नागरीकरणाचा ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. रणधीर हिंदुराव शिलेवंत	१७०-१७७
31	भारतातील नागरीकरणाच्या समस्या	प्रा. बालाजी पांडुरंग शिनगारे	१७८-१८५
32	शहरीकरणाचे सामाजिक आर्थिक परिणाम	निता नागेश बर्गे	१८६-१९२
33	मानवी जीवनावरील स्थलांतराचे परिणाम	प्रा. डॉ. उल्हास महादेव माळकर	१९३-१९५
34	भारतातील शहरीकरणाचे स्वरूप व समस्या	प्रा.सौ.एन.एस. पाटील	१९६-२००
35	भारतातील वाढत्या शहरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या आणि त्यावरील उपाय	प्रा.मनिषा भिमराव शेळके प्रा. डॉ. एस. एम. भोसले	२०१-२०४

"Prospects and Problems of Urbanization"

Dr J.F.Patil

Emnient Economist & former HOD
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur

I) INTRODUCTION

Dynamics of development creates both constructive and destructive processes in the social system. Urbanization is one such process which more importantly, is an admixture of good and bad aspects of developmental dynamics. It is also widely accepted that "industrialization is accompanied by urbanization.

The purpose of this brief essay is to focus on -

- extent of urbanization
- causes of urbanization
- remedial policy.

II) CONCEPTS

According to some of the reputed dictionaries "Urban" means -

- of city
- related to city

Implied meaning, it appears, is "sophisticated, urbane way of living - content / style of living w.r.t. water, health, power, transport, education, recreation, law and order etc.

Urbanization is a process of becoming urban wrt a participation of population. In a broader sense, urbanization means continuous rise in population living in urban areas and therefore declining share of population living in rural areas.

III) HOW & WHAT OF URBANIZATION

Urban population grows mainly by natural growth (births - deaths), net migration from rural to urban areas and reclassification (due to growth of urban boundaries.)

According to Census of India (2011) definition -

"An urban area consists of -

- a) All statutory towns - as
 - a municipality,
 - a Corporation
 - a Cantonment board
 - a notified town area committee

- b) Census towns - based on following criteria -
- a minimum population of 5000
 - at least 75% of male workers engaged in non-agricultural pursuits and
 - density of population of atleast 400 per sq.km.

iv) Classification of Towns -

Census of India classifies urban settlements as -

Class I	-	1,00,000 and more population
Class II	-	50,000 - 1,00,000 population
Class III	-	20,000 - 50,000 population
Class IV	-	10,000 - 20,000 population
Class V	-	5,000 - 10,000 population
Class VI	-	less than 5,000 population

v) Recent History of Urbanization

In 1950, only about 30% of world population lived in urban area. By 2012 this proportion increased to 50%. By 2050 this proportion will rise to 70%.

In India, urbanization became accelerated after independence because of economic planning for development.

In 1901 - census, India had only 11.4% urban population. According to 2001 census urban population in India became 28.53% and crossed 30% (31.14%) according to 2011 census.

According to a UN report (2007) by 2030 India will have 40.76% urban population.

In 1951 - India had only 5 cities with population more than 1,00,000. Number of such cities increased to 53 cities. Which will rise to 70 cities by 2030. In 2011 we had only 3 cities with more than 10 million people, which number by 2031 will rise to 6. In 2030, total urban population in India would be 610 million (40%). Of 20 most densely populated cities in the world, 5 are from India, - Mumbai, Kolkatta, Bengluru, Chennai, Delhi. During 2001 - 2012, total number of towns/ urban agglomerations increased from 5161 to 7935. Urban population in 2011 was 28.61 (27.8%) crores which become 37.71 crores in 2011 (31.16%).

VI) STATE CLASSIFICATION

It is also interesting to observe that growth rate of urban population has been always greater than rural population during last six decades (1951 - 2011).

According to High Power Expert Committee (HPEC - 2011), 10 top ranking urban states in India are

State	Urban Population
Tamilnadu	48.45%
Kerala	47.72%
Maharashtra	45.23%
Gujarat	42.58%
Karnataka	38.57%
Punjab	37.49%
Harayana	34.79%
Andhra Pradesh	33.49%
West Bengal	31.39%
Madhya Pradesh	27.63%

VII) CAUSES OF URBANIZATION

A broad review of various researches in Urbanization shows that following are the main causes of urbanization -

- 1) Expanding government services
- 2) Migration - across nations / regions / villages to cities.
- 3) Industrial growth and location
- 4) Policy objective - 11th Plan. Current Smart city approach
- 5) Employment concentration
- 6) Infrastructure facilities in cities
- 7) Growth of private sector after 1991.

VIII) PROBLEMS OF URBANIZATION

Fundamentally, problems of urbanization crop up because of lack of anticipatory planning of peoples movement, residential location, buildings and migrations to growth centres. Some of the important problems of urbanization are -

- (a) Urban Lounge or Sprawl - Area of cities and size of population - growing.
- (b) Overcrowding - Small size and large population.
- (c) Housing shortage - UN concept of housing poverty.

This includes problems of water, power, sanitation.

- (d) Squatter Settlements / Slums - Unauthorized construction of make-shift, houses.

In 2011- slum population 93.06 millions

Projected in 2017 - slum population 104.68 million.

- (e) Environmental problems - Global warming
 - Green house gases - CO, CO₂, Nitrogen related gases, methane.
 - rural to urban migration
- (f) Poverty - 1/3 population BPL
- (g) Transport - private vehicles

- lack of parking
- air pollution
- Inadequacy of public transport.
- (h) Unemployment - Imbalance between growth of population, labour force and growth of jobs
- (i) Water Supply - Inadequacy, Irregularity, pricing
- (j) Trash Disposal
- (k) Crime

ix) SOCIAL IMPLICATIONS

- Parking scarcity and road crowding lead to quarrels
- Increasing number of street children and child labour.
- Crime rate against children increases average
- Urban suicides (rate is higher than national)
- Disguised prostitution
- Rapes

x) URBAN INFRASTRUCTURE - For adequate urban infra-structure.

- Confederation of Indian Industry estimates 2010-2020 / Mackinsey Investment - 1 trillion dollars / 1.20 trillion dollars
- SEZ development
- Rain water harvesting - National Water Mission
- Solar plants / National Solar Mission
- Metros
- Tubes
- Municipal Bus Service

XI) WHOSE RESPONSIBILITY ?

According to list II of Article 246 Indian Constitution, entry 5, local govt. is the responsibility of State Govts. Of course, Central Govt. sponsors many programmes of urban development. Considering, financial constraints of both Central govt. and State govt. and rigid and inelastic revenue of local govt. the only way to plan, finance and execute the infrastructural development of urban areas is to adopt a multiparty approach - Central govt. + State govt. + local govt. + private enterprises - Sooner this model is evolved the better.

References

- i. Census of India 2011.
- ii. Maheshwari S.R. (2006) - Local Govts in India.
- iii. Singhsodhi Inderjeet (2003) - JNURM - A Road to Urban sectors reform in India - in Nagarlok - An Urban Affairs Quarterly 38 (3) - 8-9.
- iv. Sr. Sadashivana T. and Dr. Shakla Tabassu - Trends of Urbanization in India - Issues and challenges in the 21st century. Vol. 03 Issue 5 May 2016.
- v. Dr. Venkatigalla Venkatesham - The Problems and Issues in Urbanization in India = Paripex - Indian Journal of Research - V-4, Issue - 8 Aug. 2015.

URBANISATION, PROBLEMS AND SOLUTIONS

Dr. D. G. GATADE

Ex Head and Associate Professor,
Department of Geography,
D.P.Bhosale College, Koregaon, Dist. Satara -415 501 (Maharashtra) ,
Mobile: 9730306931, E-Mail dggatade@gmail.com

CONCEPT OF URBANISATION

Urbanization is an increase in the number of people living in towns and cities. Urbanization occurs mainly because people move from rural areas to urban areas and it results in growth in the size of the urban population and the extent of urban areas. Urbanization is relevant to a range of disciplines including geography, sociology, economics, architecture, urban planning and public health. The Urbanization has been closely linked modernization,, industrialization and sociological process of rationalization. Definition of Urban area or town is different in different countries

In India settlements having at least population of 5 thousand, 75 per cent of the male main working population engaged in non-agricultural activities, density of population of at least 400 persons per sq. km or all places with a Municipality, Corporation, Cantonment Board are called as towns.

GLOBAL URBANISATION

Today the most urbanized regions include North America (92%) Latin American Countries (80%), Europe (73%).The least urbanized regions are Africa (40 %), Asia(60 %), and India (31.16%) .

GLOBAL TREND OF URBANISATION

Globally 54% of the world's population reside in urban areas compared to 30% in 1950. By 2050 the world will be 66% urban. (UNDESA, 2014). The global trend in urbanisation is not the same in all parts of the world. Asia and Africa currently have the highest rates ofurbanisation. Due to the ongoing urbanisation and growth of the world's population, there will be about 2.5 billion more people added to the urban population by 2050, mainly in Africa and Asia. In developed nations, 76% lived in urban areas in 2000, and will increase to 83% by 2030.Only 40% of those in developing countries lived in urban areas in 2000, increasing to 56% by 2030

URBAN GROWTH IN DEVELOPING AND DEVELOPED COUNTRIES

Population growth will be particularly rapid in the urban areas of less developed countries, averaging 2.4% per year during 2000–2025 .At this rate, developing country urban population will double in 29 years. In developed countries, average annual rate of urban growth was only 0.83%

between 1975 and 2000 .The rate is projected to fall to 0.41% during the first quarter of this century. Although developing countries are less urbanized, the rate of urbanization is much higher.

One feature of today's urbanization is the continuing growth of large cities, including mega-cities. The number of mega-cities rose from just 01 in 1950 to 23 in 1995, with 17 of them in the developing world. By 2025, the number is projected to grow to 42; 28 of these megacities will be located in Asia.

URBANISATION ISSUES AND PROBLEMS

Some scholars think that the urbanization yields several positive effects if it happens within the appropriate limits. Some of the positive implications of urbanization therefore include creation of employment opportunities, technological and infrastructural advancements, improved transportation and communication, quality educational and medical facilities, and improved standards of living. However, due to extensive urbanization or rapid growth of urbanization some issues /problems occur. These include:

1. Urban Sprawl , Random and Unplanned Growth of Urban Area

Urban Sprawl refers to the migration of a population from populated towns and cities to low-density residential development over more and more rural land which results in:

Increase in Public Expenditure: They can actually play a part in the increases of public costs because these changes in infrastructures and building must actually be paid for by someone- and it is usually the taxpayers.

Increased Traffic: Populations will begin to use their cars more often, which that there is more traffic on the roads.

Environmental Issues: When you think about going out to develop these lands you will have to worry about the wildlife that lives in these lands. You will be displacing them, and it can really cause a risk in the environment.

2. Overcrowding It is a situation whereby a huge number of people live in a small space. This form of congestion in urban areas is consistent because of overpopulation and it is an aspect that increases day by day as more people and immigrants move into cities and towns in search of better life.

3. Housing: Overcrowding leads to a constant problem of scarcity of houses in urban areas. Urbanization attracts people to cities and towns which lead to high population increase. With the increase in the number of people living in urban centers, there is continued scarcity of houses.

4. Urban Slums: The fast urbanisation in combination with industrialisation has resulted in the enlargement of slums. The explosion of slums occurs due to many factors, such as, fast-paced industrialization , the lack of developed land for housing, the high prices of land

beyond the reach of urban poor, a large rural migrants to the cities in search of jobs and better life.

5. **Transport / Insufficient Transport System:** Urbanization created severe problem of transpiration. Due to movement of people into metropolitan cities, the number of vehicles on the road is increasing every year. Although various types of public transportation are provided in the cities but people in cities still prefer to drive private vehicles. This is due to the ineffective public transportation.
6. **Traffic Congestion and Blockage :** When more people move to towns and cities, one of the major challenges posed is in the transport system. More people means increased number of vehicles which leads to traffic congestion and vehicular pollution. Many people in urban areas drive to work and this creates a severe traffic problem, especially during the rush/Peak hours.
7. **Unemployment:** The problem of joblessness is also serious and highest in urban areas and it is even higher among the educated people. It is estimated that more than half of unemployed youths around the globe live in metropolitan cities.
8. **Water and Sanitation:** Water is one of the most essential elements of nature to maintain life and right from the beginning of urban civilisation. Because of overpopulation and rapid population increase in most urban centers, it is common to find there are inadequate sewage facilities. Municipalities and local governments are faced with serious resource crisis in the management of sewage facilities. As a result, sanitation becomes poor. However, supply of water started falling short of demand as the cities grew in size and number.
9. **Garbage / Trash Disposal:** Most cities do not have proper arrangements for garbage disposal and the existing landfills are full to the edge
10. **Health Problems:** The social, economic and living conditions in congested urban areas affects access and utilization of public health care services. The environmental problems and such as urban pollution cause many health problems namely allergies, asthma, infertility, food poisoning, cancer and even premature deaths. Slum areas in particular experience poor sanitation and insufficient water supply which generally make slum populations susceptible to communicable diseases. Physical, mental, and social health is affected by living conditions. There are numerous examples that impact on human living such as lead exposure, noise, asbestos, mould growth, crowding, respiratory disease, and spread of infectious diseases, accidents, and mental illness.

11. Urban Crimes . The problem of crimes increases with the increase in urbanisation. In fact the increasing trend in urban crimes tends to upset peace of the cities and make them insecure to live in mainly for the women. Most of the crimes such as murder, rape, kidnapping, theft, robbery, and hijacking are reported to be more prominent in the urban vicinities. Besides, poverty related crimes are the highest in fast-growing urban regions. These acts of urban crime normally upset the peace of cities/towns.

12. Lack of Infrastructural Facilities (Education, Electricity, Health, Transport)

Environmental Pollution: Some unlawful factories and even houses which have a poor infrastructure, the waste from buildings are directly channelled to the nearest river or water resources which directly pollute the water. The domestic waste, industrial effluents and other wastes that were dumped directly to the river, degrade the water quality. Another after effects of rapid urbanization is the air pollution which has also increased due to emanation from motor vehicles, industrial development and use of non-environmental friendly fuel sources. The noise pollution is produced from the various human actions which also degrade the environment and ultimately affect the human health. Light pollution is western countries phenomena.

14. Depletion of Green Areas

15. Demographic Problem

i) Population Pyramid : In developing countries, there are fewer very young and very old people in urban areas and in less developed countries is vice versa.

ii) Distorted Gender Ratio: In Latin America, the Caribbean, and South Asia, urban populations include more women than men hence they also tend to suffer from a high prevalence of violence and sexual abuse .

SOLUTIONS OF URBANISATION

1. Building Sustainable and Environmentally Friendly Cities

Governments should pass laws that plan and provide environmentally sound cities and smart growth techniques, considering that people should not reside in unsafe and polluted areas. The objective here is to build sustainable cities that embrace improved environmental conditions and safe habitats for all urban populations.

2. Provision of Essential Services Urban stakeholders must ensure all populations within the urban areas have access to adequate essential social services namely education, health, sanitation and clean water, technology, electricity, and food. The objective here is to provide and implement employment opportunities and wealth creation activities so that people can earn a living to pay for the maintenance of the services.

3. **Creation of More Jobs** To lessen the negative effects of rapid urbanization while at the same time conserving natural ecosystems, private investments should be encouraged so as to utilize natural resources and create more job opportunities. Tourism promotion and the sustainable exploitation of natural resources can create more jobs for the urban populations.
4. **Population Control** Key stakeholders in urban areas must provide campaigns and counseling for effective medical health clinics and family planning to help reduce the high rate of population growth. Medical health clinics oriented towards family planning options must be made accessible across the entire urban area with the objective of controlling diseases and population growth

REMEDY FOR THE URBANIZATION PROBLEMS

- 1 The most effectual way to resolve issues of urbanization is to make the economy of village and small scale fully viable.
- 2 Economies must be revitalized if government undertakes huge rural development program.
- 3 It is suggested that surplus manpower must be absorbed in village in order to migrate to urban areas.
- 4 It is needed to control traffic congestion in urban region and people must be encouraged to use public transport.
- 5 Government must make polices to construct low cast multi-storied flats in order to accommodate the slum dwellers.
- 6 Government should provide funds to encourage entrepreneurship and also find solution for pollution in the nation
- 7 Government and urban people should take initiative like 'Clean city, Green city' and to execute solid waste management and waste water treatment.
- 8 To develop smart villages along with smart cities

REFERENCES

1. Abdullah Baqui (2009), Global Urbanisation: Trends, Patterns, Determinants, and Impacts, John Hopkins University, PP. 1-42
2. Census of India (1951-2011)
3. Report of UNDESA (2014)
4. Wikipedia Encyclopedia

Trends and Problems of Urbanization in India

Dr. J. S. Patil

Principal,
Arts and Commerce College, Nagthane

Mrs. J. A. Uthale

Assistant Professor,
Arts and Commerce College, Nagthane

Introduction:

Urbanization is an index of transformation from traditional rural economies to modern industrial ones. It is a progressive concentration of population in the urban unit (Davis, 1965). Kingsley Davis has explained urbanization as a process of switch from the spread-out pattern of human settlements to one of concentration in urban centers. It is a finite process and a cycle through which a nation passes as it evolved from agrarian to industrial society (Davis and Golden, 1954).

Modernization, industrialization, and the sociological process of rationalization are parts of Urbanization. Urbanization is a rapid and historic transformation of human social roots on a global scale, whereby predominantly rural culture is being rapidly replaced predominantly by urban culture.

Historically, larger population India have been living in villages and Indian culture is predominantly rural, in 1991 Government has accepted the new economic policy, which resulted into the increase in the urban population. Today, it stands more than 30% of the total population of India. Since 1991 migration of rural people has been increased. In India urbanization is a transformation from a rural economy to an urban economy, from agricultural activities to industrial activities, and to modern economies. However, as India's urbanization process is increasing and its negative impact on the urban areas, by the way of lack of basic facilities like infrastructure, drinking water, housing, transport, etc.

Research Methodology:

This paper is based on secondary data, the data is collected from Government Records, books, articles, web-based journals. The Records of Urban Population as sourced from Census Reports have been tabulated for the description of its trend.

Objective of the paper:

- 1) To study the growth of urbanization in India.
- 2) To study the trends of urbanization in India.
- 3) To study the major problems of urbanization in India,
- 4) To know the impact of urbanization on the Indian Economy.

Urbanization in India

In India, two reasons for the growth of urbanization one is that the increase in urban population and the second is the increase in migration from rural to urban areas, small towns and cities. However, in the 1990s, i.e., when the Indian government opened up their economy, it seen the rapid growth in the economy of the country. But this economic growth was mostly an urban growth, which led to rapid migration of rural population to urban areas.

In the year 1951, only five cities are having a population of more than one million, which has increased to 53 cities in 2011 and it was estimated that by 2031, it will be 70 such cities in the country with million populations. Similarly, three cities are having more than 10 million populations in the year 2011, and it was estimated that six cities will be having 10 million populations by 2031. Thus, it was estimated that the total urban population by the year 2030 will

be 610 million, which will account for 40% of the total population of the country (Mohan, 2012). The many cities in our country, are becoming extremely crowded and if we see the 20 most densely populated cities in the world, out of which five will be from India including, Kolkata and Mumbai (Confederation of Indian Industry, 2010).

There are top 5 urbanized States, which are from southern States; and in the top 10 urbanized states, a total of 4 southern states Tamil Nadu, Kerala, Karnataka and Andhra Pradesh represent. The four southern States mentioned before are also the major contributor to our country (India) GDP.

Employment is the main reason for the migration of males, compare to females. For males, the migration from rural to urban areas was 60.9%, whereas for females it was only 3%. Even within urban-to-urban areas, male migration was 48.2%, compared with 3% for females. On the account of marriage only, females migrate more rather than for employment causes.

Problems of Growing Urbanization: -

Slums: -

In Indian cities slums areas are widening due to urban poverty, increasing population and lack of houses. Growing slums is a major problem in Indian metropolitan cities as well as small towns. There are more poor people living in slum areas, and slums are spreading along with the urbanization process in all Indian cities.

According to the 2001 census of India, the slum population was 42.6 million, which forms 15% of the country's total urban population and 23% of the population of cities and towns reporting slums. The census also reports that 41.6% of the total slum population resides in cities, which have over one million populations (Planning Commission, Government of India, 2011).

The projected slum population from the period 2011 to 2017 is highest for the State of Maharashtra, which will be going to increase from 18 million to 20 million; the next was the State of Uttar Pradesh which will be increased from 10 million to 12 million; and whereas for states like Tamil Nadu and West Bengal, it will increase from 8 million to 9 million. In India Bustees in Calcutta, Jhuggis in Delhi, Chawl in Mumbai and Cheri in Chennai are called to slums area. In the slum area, people live in very difficult conditions there is a lack of clean drinking water, ventilation, light or sanitary facilities, or any combination of these factors detrimental to safety, health and morals. Around 40 percent of people in mega-cities like Calcutta, Mumbai and Delhi live in slums. The slums area is overcrowding and extremely unhygienic.

In the slum area, the children defecate anywhere around the huts. All such areas have several cesspools and puddles. These are invariable dug in the middle of a state dirty pool. People wash their clothes and utensils under the hand pumps. This causes diseases like blood dysentery, diarrhea, malaria, typhoid, jaundice and conjunctivitis, which stalk them all the year. Children with bloated bellies or famished skeletons suffer from polio and common sight.

Climate Change

The global warming is the main reason for climate change, and global warming is occurred by greenhouse gases e.g. carbon dioxide, methane, nitrous oxide and others in the atmosphere, which led to increasing Global Warming, air pollution and noise pollution. Today's urban area increase in the growth of vehicles in the cities and towns, more use of fossil fuels and construction activity by clearing the green and vacant lands for constructing buildings, roads, highways, malls, etc. which is led to increasing air pollution and noise pollution.

The problem of wastage

Urban solid waste is the major problem of Urbanization which is consists of building materials, plastic containers, hospital wastes, kitchen waste, etc. The building materials and household solid wastes are dumped in public places. The hospital wastes do not have covers while

transporting. The stringent smell contaminates the air. The Urban sewage does not have the proper let-out facility. As Indian society prospers, it trashes mainly hazardous plastics, metals and packing is growing exponentially. In the last decade, garbage was produced at nearly twice the rate of population growth. Only eight out of 3,119 towns and cities in India have full wastewater collection and treatment facilities.

Sewerage problems

The metro city fields in India are afflicted with ineffectual and inadequate municipal utility. No city in India is free from excrement. All these happened because of the illegal construction inside and outside the city and there is no escape. Approximately 38% of the city area has a sewerage system. Yamuna river of India's capital Delhi has become colossal sewerage mostly by underdone sewage. Delhi's 40% excrement is coarse.

Water supply

The water supply in India doesn't fulfill the need of the people. The water was provided to Chennai, Hyderabad, Rajkot and Wadhwan by municipal sources for just 30 minutes thrice a week. The number of small towns unable to get water from the main supply. They are resting on sources like individual wells, household open wells. Nevertheless, they get water from the rivers with some storage water in the pond in the summer. The drainage system barely exists in the metro city. Annual flooding has become part of every year's problem. Delhi also cannot escape from it. Now, this thing has become a natural part of the urban areas.

Environmental problems

Environmental pollution is the major problem of Indian urbanization which is affecting human health. According to the World Bank, 40,000 people die in India every year because of air pollution. A large number of people have been suffering from respiratory diseases, allergies and coughs due to environmental pollution. It has been doubled since the 1990s. Today's 23 Indian Cities have crossed danger limits because of auto-exhausts and industrial emission.

Urban Poverty: -

In urban areas, urban poverty is increased because of population growth and rural-urban migration. The urban poor occupy the lowest strata of the social hierarchy and are deprived of basic services and amenities.

The Government of India since, the Fifth Five Year Plan [1974-1979] has emphasized the eradication poverty program and policies such as SJSRY [Swarna Jayanti Shahari Rozgar Yojana] which was designed to provide gainful employment to the urban poor, by encouraging setting up of self-employment ventures and provision of wage employment opportunities for families below the poverty line in urban areas.

According to the 2001 census of India, the slum population was 42.6 million, which forms 15% of the country's total urban population and 23% of the population of cities and towns reporting slums. The census also reports that 41.6% of the total slum population resides in cities, which have over one million populations.

Social Impact

The social implication is increasing in the Urban area due to poverty. There is a large number of street children, child labor who either stays with their parents or lives alone on the streets. The street children are drawn in junk dealer, beseech, selling different things, shoe polishing, waiter, etc. Child labor became a noticeable thing in metro cities and suburbs and the capitals of India are free from this. they are dragged into child trafficking, child pornography, prostitution, begging; They are victims of their situation. The street children of Delhi who are below 18 years are an aggregate of 1% of the total children population.

Suicide is becoming a major social implication issue. The numbers are increasing every day in cities. According to the NCRB in the year 2014, more than 1,31,666 suicides have taken place in India and half of the suicides took place in Urban areas. The suicide rate in cities was higher (12.2%) as compared to the all-India suicide rate which was (10.6%). During one decade from 2004-2014, there has been seen an increase of 15.8% in suicide cases. The percentage share of suicides among the top States in India was 12.4% for Maharashtra; Tamil Nadu accounts for 12.2%; West Bengal 10.9%; and Karnataka 8.3% respectively.

Conclusion

Urbanization is very important for economic development in India because urbanization is generating employment, education facilities and economic culture etc. but above problems are decreasing the development of urbanization so the government has to imply strong policies for urbanization and its healthy development and to eradicate the problems caused by urbanization.

References

- [1] Urbanization in India: An Impact Assessment Article July Neelmani Jaysawal Visva Bharati University
- [2] TRENDS OF URBANIZATION IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES IN THE 21ST CENTURY 1, *Dr. Sadashivam, T. and 2Dr. Shahla Tabass 1 Assistant Professor, Department of Public Administration, Pachhunga University College, (A Only Constituent College of Mizoram Central University), Aizwal, Mizoram, India 2 Assistant Professor, Department of Political Science, Zakir Husain Evening College, Delhi University, Delhi, India
- [3] Kundu, A (1983): Theories of City Size Distribution and Indian Urban Structure—A Re-appraisal, Economic and Political weekly, vol. 18, no. 31, (accessed at <http://www.epw.in/special-article/theories-city-size-distribution-and-indian-urban-structure-reappraisal.html>).
- [4] Agarwal, Siddharth. 2011. The State of Urban Health in India: Comparing the poorest quartile to the rest of the Urban Population in selected States and Cities. Environment and Urbanization, 23(1), 14. <http://dx.doi.org/10.1177/0956247811398589>
- [5] Arabi, U. 2009. 5) Dynamics of recent Urbanisation Trends: Implications on Poor in Developing World. Nagarlok Urban Affairs Quarterly, XLI(1), 61.
- [6] Batra, Lalit. 2009. A Review of Urbanization and Urban Policy in Post Independent India. Working Paper Series-Centre for the Study of Law and Governance, Jawaharlal Nehru University, New Delhi.
- [6] Census of India. 2011. Press Release: Rural-Urban distribution of Population (Provisional). Retrieved July 15, 2012, from Press Information Bureau website, http://pibmumbai.gov.in/English/PDF/E2011_PR1143.PDF

Trends and Problems of Urbanization in India

Dr. Ramjan Fattukhan Mujawar

Assistant Professor,
Department of Economics,
Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science and Commerce, Satara
Dist - Satara. (Maharashtra)
Mail-ramjanmujawar@gmail.com

Introduction:

Urbanization is an integral part of economic development. As the economy develops, there is an increase in the per capita income and also in the demand for non-farm goods in economy. These goods are not heavily land-dependent and use more of other factors of production, especially labour and capital. They are cheaper if produced in the urban sector of the economy, since urban settlements enjoy economies of agglomeration in manufacturing, services and provision of infrastructure. Economic growth influences the rate of urbanization, while urbanization in turn, affects the rate at which the economy grows. As the country urbanizes, the share of national income that originates in the urban sector also increases. Urbanization is the spatial concentration of people and economic activities. A city is an interrelated network of economic markets of housing, labour, land, transport and so on, situated in a spatial area. Urbanization involves transformation of population, production process and socio-political environment of mainly rural economy.

Concept of Urbanization:

Urbanization is the movement of population from rural to urban areas and the resulting increasing proportion of a population that resides in urban rather than rural places. It is derived from the Latin 'Urbs' a term used by the Romans to a city. Urban sociology is the sociology of urban living; of people in groups and social relationship in urban social circumstances and situation.

In shortly we can say that “Urbanization is a process whereby community’s transformation, from rural to urban, agriculture to industrial, trade and service sectors increasingly takes place”.

Significance of the Study:

Urbanization brings in its wake a number of challenges such as rapid population growth in urban settlements, which is cited as the biggest challenge in most literature on this subject. This is a consequence of births exceeding deaths, migration of rural population to urban centers and also the classification of rural settlements as towns. Apart from growing population, there are other

challenges too. The first set of challenges relates to the inadequate growth of formal employment, resulting in the growth of the urban informal sector, open urban unemployment and underemployment. The second set of challenges arises out of the inability of the urban physical and social infrastructure to grow in step with population, resulting in the deterioration of the quality of urban life. These problems are visible in most cities in India as well as in many states of India also. In India the trends of urbanization increases year by year likewise the problems are also increases. So, researcher has taken title for the research titled on “trends and problems of urbanization in India”

Objectives of the Study:

The following are the main objectives of the study:

- 1) To study the concept and trends of urban population in Maharashtra.
- 2) To study the trends of urbanization in India.
- 3) To study the problems of Urbanization in India.

Hypothesis of the Study:

- 1) There is increasing trend of urbanization in India.
- 2) The increasing urbanization is causing of urbanization problems.

Research Methodology:

The Present study is based on only secondary data. The secondary data and relevant information is collected from published census reports of India, publications of Government of India and Municipal year books, Socio-economic review of districts and other information is also collected from the books, journals, Government publications library and Internet etc.

Period of the Study:

As pointed out earlier, the present study aims to examine the comparative study of urbanization in South Maharashtra. In this direction the period was selected since 1981 to 2020.

Use of Statistical Techniques:

The Present study was based on only secondary data. Some appropriate statistical techniques such as Percentage change, Simple Growth Rates and Graphical Method etc. is used for the study.

Trends of urban population in Maharashtra:

In India, the trend of urbanization is different in different states but in this research paper only the urban population of Maharashtra state is taken into consideration. Urbanization is the proportion of urban population to the total population of the region. The process of urbanization takes place when the proportion of urban population is increasing to the total population of the region. An increase in the proportion of urban population to the total population of a region is affected essentially by the cumulative effect of rural to urban migration as well as the

reclassification of rural settlements as urban centers of the new towns. Progress of urbanization is expressed by increase of the proportion of urban population to the total population for a given period. If its percentage increased the region is considered to be urbanizing. Following table shows the urban population in Maharashtra.

Table No-1
Trends of urban population in Maharashtra (1981 to 2020)

(‘000’)

Year	Total Population	Urban Population	% of Urban Population to Total Population
1980-81	6,27,82,818	2,19,93,594	35.03%
1990-91	7,89,37,187	3,05,41,586	38.69%
2000-01	9,67,52,247	4,10,19,734	42.39%
2010-11	11,23,72,972	5,08,27,531	45.28%
2020-21*	12,61,89,673*	6,10,35,921*	48.36%*
Mean	-	-	41.95%

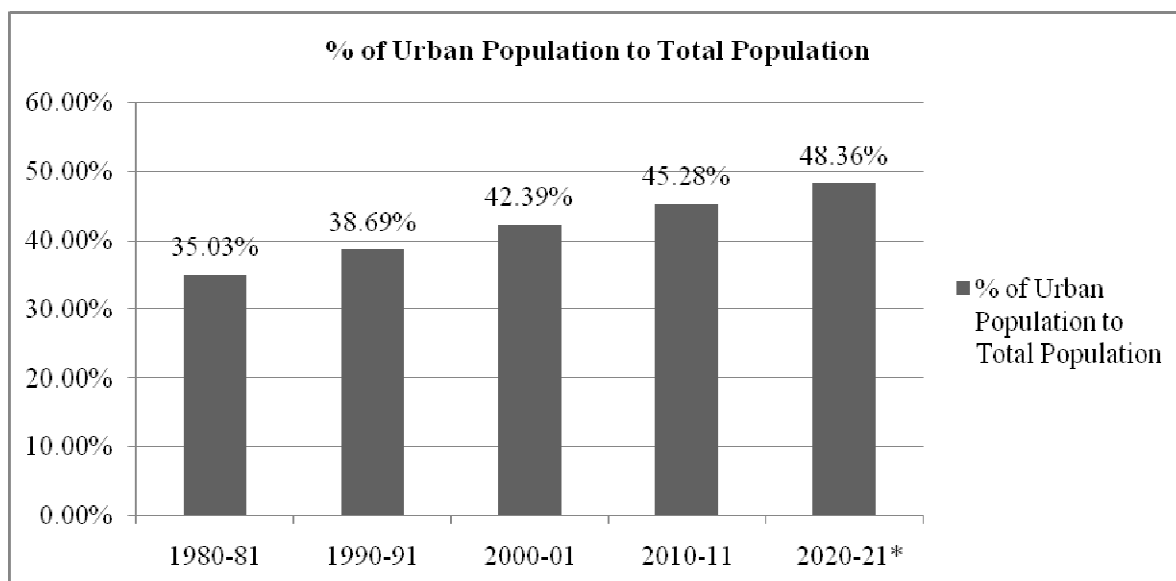
Note: * Estimated Figures

Source : Economic Survey of Maharashtra (2019-20)

Table No- 1 shows the total population and urban population in the state of Maharashtra during the period from 1981 to 2020. Total population of Maharashtra is raised as 62782818, 78937187, 96752247, 112372972 and 126189673 respectively during the period of 1981 to 2020. As well as the urban population in Maharashtra is increased as 21993594, 30541586, 41019734, 50827531 and 31035921 since 1981 to 2020. Both the total and urban population in Maharashtra shows increasing trend during the study period. The proportion of urban population in Maharashtra shows increasing trend since 1981 to 2020 decades.

The percentage of urban population to total population in Maharashtra also showing increasing trend i.e. 35.03%, 38.69%, 42.39%, 45.28% and 48.36% respectively during the period of 1981, 1991, 2001, 2011 and 2021. The proportion of urban population is remained highest 45.28% in 2010-11 decade and it shows lowest proportion 35.03% during 1980-81 decade. On an average 41.95% of urban population is remained during the period of 1980-81 to 2020-21. It is also shown in the following diagram.

Diagram No-1

Trends of Urbanization in India:

Urbanization in India has got a major boost from (1) Natural increase of population in towns (2) Migration of people from Rural to Urban areas (3) Cities encroaching the surrounding villages and growing bigger (4) Government Polices initiating the industrialization in few designated places under the establishment and development of industrial areas programme. The following table gives an account of trends of urbanization in India.

Table No-1.2
Trends of Urbanization in India

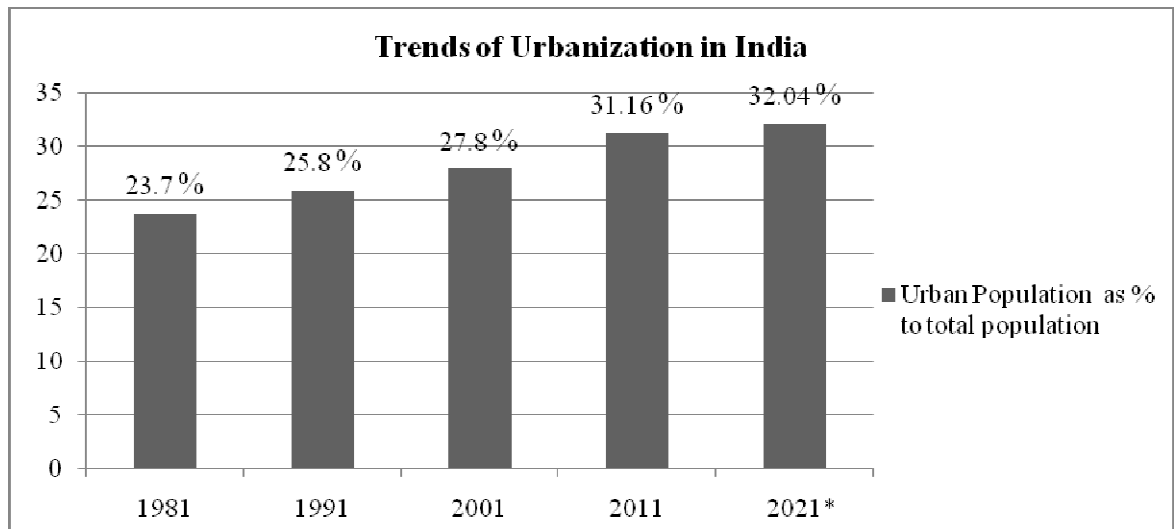
Year	Urban Population (in millions)	Urban Population as % of total population
1981	160	23.07 %
1991	217	25.08 %
2001	285	27.08 %
2011	377	31.16 %
2021*	435	32.04 %

Note: * Estimated Figures
Source : Census of India, various years.

Above table shows trends of urbanization in India from 1981 to 2021. In 1981 the urban population was 160 million and the its percentage to total population was 23.07%. After the After India embraced globalization as its new economic reform in 1991, urbanization is gaining momentum which rose to 25.08% in 1991. The number of urban population was increased by 377 million in 2011 and its percentage to total population also increased and its shown 31.16%. In

2021 the urban population has estimated 435 million and its percentage to total population estimates 32.04%. It means that the urban population as well as the number of towns is also continuously increased from the period of 1981 to 2021*. So we can say that there is increasing trend in urbanization of India. It is also shown in the following diagram no-3.2.

Diagram No-2

Thus, the trend of urbanization is increasing in India, not only the urban population increases the urbanization but also the migration of the people from rural to urban, industrialization these factors are also increasing. As urbanization is beneficial for the economic development of the country, it also creates many problems.

Problems of Urbanization

The patterns of urbanization in India has been marked by regional and interstate diversities, large scale rural to urban migration, insufficient infrastructural facilities, growth of slums and other allied problems. Some of the important problems of urbanization faced in different parts of India are as follows:

1) Housing and Slums:

There is acute shortage of housing in urban areas and much of the available accommodation is qualitatively of sub-standard variety. This problem has tended to worsen over the years due to rapid increase in population, fast rate of urbanization and proportionately inadequate addition to the housing stock. Millions of people pay excessive rent which is beyond their means. In our profit-oriented economy, private developers and colonizers find little profit in building houses in cities for the poor and the lower middle class, and they concentrate in meeting the housing needs of the rich as it is gainful.

With large scale migration to urban areas many find that the only option they have is substandard conditions of slums. Slums are characterized by sub-standard housing, overcrowding,

lack of electrification, ventilation, sanitation, roads and drinking water facilities. They have been the breeding ground of diseases, environmental pollution, demoralization and many social tensions. With India's slum population standing at nearly 40%, slum dwellers form 44% of population in Delhi, 45% in Mumbai, 42% in Calcutta and 39% in Chennai.

2) Regional and Income disparity:

Urban India has boosted the vulgar salaries. The CEOs of the company is more than 50 crores per annum, which is 12500 times the per capita income of the country (Khursheed Salman, 2009). There is a wide disparity of income even with urban area and more so with Urban rural area. Urban areas also have poverty amidst plenty.

3) Over Crowding:

In major cities in India like Bombay, Calcutta, Pune and Kanpur, the population between 85% and 90% of households lives in one or two rooms. In some homes, five to six persons live in one room. Over-crowding encourages deviant behavior, spreads diseases and creates conditions for mental illness, alcoholism and riots. One effect of dense urban living is people's apathy and indifference.

Oscar Lewis' 'Culture of Poverty' (1965) was an attempt to develop a model of the behaviour of the poor in a variety of cultural settings. It is a distinct way of life that develops among the lowest stratum in capitalistic societies in response to economic deprivation and inequality. Once people adapt to poverty, attitudes and behaviors that initially developed in response to economic deprivation are passed on to subsequent generations through socialization.

4) Water supply, Drainage and Sanitation:

No city has round the clock water supply in India. Intermittent supply results in a vacuum being created in empty water lines which often suck in pollutants through leaking joints. Many small towns have no main water supply at all and are dependent on the wells. Drainage situation is equally bad. Because of the non-existence of a drainage system, large pools of stagnant water can be seen in city even in summer months. Removing garbage, cleaning drains and unclogging sewers are the main jobs of municipalities and municipal corporations in Indian cities. There is total lack of motivation to tackle the basic sanitation needs of the cities. The spread of slums in congested urban areas and lack of civic sense among the settlers in these slums further adds to the growing mound of filth and diseases.

5) Urbanization and change in consumption pattern:

In the globalised urban India, the consumer patterns and wants are generated by industries and corporation. The supply driven consumer wants are created and maintained through advertising. Hence India has become popular destinations for many global companies. There is

modernisation of food culture is urban India. Corn flakes, Pizzas, Pistas, Chacos, Sandwich are taking the place of Idli-chuttny, Dosa, Puri-sagu, Upma and Chapathi-veg fry. The traditional saree, chudidhar is taken over by Midi, frocks, ripped jeans and Leggings. The men's dress is also undergoing lots of changes. Lesser one wear, the more fashionable is one in these days. Wearing long hairs, wearing ear rings, are becoming more fashionable in men. The western celebration of father's day, mother's day, friendship day, Valentine's Day is slowly creeping in at the places of Rakhsa bandan, Holi and other festivals.

6) Transportation and Traffic :

Absence of planned and adequate arrangements for traffic and transport is another problem in urban centers in India. Majority of people use buses and tempos, while a few use rail as transit system. The increasing number of two wheelers and cars make the traffic problem worse. They cause air pollution as well. Moreover, the number of buses plying the metropolitan cities is not adequate and commuters have to spend long hours to travel.

7) Power Shortage

Power supply has remained insufficient in a majority of the urban centres in India. The use of electrical gadgets has increased in cities, and establishment of new industries and the expansion of the old ones has also increased dependence on electricity. Conflict over power supply between two states often creates severe power crisis for people in the city.

8) Pollution :

Our towns and cities are major polluters of the environment. Several cities discharge 40 to 60 percent of their entire sewage and industrial effluents untreated into the nearby rivers. Urban industry pollutes the atmosphere with smoke and toxic gases from its chimneys. All these, increases the chances of diseases among the people living in the urban centres. As a long-term remedy, what is needed is using new techniques of waste collection, new technology for garbage-disposal and fundamental change in the municipal infrastructure and land-use planning. All the above-mentioned urban problems are because of migration and over urbanization, industrial growth, apathy and inefficiency of the administration and defective town planning. Solutions to urban problems lie in systematic development of urban centers and creation of job opportunities, regional planning along with city planning, encouraging industries to move to backward areas, adopting a pragmatic Housing Policy and structural decentralization of local self government itself.

Policy Recommendations:

In order to make worth living in our urban areas, so that it contribute to sustainable development, the following policy recommendations are suggested. The government has to implement it vigorously.

1. India should plan the urban growth and monitor it properly.
2. Urban Infrastructure should be developed on priority basis.
3. The optimum city size of the urban area should be fixed, the satellite town should be developed.
4. The corporation and municipalities should be strengthened by appropriate laws and finance.
5. Basic amenities should be provided to the every locality and to improve the standard of living of urbanites.
6. Public transportation should be improved. The existing railway line in all the cities should be utilized to run the city services local trains along with metro and mono rail. Low cost efficient public services will help to make masses use public transport.
7. $\frac{1}{3}$ of population of India is living in urban area and is generating more than $\frac{2}{3}$ of the country

Solid

waste. A scientific approach to lessen the generation of solid waste and thereafter treating the solid

waste should be immediately implemented.

Conclusion:

There is increasing trend of urbanization in India. Due to rapid urbanization many problems has creates. As well as urbanization is the way of economic development but other hand it has creating social, environmental and other problems. People, private and Government should equally participate to make our urban areas the place of worth living. If the socially and economically weaker sections are also part of inclusive growth of urbanization, then a sustainable faster inclusive urbanization is definitely possible. It will also in true sense, make the urbanization as one of the indicator of development and not a delusion.

References:

- 1) Bose Ashish "India's Urbanization 1901-2001" (1980) Tata McGraw-Hill Publication Limited, New Delhi.
- 2) Huda Manirul (1990) "Urbanization in India - A Study of Sibsagar: Assam" Mittal Publications, New Delhi.
- 3) Census of India - 2011, Government of India, New Delhi, April 2011.
- 4) Census of India Reports, 1981, 1991, 2001, 2011.
- 5) District Census Handbook, Kolhapur, Sangli, Solapur District 2011.
- 6) Economic Survey of Maharashtra 2011-12.
- 7) [http:// www.censusindia.gov.in](http://www.censusindia.gov.in)

LAND USE LAND COVER CHANGE AND ITS IMPACT ON LST USING GIS AND REMOTE SENSING: A CASE STUDY OF KARAD TEHSIL

Shobha Lohar*

Sudhir Powar**

*Research Student, Department of Geography, Shivaji University Kolhapur.

** Research Student, Department of Geography, Shivaji University Kolhapur.
Email ID - shobhagis123@gmail.com

ABSTRACT

The rapid growth of population and human activities on the earth profoundly affects the natural environment (Kiran et al., 2014). Here, an attempt has been made in this paper to study the impact of land use and land cover on land surface temperature (LST) in the Karad tehsil of Satara district, Maharashtra using multi-temporal and multispectral satellite data. LULC changes studied based on Landsat 8 (OLI/TIRS) images of 2014 and 2020. The false-color composite images (FCC's) generated and supervised classification technique assess land use-land cover change. Normalized difference vegetation index (NDVI) created by using the same data set. Linear regression analysis graph used to check the relationship between LST and NDVI. The investigation also reveals the effect of land use land cover over the LST of the Karad tehsil. The study found that vegetation area (NDVI) has a strong negative relationship with LST. The outcome of the land use/land cover classification has shown that the water body (0.18%), forest area (2.12 %), and built-up (5.12%) area is increased.

KEYWORDS: Land Surface Temperature (LST), Land Use- Land Cover, NDVI, Regression Analysis, Remote Sensing, GIS.

1. INTRODUCTION

Land is one of the essential natural resources on which all activities are based (Allen et al. 2014). Tremendous interest has become a topic of Land use /land cover change within the environmental change research community (Meyer and Turner 1996). An increase in population and human activities changes the LULC, enhancing the heat emission from land surface temperature (LST) (Bharath et al., 2013). LST and emissivity are significant factors in land cover valuation and other related studies to earth surface characteristics (Abhijit and et al., 2018). Vegetation cover (NDVI) has a negative relationship with LST. The Vegetation cover plays a vital role in reducing the temperature of an area. Here, GIS and remote sensing techniques used to study LULC changes and their impact on the LST. The relationship between LST and NDVI examined by using the regression analysis graph.

2. STUDY REGION

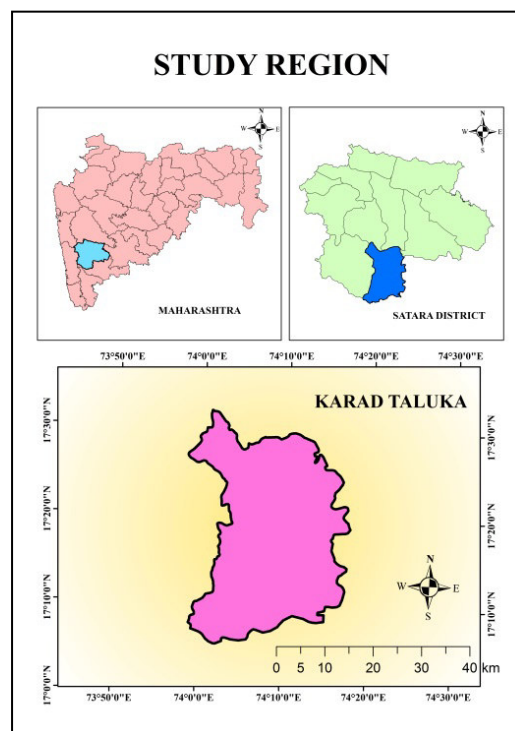

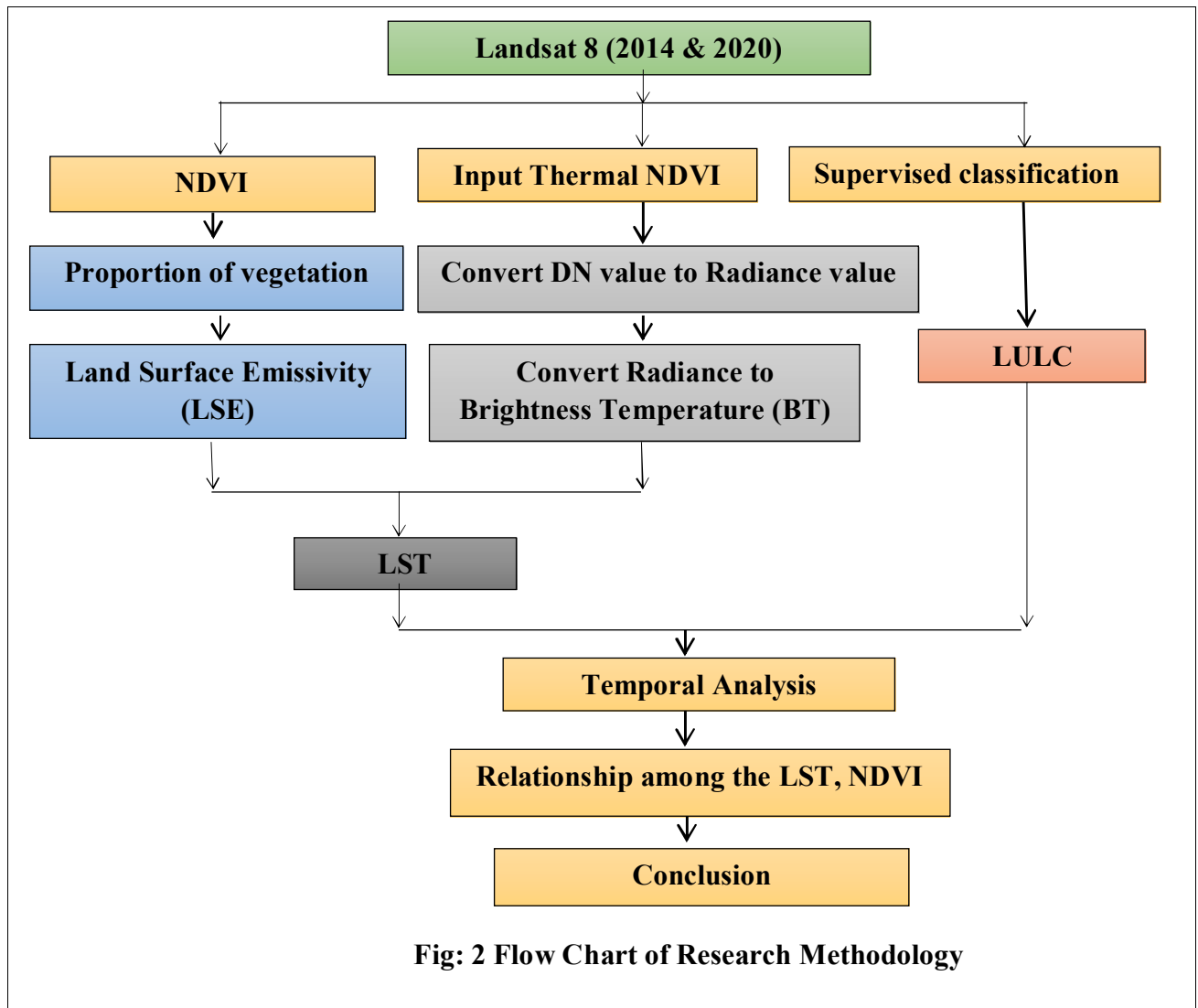
Fig.1 Study Region

Karad Tehsil is one of the vital Tehsil in the Satara district. It situated on the confluence of Krishna and the Koyana River. The Tehsil extends between 17⁰18' north to 17⁰38' north latitude and 73⁰ 52' east to 74⁰16' east longitude. (Fig.1). The total geographical area of Tehsil is 966 Sq. Km. The most important rivers which traverse within Tehsil are Krishna and Koyana. Geologically the major area of Tehsil is formed by basaltic rock. A- Physiographically, it divided into two parts, namely the hilly and plateau area. The western part is covered by Sahyadrian

ranges, which run from north to south. At the same time, certain dissected ranges occur in the eastern part locally known as Sadashivgad, Agashivgad etc. The remaining major part of the Tehsil comes under plateau characteristics having lowlands of the river.

3. DATA AND METHODOLOGY

The following methodology has been used (Fig.2) for the present study.

3.1 -Satellite Data

Landsat 8 (OLI/TIRS) data for 2014 and 2020 have been obtained from Earth Explorer (USGS) and used to classify land use and land cover classes, LST and NDVI indices.

3.2- Enumeration of Land Surface Temperature (LST)

First, the DN values were converted into TOA spectral radiance using the radiance rescaling factors provided in the metadata file by the following formula (See Eq.1).

$$L_A = M_L Q_{cal} + A_L \quad (1)$$

Second, the spectral radiance transforms to at satellite brightness temperature under the following formula's assumption of a uniform emissivity (See Eq.2).

$$T = \frac{K2}{\ln\left(\frac{K1}{LA} + 1\right)} - 272.15 \quad (2)$$

Land Surface Emissivity =

$$0.004 + \text{ProVeg} + 0.986 \quad (3)$$

Where the proportion of vegetation (Pv) can be calculated as Eq. (4).

Proportion Vegetation =

$$(\text{NDVI} + \text{NDVI min}) / (\text{NDVI max} - \text{NDVI min}) \quad (4)$$

Last calculated Land Surface Temperature (LST) by following formula (See Eq.5).

$$\text{LST} = \text{BT}/1 + \text{W} * (\text{BT}/\text{P}) * \ln(e) \quad (5)$$

Where, BT= at satellite temperature, W= wavelength of emitted radiance, P = $h * c/r$ ($1.438 * 102\text{m K}$), r = Boltzmann constant ($1.38 * 1023 \text{ J/K}$), h = Planck's constant ($6.626 * 1034 \text{ J s}$), and c = velocity of light ($2.998 108 \text{ m/s}$) and e = emissivity (See Eq.3).

3.3- Methods for framing data layer

NDVI is defined as the following equation (See Eq.6).

$$\text{NDVI} = (\text{NIR}-\text{R} / \text{NIR} + \text{R}) \quad (6)$$

Where NIR = near-infrared band, R = Red band

To classify the land use and land cover categories supervised classification method is performed. ERDAS imagine (Version 2014) software is used for image classification.

4. RESULT AND ANALYSIS

4.1 Land Use and Land Cover Analysis

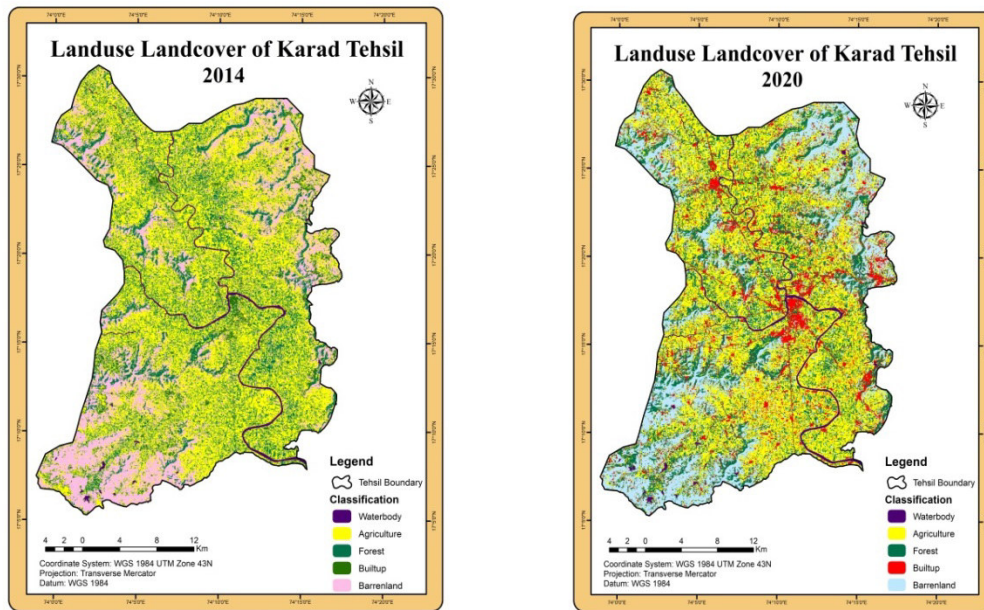

Fig. 3 –Land use Land cover for 2014 and 2020

Total Five classes have been generated, and the maximum likelihood method was applied to produce the LULC map of layer 2014 and 2020 (Fig.3).

Table 1- Land Use Land Cover Change of 2014 and 2020

LULC Classes	2014 (Area in sq.km)	Area in %	2020 (Area in sq.km)	Area in %	Change in %
Water body	11.03	1.14	12.75	1.32	+0.18
Agriculture area	448.06	46.38	388.06	40.17	-6.21
Forest Area	217.83	22.55	238.35	26.67	+2.12
Built up area	63.07	6.53	112.52	11.65	+5.12
Barren land	226.01	23.40	214.32	22.19	-1.21

The study showed that water body (+1.72 sq. km), Forest area (+20.52 sq. km) and built-up area (+49.45 sq. km) has been increased. Whereas, Agriculture area (-60 sq. km) and Barren land (-11.69 sq. km) decreased (Table.1).

4.2 Land Surface Temperature (LST)

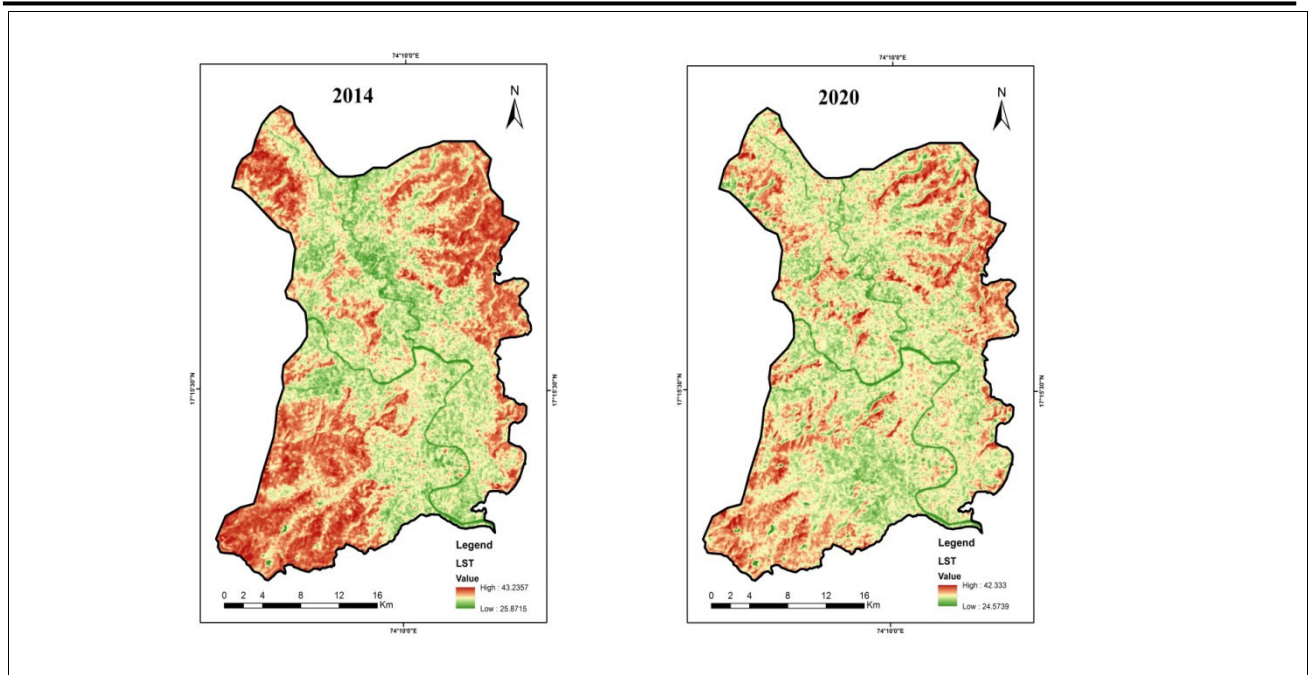

Fig:4 The distribution of map of LST for 2014 and 2020

LST values show range between 25°- 43°C and 24°- 42°C respectively. The study reveals that the average maximum LST for the entire area has been gone down by 1°C from 2014 to 2020. At the same time, the minimum temperature also decreased by 1°C from 25° C and 24°C. **(Fig.4)**

4.3 Relationship between LST and Land use Landcover

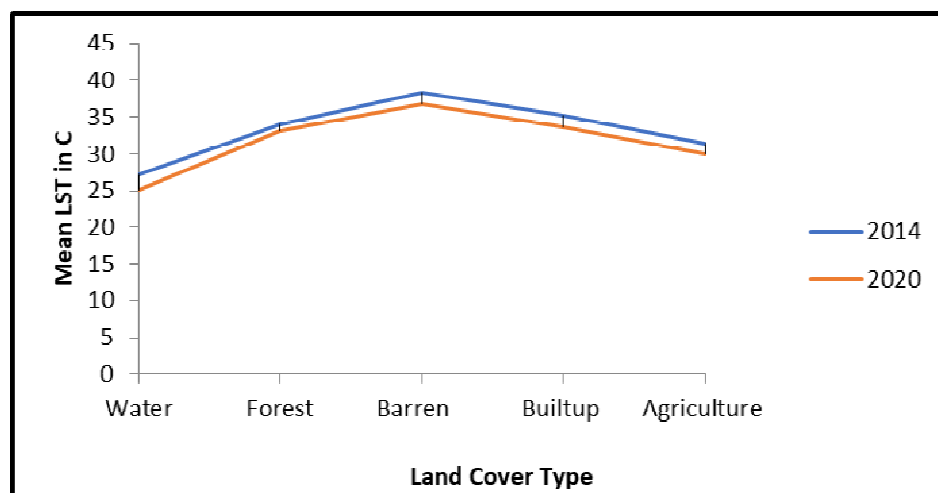

Fig: 5 Difference of Mean LST over variations of LULC types in 2014 and 2020

The study shows higher LST values seen in a barren land and the lower LST in the water body. The analysis reveals that land use and land cover categories affect the LST over the study area. **(Fig.5)**. Therefore, a comparison of LULC and LST has been carried out using 25 sampling points for each LULC category in the study area.

4.4 Correlation between LST and NDVI

The sample point method using 25 randomly selected points applied for 2014 to 2020 Landsat-8 satellite images. The degree of correlation between LST and NDVI has shown in the transect lines in Fig.7. Finally, the result shows that lower NDVI values found in areas characterized by higher surface temperature. However, a strong negative correlation between NDVI and radiant temperature (LST) existed, with a correlation coefficient of $R^2 = 0.656$ and $R^2 = 0.277$ indicated that the irradiance of a land-cover types greatly influenced by the amount of vegetation cover (Patil and et al.2018) as shown in Figure 6 and 7.

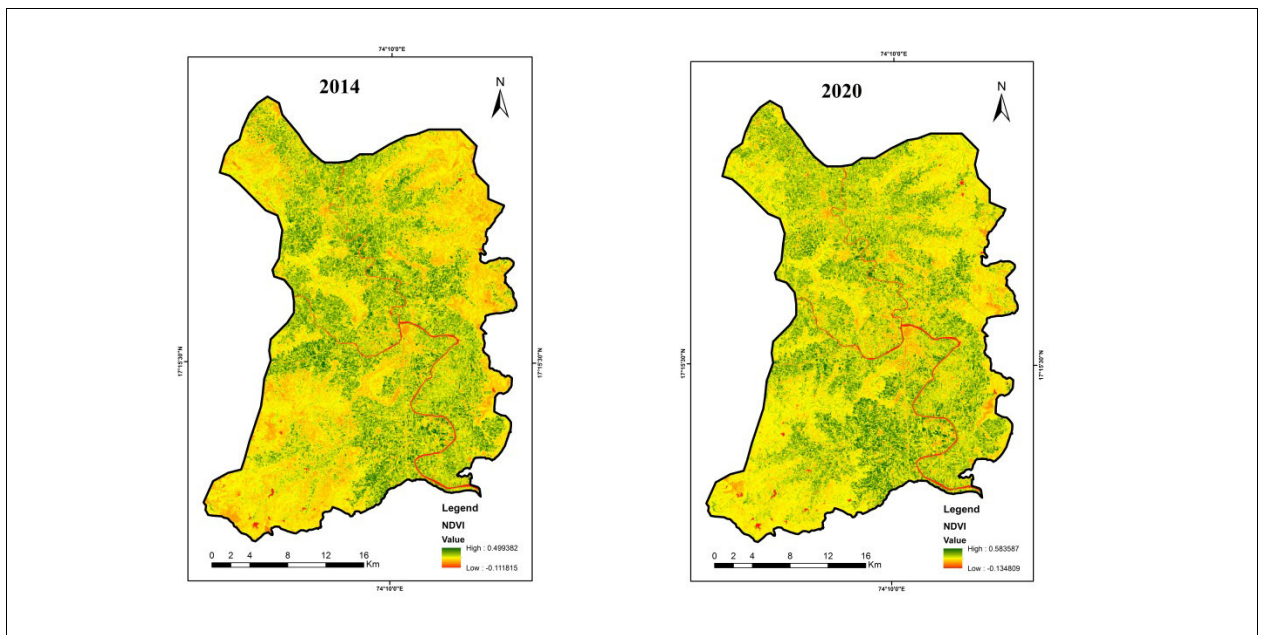

Fig.6 Normalized Difference Vegetation Index (NDVI) for 2014 and 2020

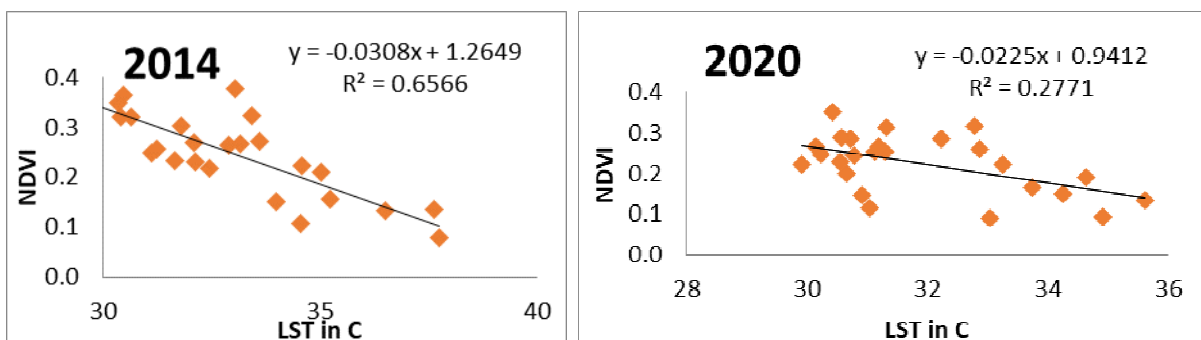

Fig.7 Correlation between NDVI & LST in the period of the study (2014 & 2020)

4. CONCLUSION

The present study focuses on the change in Land use /Land cover over the LST of the study area. The study concluded that the Vegetation area (NDVI) and water bodies have a strong negative correlation with LST. The outcomes of land use/land cover classification have shown that the vegetation area increased by 2.12 %, and that's why the LST of 2020 decreased compared to the base year 2014 by 1°C.

REFERENCE

Abhijit, P., Sachin, P., and et al. (2018). Impact of Land Use Land Cover Change on Land Surface Temperature Using Geoinformatics Techniques. IJRAR.5, 4, pp – 550-559.

Allen, F., Samuel, T., Arul, S., and Arijit, R., (2014). Land Use Land Cover Change Detection Using Remote Sensing and Geographical Information System in Pathri Reserve Forest, Uttarakhand, India. Contemporary Topics in Life Sciences. pp- 353-365.

Bharath, S., Rajan, K S., Ramachandra, T V., (2013). Land Surface Temperature Responses to Land use Land Cover Dynamics. Geosat an Overview.1, 4.

Kiran, S., and et al. (2014). Utilization of Resourcesat LISS IV Data for Infrastructure Updation and Land Use/Land Cover Mapping – A Case study from Simlipal Block, Bankura District, W. Bengal. Int. Journal of Advanced Remote Sensing and GIS.3, 1, pp-592-597.

Meyer, W B., and Turner, B L., (1996). Land use land cover change: Challenges for geographers. Geojournal. 39, 3, pp – 237-240.

Raynolds M.K., Comiso J.C., Walker D A., Verbyla D. (2008). Relationship between satellite-derived Land Surface Temperatures, arctic vegetation types, and NDVI. Remote Sens. Environ., 112, 1884–1894.

The website assessed in 2019-file:///C:/Users/Shobha/Downloads/Documents/09_chapter%204.pdf

The website assessed in 2019-file:///C:/Users/Shobha/Downloads/Documents/13_chapter_06.pdf

Study On Rights And Rehabilitation Of Slum Dwellers In Satara City: An Overview

Dr. Rajashree J Jawale
Assistant Professor,
Ismailsaheb Mulla Law College, Satara.

1. INTRODUCTION:

Forcible evictions of slum and pavement dwellers have become routine strategy utilized by the government in the name of beautification and development of the cities and towns. The poor in cities are commonly accused of being 'squattest' for illegal encroacher but in reality, these sections toll hard and contribute immensely to the economic development of the cities they live in. Thus they have a fundamental right to housing within the respective cities; unfortunately, the present policies are displacing the urban poor as part of a systematic conspiracy to drive them out of the cities. Satara district is included in Pune division. Thus for 2011 Census the State has 35 districts spread over 6 divisions in Maharashtra. In the district there are 22 towns, 11 tahsils with 1745 villages. Of these, 13 towns are Census Towns, 8 Municipal Council, 1 N.P. The villages are spread over Mahabeleshwar (111), Wai (126), Khandala (66), Phaltan (125), Man (104), Khatav (143), Koregaon (138), Satara (211), Jaoli (161), Patan (343) and Karad (217) tahsils. In the district 13 new villages have been created after 2001 Census¹. But Maharashtra government is trying to develop and resettle the slums in Satara by implementing programmes and policies of rehabilitation² and protecting their right to housing.

2. **DEFINITION OF SLUM:** Slums in India is the outcome of the situation in society. Economic mal administration, poverty is the main reason to increase. "The Encyclopedia Britannica defines slums as "... residential areas that are physically and socially deteriorated and in which satisfactory family life is impossible³. Bad housing is a major index of slum conditions. By bad housing is meant dwellings that have inadequate light, air, toilet and bathing facilities; that are in bad repair, dump and improperly heated; that do not afford

* Assistant Professor, Ismailsaheb Mulla Law College, Satara.

¹ Census Of India 2011 Maharashtra Series-28 Part Xii-B District Census Handbook Satara Village And Town Wise Primary Census Abstract (Pca) Directorate Of Census Operations Maharashtra(2011,2014)

² UN- HABITAI operational definition of slum: The operational definition of slum recommended by a United Nations Expert Group Meeting (Nairobi, 28 October 2002) for international usages, define a Slum as an area that combines, to variation extents the following physical & legal characteristics (UN- HABITAI- 2003), Inadequate access to safe water; Inadequate access to sanitation & other infrastructure; Poor structural quality of housing; Insecure residential status.

³ The Encyclopedia Britannica defines slums

opportunity for family privacy; that are subject to fire hazard and that overcrowd the land, leaving no space for recreational use.

The slum is a worldwide urban phenomenon, and is cast into a stereotype image with a heavily negative bias a ‘rash’ on city landscape, ‘a blot on civilization’, over-crowding, filth, sub-standard housing, drinking, vice, violence, apathy and poverty. A positive attitude is to recognize the slum as a ‘component’ of city evolution, an ‘element of urban complex’, as a ‘transitional settlement’ at that low level of survival, and to appreciate the contribution of the slum dwellers to the city’s low wage labour force and its gross product. The slum represents both physical and human adjustment to poverty, and in developing countries, depicts ‘subsistence’ urbanization. Slum dwelling signifies as a common phenomenon of degraded life of urban dwelling itself. A slum represents a micro-habitat unit within a large framework of urban built up space. The presence of a slum as a part of urban habitat refers to condition of defective physical, social and economic environment. It means physically poor quality sub-standard housing characterize slum areas which pose danger of health and life of slum dwellers⁴.

In various cases the Supreme Court has enlarged the meaning of life under article 21 of the constitution:

To include within its omit the right to shelter In some of the cases upholding the right to shelter the court look at differencing Between a mere animal like existence and a decent human existence there by bringing out the need for a respectable life Right to a decent environment and a reasonable accommodation.

“The Right to life would take within its sweep the right to food, the right to clothing the right to decent environment and a reasonable accommodation to live in the difference between the need of animal and a human being for shelter has to be kept in view for animal. it is the bare protection of the body, for a human being it has to be suitable accommodation which would allow him to grow in every aspects physical, mental and intellectual, The constitution aims at ensuring fuller development of every child. That would be possible only if the child is in a proper home. It is not necessary that citizen must be ensured of living in a well-built comfortable house but a reasonable home particularly for people in India can even be mud-built that cued house or mud-build fireproof accommodation.” *In Chameli singh V/S State Of U.P*⁵, Supreme Court held that in any organized society, right to live as a human being is not ensured by meeting only the animal needs of man, It is secured only when he is assured of all facilities to develop himself and

⁴ Ibid

⁵ Ibid

is freed from restriction which inhibit his growth all human All the human Rights are designed to achieve this object:-

“Right to live guaranteed in any civilized society implies the right to food water decent environments, education, medical, care and shelter, These are basic human right known to any civilized society All civil, political, social and culture right enshrined in the universal Declaration of human right and convention or under the constitution of India cannot be exercised without these basic human right” Defining Right to shelter court held that:- Shelter for human being is not a mere protection of his life and limb. It is home where he Wes opportunities to grow physically, mentally, intellectually and spiritually Right to shelter therefore include adequate living space, safe and decent Structure, clean and decent surrounding Giddings, sufficient, light, pure air and water, electricity sanitation and other civic amenities like roads ate so as have easy access to his daily avocation the right to shelter therefore does not mean a mere right to a roof over one’s head but right to all the infrastructure necessary to enable them to live and develop as a human being Right to shelter when used as an essential requisite to the right live should be deemed to have been guaranteed ass a fundamental right As is a enjoyed in the directive principles the state should be deemed to be under no obligation to secure if for its citizen of course subject to its eco gnomic budgeting In a democratic Budgeting In a democratic society as a member of the organized civic community one should have permanent shelter so as to a physically men tally and intellectually Equip oneself to improve his excellent as a useful citizen as enjoyed in the fundamental duties and to be a useful citizen and equal participation in democracy the ultimate objet of making a man equipped with a right to dignity of person and equality of status is to enable him to Develop himself in to a cultured being want of decent resident. There for frustrates the very object of the constitutional animation of right to equality, economic justice fundamental right to resident Dignity of a person and the right to live itself *Ahmedabad Munciopal nagarpalika V/S Nawab Khan Gulab Khana* held that The right to life enshrined under Article 21 include meaningful right to life and not merely animal existence right to life would include right to live with human dignity. Right to resident and settlement is an illusion to the rural and urban poor. Article 38, 39 and 46 mandates the state in its economic policy, to provide socio, economic justice to minimize Inequalities in income and in opportunities and status. Art 46 Duty stare to distribute its largesse to the weaker section of society to make socioeconomic, justice a reality, meaningful and fruitfully so as to make life worth living with dignity of person and equality of status and to constantly improve excellence .

INTERNATIONAL CONVENTIONS AND DECLARATIONS:

Most of the resolutions concerning housing right have been directed at Government, with a view to encouraging them to do more to realize this right, these include international conventions and covenants¹⁸

- 1) International covenant on Economic, Social and cultural rights (1966)
- 2) International convention on the Elimination of All forms of Racial Discrimination(1965)
- 3) Convention on the Elimination of All Forms of Discriminate nation Against Women(1979)
- 4) Convention on the Right of Child (1989)
- 5) Convention relating to the Status of Refugees(1951)
- 6) International Convention on the protection of the Rights of All Migrants Workers and Members of their families (1990)

The Policies of the state around critical aspect of urban housing need to be thoroughly engaged with and critiqued before one ventures to pass any kind of judgment on the legality or otherwise and right of slum dwellers. The reason for this being ample evidence of policies that either are flawed in their conceptualization itself or rendered useless by remaining just words on paper. The Attempt here is to understand the manner in which the state has miserably failed to cater to the needs of the urban poor living in the State of Maharashtra.

- 1) The Maharashtra slum Areas (Improvement Clearance and Redevelopment) Act1971
- 2) Centrally Funded Environmental Improvement of Urban Slums (EIUS).1970
- 3) The Maharashtra Vacant Lands (Prohibition of Unauthorized structures and Summary Eviction) Act 1975
- 4) Slum Upgrading programmed (SUP) funded by the World Bank, 1985
- 5) Slum Rehabilitation Scheme (SRS), 1995
- 6) Shivshahi Punarvasan Prakaalp Ltd. (SPPL), 1998
- 7) The protection of human Rights.Act1993

Right based approach to development in the housing sector:

- 1) Empower the poor and the homeless
- 2) Promote security of tenure, particularly for women and vulnerable group In inadequate housing conditions.
- 3) Strengthen protection against forced eviction and discrimination in the Housing sector and
- 4) Promote equal access to housing resource and remedies in case of Housing rights

Policy Framework:-The national policies that are relevant for the fulfillment of the right to adequate housing in India are:

- 1) National policy on resettlement and Rehabilitation for project affected Families, 2003

- 2) Government of India tenth five year plan (2002-2007)
- 3) Night shelter for urban shelterless'2002(modified)/1988-89(in operation)
- 4) Draft National Slum Policy 2001
- 5) National housing and habitat policy'1998
- 6) National Policy on resettlement and rehabilitation for project affected Families 2003

Article 14 and 15 of Indian constitution, guarantee of substantive equality, obliging the state to take affirmative action in facilitating opportunities for the disadvantages and prohibiting discrimination on the ground of religion, race, caste, sex or place of birth read together this provision not only prohibit the exclusion of those marginalized from basic housing needs and land rights, but also implicate state action in redressing these deprivations.

Typical slum problems such as the rights to education, standard of living, privacy, property However, slums may be bad, but at the same time comparatively better. The World Bank, in its latest World Development Report, states that cities in the Third World grow so fast because they create economic opportunities and possibilities. Wages of people in cities are much higher than the wages of their unskilled rural compatriots. Satara is a developing and a globalizing city. Planning is going on for the Structural urban transformation of Satara. Government is making intervention to reduce poverty in satara as like urban governance as the solution. Slum- rehabilitation and checking growth of urban slums have been important policy targets in urban management. According to Millennium Development Goals (MDG) of United Nations, these targets are very important for environment sustainability⁶.

3. NEED OF REHABILITATION OF SLUM DWELLERS IN SATARA CITY:

Rights⁷ develops human personality and the sense of its dignity and strengths the respect for human rights and fundamental freedom, It enables all persons to participate effectively in free society, promotes understanding, tolerance and friendship among all persons. Increasing urbanization is emerging as the most pervasive and dominant challenge for our country. In present day this research is an attempt to examine different factor of the rights of slum and its rehabilitation in Satara, State of Maharashtra but more emphasis is given in examine the legal position of the rights . Most actors have now understood that the pursuit of housing rights as human rights promotes good governance, governmental accountability, transparency, democratic decision-making, popular participation and international cooperation. "Human Development is the combination of people's entitlements and actual attainments in the crucial aspects of their lives: education, health and livelihoods. Taken together, these three elements form the everyday

⁶ MRP on Right to shelter ,Prof. R.J Jawale

⁷ Rights which are recognized ,guaranteed and protected by law- R. Pound , A sociological jurist.

experience of and even an unremitting struggle for 'development'. It is true for all people as individuals and also members of a community, a State or the nation. It is, then, the sum of outcomes relating to schooling, health services and quality of life chances such as life expectancy and nutrition and importantly, income. This revolves critically around access and the quality of services available. With respect to incomes, it is a question of a secure and adequate and above all, sustainable livelihood and the quality of consumer choices that flow from it. Human Development has been defined as the 'process of enlarging people's choices'. The most critical ones are those that enable one to lead a long and healthy life and in the process to be educated and to enjoy a decent standard of living. Additional choices include political freedom, guaranteed human rights and self respect. The key dimensions of human rights include promotion of gender and economic equity, social and cultural rights, and particular - those pertaining to healthcare, food, water, education, environment and culture"⁸. Slum rehabilitation programme is one means to achieve this goal through proper execution of law and policy in Maharashtra and Satara.

There are 1,824 slum households in the city spread over 14 settlements with a population of 8,374, that is, 7 per cent of the total. All slums are on either municipal or state government land, although none are notified⁹. Most are concentrated in the core town areas, interspersed with the other built forms, making a clear distinction between the two difficult. The newer areas of the city indicate a lower incidence of slums. Slum at Laxmi Tekadi, Slum at Bhimabai Ambadekar Nagar, Slum at 146 Pratapganj Peth, Slum at Kamathipura, Slum at 101 Chimanpura Peth, Slum at 185 Ramacha Got, Slum at 286-A Shaniwar Peth, Slum at 272 Shaniwar Peth, Slum at 427 Shaniwar Peth, Slum at 709 Guruwar Peth, Slum at 56 A Kesarkar Peth, Slum at 492 Guruwar Peth, Slum at 270 Guruwar Peth, Slum at 38,105 Kesarkar Peth, Slum at 278- Ramacha Got, Slum at 184 A Guruwar Peth, Slum at 617 Mangalwar Peth, Slum at Near R.S. No. 45 Pawar House, Slum at Near R.S. No. 45 Mangalwar Peth, Slum at 501 Pol Vasti, Slum at Mangalwar Peth Near Bogada. The Satara is 'A' class Municipal Council & there is no notified or declared slum in the town. All the 21 slums are undeclared.

4. STATUS OF RIGHTS AND REHABILITATION OF SLUM DWELLERS IN SATARA DISTRICT¹⁰

1. **Poverty:** - People specially slums dwellers are poor and they need special care and protection. Satara Municipal Council is paying special attention in providing health facility water and healthy environment. People are working nearby their slums and earning money for their survival.

⁸ Human Development Report Maharashtra 2002

⁹ Slum Dwellers In Satara City- information from Satara Municipal Council and websites

¹⁰ Researchers Observations, and study on field visit in satara slum area

2. **The right to housing:** - Slums in Satara are vulnerable and uneducated, establishment of these slums area is due to migration of people from other states and districts in India, so the process of illegal residence and occupation is ongoing process and that affect on the General public funds distribution and Rehabilitation of slum dwellers. Slum dwellers who are residing since 1995 and since 2001 are eligible to claim the right to housing in various schemes of government.
3. **Healthcare:** - In Satara there are healthcare facility which are providing to slums as well Satara civil Hospital and other Hospital and dispensaries are their in Satara to provide all the needs of health , but there is need to established Hospital wait 'A' class facility with advanced machinery in government hospital.
4. **The Right to Education:** - The right to Education is the basic fundamental human Rights. Slums in Satara are uneducated and children is Slums are poor and hungry parents are slum dwellers in Satara are working on daily wages with contractor or shops or on street mini-business selling and household works. They are unable to send their child in reputed and costly school, under 25% Reservation, under Right to education Act 2009, weaker and disadvantage group children can take admission free without paying money but school which are reputed in Satara are not implementing this provision and so that slums dwellers children are unable to take education in higher school. Right to education is the birth right again of all the rights & protection no education and no awareness Satara Council is working and doing so many activity for the upliftment of the grass roots.
5. **Standard of living:** - When rights are known to slum dwellers & general people in Satara, standard of life will automatically increased but due to poverty unemployment, illiterate people, and unhygienic environment is slum causing their life. Mindset and lifestyle is not changing in slum dwellers but Satara Municipal Council and other stockholders are like to improve the level of standard of living in slum area by providing clean water & healthy environment, toilet facility, etc.
6. **Right to Privacy:** - Right to life and personal liberty includes right to life with dignity & Right to privacy under Article 21 of the Indian Constitution Alums area in Satara are living small houses and place, so right to privacy of slum dwellers & children are affected. They don't know about their rights and duty but they are facing problem of survival & Right to development of children, state Government has to think about these Rights and implementing by providing means.

7. **Right to Housing**¹¹: - Rehabilitation in proper house and adequate house will solve this problem. Satara Municipal Council is implementing scheme of Integrated housing & slum development programme under this, slum dwellers who are eligible are entitle to got the house under the scheme. 1473 slum dwellers in 21 slum area are benefited this facility.
8. **Right to property**: - Slum dwellers in Satara are living since 20 to 30 years but they don't have pucca house but due to unavailability of the basic document i. e. ration card, voting Card property document papers they don't have Right to property.

The officials of Satara Municipal Council were interviewed on the major issues concerning the implementation of the Integrated Housing and slum Development programme and Valmiki Ambedkar Awas Yojana which particular scheme was implemented¹². There are 1,824 slum households in the city spread over 14 settlements with a population of 8,374, that is, 7 per cent of the total. All slums are on either municipal or state government land, although none are notified. Most are concentrated in the core town areas, interspersed with the other built forms, making a clear distinction between the two difficult. The newer areas of the city indicate a lower incidence of slums. Slum at LaxmiTekadi, Slum at BhimabaiAmbadekar Nagar, Slum at 146 PratapganjPeth, Slum at Kamathipura, Slum at 101 ChimanpuraPeth, Slum at 185 Ramacha Got, Slum at 286-A ShaniwarPeth, Slum at 272 ShaniwarPeth, Slum at 427 ShaniwarPeth, Slum at 709 GuruwarPeth, Slum at 56 A KesarkarPeth, Slum at 492 GuruwarPeth, Slum at 270 GuruwarPeth, Slum at 38,105 KesarkarPeth, Slum at 278- Ramacha Got, Slum at 184 A GuruwarPeth, Slum at 617 MangalwarPeth, Slum at Near R.S. No. 45 Pawar House, Slum at Near R.S. No. 45 MangalwarPeth, Slum at 501 Pol Vasti, Slum at MangalwarPeth Near Bogada. The Satara is 'A' class Municipal Council & there is no notified or declared slum in the town. All the 21 slums are undeclared¹³.

REHABILITATION OF SLUM DWELLERS IN SATARA CITY:

The integrated Housing & slum Development programme is envisaged to achieve the goal for providing Shelter to slum dwellers. The Satara Municipal Council has decided to undertake a massive programme to implement this scheme. The detailed survey is carried out by the Council and it is found that the slum dwellers who are urban poor are not getting basic services, as well as their house are temporary Structures. So it is essential to implement IHSDP to provide pucca shelters as per Govt. norms. Total Slum dwellers which are beneficiary under

¹¹ Article 21 of the Indian Constitution recognized right to life with dignity, which includes also Right to housing

¹² Survey in Satara Municipal council.

¹³ Ibid

the integrated housing and slum rehabilitation programme – 1473 households, within those total 944 houses are ready¹⁴.

5. CONCLUSION:

Ignorance is the mother of all weakness and helplessness whereas knowledge and wisdom of rights are the strength of slum dwellers; India is the country where there are more number of poor, hungry and illiterate population. Satara district in State of Maharashtra is developing and slum rehabilitation programme is implementing properly although there are some problems and lacunas in execution of policy. Only policy making is not sufficient for its success, until or unless it is implemented properly in spirit of law. Above rights are very important in satara slum rehabilitation. Problems must be removed by redevelopment and rehabilitation of slums insatara district. There are slums in Satara City, Wai, Karad, Phaltan, Taluka in Satara district. In Mahabaleswar, Khatao, Man etc there are poor and needy people. But there are no declared or treated slum area. Rights and rehabilitations are two sides of same coin. So both should be properly handle in the best interest of slum dwellers.

¹⁴ Field visit report by the researcher

Urban Problems In India

Prof. Abhay D. Jaybhaye

Director NSS

Shivaji University Kolhapur

Mo. 9404883801

Email: jaibhaye.abhay@gmail.com

Introduction :-

Refers to the population shift from rural areas to urban areas, the decrease in the proportion of people living in rural areas, and the ways in which each society adapts to this change. It is predominantly the process by which towns and cities are formed and become larger as more people begin living and working in central areas. Although the two concepts are sometimes used interchangeably, urbanization should be distinguished from urban growth: urbanization is "the proportion of the total national population living in areas classed as urban", while urban growth refers to "the absolute number of people living in areas classed as urban". The United Nations projected that half of the world's population would live in urban areas at the end of 2008. It is predicted that by 2050 about 64% of the developing world and 86% of the developed world will be urbanized. That is equivalent to approximately 3 billion urbanites by 2050, much of which will occur in Africa and Asia. Notably, the United Nations has also recently projected that nearly all global population growth from 2017 to 2030 will be by cities, about 1.1 billion new urbanites over the next 10 years.

Urbanization is relevant to a range of disciplines, including urban planning, geography, sociology, architecture, economics, and public health. The phenomenon has been closely linked to modernization, industrialization, and the sociological process of rationalization. Urbanization can be seen as a specific condition at a set time (e.g. the proportion of total population or area in cities or towns), or as an increase in that condition over time. So urbanization can be quantified either in terms of, say, the level of urban development relative to the overall population or as the rate at which the urban proportion of the population is increasing. Urbanization creates enormous social, economic and environmental changes, which provide an opportunity for sustainability with the "potential to use resources more efficiently, to create more sustainable land use and to protect the biodiversity of natural ecosystems."

Urbanization is not merely a modern phenomenon, but a rapid and historic transformation of human social roots on a global scale, whereby predominantly rural culture is being rapidly replaced by predominantly urban culture. The first major change in settlement patterns was the accumulation of hunter-gatherers into villages many thousand years ago. Village culture is

characterized by common bloodlines, intimate relationships, and communal behavior, whereas urban culture is characterized by distant bloodlines, unfamiliar relations, and competitive behavior. This unprecedented movement of people is forecast to continue and intensify during the next few decades, mushrooming cities to sizes unthinkable only a century ago. As a result, the world urban population growth curve has up till recently followed a quadratic-hyperbolic pattern.

Today, in Asia the urban agglomerations of Osaka, Tokyo, Mumbai, Dhaka, Karachi, Jakarta, Shanghai, Chongqing, Guangzhou, Manila, Seoul, and Beijing are each already home to over 20 million people, while Delhi is forecast to approach or exceed 40 million people in the year 2035. Cities such as Tehran, Istanbul, Mexico City, São Paulo, London, Moscow, New York City, Lagos, Los Angeles, and Cairo are, or soon will be, home to over 15 million people each.

History :-

From the development of the earliest cities in Mesopotamia and Egypt until the 18th century, an equilibrium existed between the vast majority of the population who were engaged in subsistence agriculture in a rural context, and small centres of populations in the towns where economic activity consisted primarily of trade at markets and manufactures on a small scale. Due to the primitive and relatively stagnant state of agriculture throughout this period, the ratio of rural to urban population remained at a fixed equilibrium. However, a significant increase in the percentage of the global urban population can be traced in the 1st millennium BCE. Another significant increase can be traced to Mughal India, where 15% of its population lived in urban centers during the 16th–17th centuries, higher than in Europe at the time. In comparison, the percentage of the European population living in cities was 8–13% in 1800. Urbanization of the human population accelerated rapidly beginning in the middle of the eighteenth century.

With the onset of the British agricultural and industrial revolution in the late 18th century, this relationship was finally broken and an unprecedented growth in urban population took place over the course of the 19th century, both through continued migration from the countryside and due to the tremendous demographic expansion that occurred at that time. In England and Wales, the proportion of the population living in cities with more than 20,000 people jumped from 17% in 1801 to 54% in 1891. Moreover, and adopting a broader definition of urbanization, we can say that while the urbanized population in England and Wales represented 72% of the total in 1891, for other countries the figure was 37% in France, 41% in Prussia and 28% in the United States.

As labourers were freed up from working the land due to higher agricultural productivity they converged on the new industrial cities like Manchester and Birmingham which were experiencing a boom in commerce, trade, and industry. Growing trade around the world also allowed cereals to be imported from North America and refrigerated

meat from Australasia and South America. Spatially, cities also expanded due to the development of public transport systems, which facilitated commutes of longer distances to the city centre for the working class. Urbanization rapidly spread across the Western world and, since the 1950s, it has begun to take hold in the developing world as well. At the turn of the 20th century, just 15% of the world population lived in cities. According to the UN, the year 2007 witnessed the turning point when more than 50% of the world population were living in cities, for the first time in human history. Yale University in June 2016 published urbanization data from the time period 3700 BC to 2000 AD, the data was used to make a video showing the development of cities on the world during the time period. The origins and spread of urban centers around the world were also mapped by archaeologists.

Causes :-

Urbanization occurs either organically or planned as a result of individual, collective and state action. Living in a city can be culturally and economically beneficial since it can provide greater opportunities for access to the labor market, better education, housing, and safety conditions, and reduce the time and expense of commuting and transportation. Conditions like density, proximity, diversity, and marketplace competition are elements of an urban environment that deemed positive. However, there are also negative social phenomena that arise, alienation, stress, increased cost of living, and mass marginalization that are connected to an urban way of living. Suburbanization, which is happening in the cities of the largest developing countries, may be regarded as an attempt to balance these negative aspects of urban life while still allowing access to the large extent of shared resources. In cities, money, services, wealth and opportunities are centralized. Many rural inhabitants come to the city to seek their fortune and alter their social position. Businesses, which provide jobs and exchange capital, are more concentrated in urban areas. Whether the source is trade or tourism, it is also through the ports or banking systems, commonly located in cities, that foreign money flows into a country.

Many people move into cities for economic opportunities, but this does not fully explain the very high recent urbanization rates in places like China and India. Rural flight is a contributing factor to urbanization. In rural areas, often on small family farms or collective farms in villages, it has historically been difficult to access manufactured goods, though the relative overall quality of life is very subjective, and may certainly surpass that of the city. Farm living has always been susceptible to unpredictable environmental conditions, and in times of drought, flood or pestilence, survival may become extremely problematic. In a New York Times article concerning the acute migration away from farming in Thailand, life as a farmer was described as "hot and exhausting". "Everyone says the farmer works the hardest but gets the least amount of money". In an effort to

counter this impression, the Agriculture Department of Thailand is seeking to promote the impression that farming is "honorable and secure".

However, in Thailand, urbanization has also resulted in massive increases in problems such as obesity. Shifting from a rural environment to an urbanized community also caused a transition to a diet that was mainly carbohydrate-based to a diet higher in fat and sugar, consequently causing a rise in obesity. City life, especially in modern urban slums of the developing world, is certainly hardly immune to pestilence or climatic disturbances such as floods, yet continues to strongly attract migrants. Examples of this were the 2011 Thailand floods and 2007 Jakarta flood. Urban areas are also far more prone to violence, drugs, and other urban social problems. In the United States, industrialization of agriculture has negatively affected the economy of small and middle-sized farms and strongly reduced the size of the rural labour market. Particularly in the developing world, conflict over land rights due to the effects of globalization has led to less politically powerful groups, such as farmers, losing or forfeiting their land, resulting in obligatory migration into cities. In China, where land acquisition measures are forceful, there has been far more extensive and rapid urbanization (54%) than in India (36%), where peasants form militant groups (e.g. Naxalites) to oppose such efforts. Obligatory and unplanned migration often results in the rapid growth of slums. This is also similar to areas of violent conflict, where people are driven off their land due to violence.

Cities offer a larger variety of services, including specialist services not found in rural areas. These services require workers, resulting in more numerous and varied job opportunities. Elderly people may be forced to move to cities where there are doctors and hospitals that can cater to their health needs. Varied and high-quality educational opportunities are another factor in urban migration, as well as the opportunity to join, develop, and seek out social communities. Urbanization also creates opportunities for women that are not available in rural areas. This creates a gender-related transformation where women are engaged in paid employment and have access to education. This may cause fertility to decline. However, women are sometimes still at a disadvantage due to their unequal position in the labour market, their inability to secure assets independently from male relatives and exposure to violence.

People in cities are more productive than in rural areas. An important question is whether this is due to agglomeration effects or whether cities simply attract those who are more productive. Urban geographers have shown that there exists a large productivity gain due to locating in dense agglomerations.^[28] It is thus possible that agents^[clarification needed] locate in cities in order to benefit from these agglomeration effects.

Reference:-

1. "Urbanization". MeSH browser. National Library of Medicine. Retrieved 5 November 2014. The process whereby a society changes from a rural to an urban way of life. It refers also to the gradual increase in the proportion of people living in urban areas.
2. "Urbanization in". demographic partitions. Retrieved 8 July 2015.
3. Tacoli, Cecilia (2015). Urbanisation, rural-urban migration and urban poverty. McGranahan, Gordon, Satterthwaite, David. London: International Institute for Environment and Development. ISBN 9781784311377. OCLC 942419887.
4. "UN says half the world's population will live in urban areas by end of 2008". International Herald Tribune. Associated Press. 26 February 2008. Archived from the original on 9 February 2009.
5. "Urban life: Open-air computers". The Economist. 27 October 2012. Retrieved 20 March 2013.
6. Jump up to:^a ^b "Urbanization". UNFPA – United Nations Population Fund.
7. Barney Cohen (2015). "Urbanization, City Growth, and the New United Nations Development Agenda". **3** (2). Cornerstone, The Official Journal of the World Coal Industry. pp. 4–7.
8. Gries, T. and Grundmann, R., 2018. Fertility and modernization: the role of urbanization in developing countries. *Journal of International Development*, 30(3), pp.493-506.
9. Introduction to Social Macrodynamics: Secular Cycles and Millennial Trends. Moscow: URSS, 2006; Korotayev A. The World System urbanization dynamics. *History & Mathematics: Historical Dynamics and Development of Complex Societies*. Edited by Peter Turchin, Leonid Grinin, Andrey Korotayev, and Victor C. de Munck. Moscow: KomKniga, 2006. The World System urbanization dynamics. *History & Mathematics: Historical Dynamics and Development of Complex Societies*. Edited by Peter Turchin, Leonid Grinin, Andrey Korotayev, and Victor C. de Munck. Moscow: KomKniga, 2006. ISBN 5-484-01002-0. P. 44-62
10. Worldpopulationreview.com <http://worldpopulationreview.com/world-cities/delhi-population/>. Retrieved 1 May 2019.

CUSTOMERS PERCEPTION ABOUT FRUITS PRODUCTS IN MAHBALEWSWAR MARKET

Mr. Satish Kudale,

Assistant Professor,

Smt.Minalben Mehta College, Panchgani.

1. INTRODUCTION

The marketing of horticultural crops is a complex process. It consists of all those functions and processes involved in the movement of the product from the place of production to that of consumption. The marketing activities involve not only the functions of buying and selling but also the preparation of produce for marketing, assembling, packing, transportation, grading, storage, processing, retailing etc. The number of functions and its type vary from product to product, from time to time and from place to place to the customer.

2. OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To study the fruits products.
2. To examine the problems of customer perception about Fruits products.

3. DATA COLLECTION

Questionnaire for the customers covers questions regarding customers' perception and problems towards horticulture fruits and its products.

4. SAMPLE SELECTION

The adopted the quota -convenient sampling method for the selection of customers. For the present study the researcher has selected total 190customers and to finalize these customers, researcher selected 10 customers from each retailer, the total number of retailers is 19.

5. RESULT AND DISSCUTION

Customer Perception about fruits Products

	Demographic Factors	Categories	Frequency	Percent
1.	Information about Vitamin in fruits products for Customer	Yes	88	46.3
		No	102	53.7
		Total	190	100
2.	Reason for Preferring	Health Benefits	51	26.8
		Very testy	104	54.7
		Medicinal use	17	8.9
		More Vitamin	18	9.4
		Total	190	100
3.	Available for Quality of packaging	Yes	116	61.1
		No	74	38.9
		Total	190	100
4.	Available of Products for Quantity and Rate	Yes	119	62.6
		No	71	37.4
		Total	190	100
5	Impact of Buying Decisions for the	Self - Decision	123	64.7
		Family member and Relatives	40	21.04

	Customer	Friends circle	10	5.26
		Retailers and Farmers	17	8.9
		Total	190	100
6.	Frequency of fruits Purchasing by Customer	Always	50	26.3
		Weekly 1 or 2 times	75	39.5
		Any Event and Program	5	2.6
		Sometimes	60	31.5
		Total	190	100

1. The **information about vitamins for fruits** reflects that 54 percent of the customers are don't have any information about the vitamin which is in fruits and its products. It means there is need to make awareness among the customers about as a health fruits
2. The **reason for preferring of fruits** said that 55percentcustomers prefers the because of its taste and attraction.
3. The stated that majority of the customers are giving focused on the **quality of packing** of fruits It means the quantity of packing has the important role for the demand of fruits.
4. The available of **products for quantity and rate** focused on the customers. The 65 % customers said 'Yes' they are dependent upon quantity and rates It means the availability of products for quantity and rate are more.
5. The **impact of buying decision to the customers** said that 60. % customers take buying decision on their own self. It means the buying of fruits and its products are mostly taken on self-decision.
6. The **frequency of fruits purchasing by customer** stated that 39. % customers are purchase the fruits weekly 1 or 2 times. It is clear that, it is important to make the proper advertisement of the fruits and its products which can influence the customers to purchase it regularly.

7. PROBLEMS OF FRUITS AND ITS PRODUCTS

The following table explains the problems of Horticulture and its products faced by the customer.

Problems faced by customers

Sr. No	Problems	Frequency	Percent
1	Unavailability of Branded items in all places	7	3.68
2	Poor Quality of Packing	16	8.42
3	Lack of information about the nutritive benefits.	138	72.63
4	Lack of information about the medicinal benefits	163	85.78
5	Lack of information about the using Strawberry products	140	73.68
6	High cost for Less Content and Low quality	101	53.15

Source: Survey data

The data indicate multiple response of the customer. It was observed that majority (85.78%) of the customers lack of information about nutrition benefits of the products the major problems, 73.68 percent customer faced lack of information about use of strawberry, 72.63 percent customer have faced problems of lack of information about nutrition benefits of strawberry, 53.15 percent customer have faced High cost of products, and other problems faced by customer included 'No

available of branded products in all places' and quality of packaging. The major problems for Horticulture products are lack of information about nutrition benefit and medicinal benefits for the customer.

SUGGESTIONS

1. There is need of multi brand strategy for the product development of horticulture. There should be farmers and marketing agencies develop for multi brand product of horticulture.
2. The agriculture marketing and co-operative departments to help farmers get a good price for produce.

CONCLUSIONS

Knowledge and awareness about horticulture products could affect attitudes and perceptions about the product and, ultimately, buying decisions of the consumers. followed by fruits and beans are the most preferred and highly demanded the commodities at present and the price of Strawberry specially the leafy ones are higher than other normal Fruits. But, quality characteristics affect consumers' preferences for Horticulture products; with the most important including health and nutritional value, taste, and fresh and general appearance. Consumers' willingness to purchase is influenced by limited and erratic supply, higher price of the products and very limited access and information.

Expenditure On Urban Development Of Central Government Of India

Rahul Babanrao Yadav

Research Student,
Dept of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

Dr. Santoshkumar Babanrao Yadav

Devchand College, Arjunnagar,
Tal-Kagal, Dist-Kolhapur.

Introduction:

Urbanization has become a common feature of Indian economy. Growth of industrial sector has contributed to the growth of cities. As a result of industrisation people have started moving towards the industrial areas in search of employment. Enlargement of urban centres and emergence of new cities have played a significant role in the growth of urban population and urbanization in the country.

Urbanization refers to the movement of the people from rural to towns and cities. According to Mitchell urbanization is a process of becoming urban, moving to cities, changing from agriculture to other pursuits common to cities. India's urban population has increased from 222 million in 1990 to 377 million in 2011 and 410 million in 2014 and is expected to reach 814 million by 2050. The chief cause of global urbanization is the new economic opportunities it brings to people and central and state government; however, it has both positive and negative effects on economy and society.

Objectives of the study:

The following are the main objectives of the study

1. To study the causes of urbanization.
2. To study the trends in the expenditure on urban development.
3. To make policy suggestions and recommendations.

Research Methodology:

Only secondary data has been collected from books, journals, and India public finance statistics.

Causes of Urbanization:

1. Commerce and trade is a major role in urbanization. The distribution of goods and services and commercial transactions in the modern era has developed modern marketing methods. Commercialization and trade comes with the general perception that the town and cities offer better commercial opportunities compared to the rural areas.

2. Many people may choose to migrate from rural area, as it is generally not as economically stable.
3. Modernization is a very important role in the process of urbanization. As urban become more technology with highly infrastructure, communication, medical facilities etc.
4. Rural areas commonly are agricultural. Urbanization growth create opportunities.
5. Industrialization is a trend representing a shift from the old agricultural economics to non-agricultural economy. Through industrial revolution, more people have been attracted to move from rural to urban areas.
6. There are numerous social benefits attributed to life in the cities which includes better educational facilities, better living standards, better sanitation and housing etc.

Importance of Urbanization:

Economic development and urbanization are closely related. It is not only the requirements of modern mass production methods, but also an important part of changing social and economic structure. Economic growth of a country indicates increase in the level of per capita income and standard of living along with the enlargement of employment opportunities for its growing population. With the attainment of economic growth and growing industrialisation, the process of urbanization starts at a rapid scale.

Expenditure on Urban Development (Revenue):

Table No. 1 reveals urban development and developmental expenditure (revenue) of the central government of India.

Table No. 1
Expenditure on Urban Development (Revenue)
(Rs.Crore)

Year	Urban Development	Developmental Expenditure
1990-91	95 (0.35)	26543 (100)
2000-01	90 (0.11)	80729 (100)
2009-10	1117 (0.29)	375549 (100)
2010-11	774 (0.16)	464177 (100)
2011-12	646 (0.12)	520313 (100)
2012-13	705 (0.13)	536928 (100)
2013-14	908 (0.16)	558471 (100)
2014-15	816 (0.15)	539858 (100)
2015-16	694 (0.13)	510968 (100)
2016-17	3763 (0.64)	583506 (100)
2017-18	3552 (0.49)	719156 (100)

Note: figures in bracket indicates share of the urban development to total developmental expenditure (revenue).

Source: Indian Public Finance Statistics:2017-18, Ministry of Finance, Government of India, New Delhi.

Table No. 1 shows the amount of urban development (revenue) and total developmental expenditure (revenue) and the share of urban development to total developmental expenditure (revenue) of the central government of India. The percentage of urban development to total developmental expenditure was 0.35 per cent in 1990-91, which increased to 0.49 per cent in 2017-18. Total developmental expenditure of the central government since 1990-91 has been continuously growing (from Rs. 26543 crore to Rs. 719156 crore). The main aspects for sharp increase in developmental expenditure of the central government from 1990-91 to 2017-18 was the rapid increase in education, art & culture, scientific services and research, medical, public health sanitation & water supply, family welfare, housing, urban development etc. In 1990-91, expenditure on urban development was Rs. 95 crore and increased to Rs. 3552 crore in 2017-18. Urbanization in India to accelerate after post reform period, due to the increasing urban development of India.

Expenditure on Urban Development (Capital):

Table No. 2 depicts expenditure on urban development and developmental expenditure (capital) of the central government of India.

Table No. 2
Expenditure on Urban development (Capital)
(Rs.Crore)

Year	Urban Development	Developmental Expenditure
1990-91	19 (0.23)	8023 (100)
2000-01	180 (1.61)	11155 (100)
2009-10	1310 (3.42)	38302 (100)
2010-11	1475 (2.42)	60842 (100)
2011-12	1723 (2.84)	60584 (100)
2012-13	2365 (3.60)	65575 (100)
2013-14	932 (1.17)	79653 (100)
2014-15	1780 (2.27)	78357 (100)
2015-16	2416 (1.77)	135958 (100)
2016-17	2089 (1.38)	150994 (100)
2017-18	2769 (1.63)	169462 (100)

Note: figures in bracket indicates share of the urban development to total developmental expenditure (Capital).

Source: Indian Public Finance Statistics:2017-18, Ministry of Finance, Government of India, New Delhi.

Table No. 2 gives the details regarding the urban development (capital) and developmental expenditure (capital) of the central government of India. It is clear from this data, the urban development and developmental expenditure of the central government during the period under study have increased tremendously. The developmental expenditure of the central government of India was Rs. 8023 crore in 1990-91, which increased to Rs. 169462 crore in 2017-18. The expenditure on urban development of central government has increased. In 1990-91, it was Rs. 19 crore and increased to Rs. 2769 crore in 2017-18. The share of urban development in total developmental expenditure increased from 0.23 per cent in 1990-91 to 1.63 per cent in 2017-18. Expenditure on urban development of the central government of India have been increasing since 1990. Increasing population is also one of the cause of the increasing expenditure on urban development of the central government of India. The Hon'ble Prime Minister has launched smart cities mission on 25 June, 2015. The objective of smart cities mission is to promote cities that provide core infrastructure and give a decent quality of life to its citizens, a clean and sustainable environment and application of "smart solutions" some of the core infrastructure elements in a smart city would include adequate water supply, assured electricity supply, sanitation, including solid waste management, efficient urban mobility and public transport etc.

Expenditure on Urban Development:

Table No.3 reveals urban development (revenue), urban development (capital) and total urban development of the central government of India.

Table No. 3
Expenditure on Urban development

(Rs.Crore)

Year	Urban Development (Revenue)	Urban Development (Capital)	Total Urban Development
1990-91	95 (83.33)	19 (16.67)	114
2000-01	90 (33.33)	180 (66.67)	270
2009-10	1117 (46.02)	1310 (53.98)	2427
2010-11	774 (34.41)	1475 (65.59)	2249
2011-12	646 (27.26)	1723 (72.74)	2369
2012-13	705 (22.96)	2365 (77.04)	3070
2013-14	908 (49.34)	932 (50.66)	1840
2014-15	816 (31.43)	1780 (68.57)	2596
2015-16	694 (22.31)	2416 (77.69)	3110

2016-17	3763 (64.30)	2089 (35.70)	5852
2017-18	3552 (56.19)	2769 (43.81)	6321

Source: Indian Public Finance Statistics:2017-18, Ministry of Finance, Government of India, New Delhi.

Table No. 3 gives details about the urban development (revenue) and urban development (capital) of central government of India. It is clear from this table that the urban development (revenue) and urban development (capital) are both raising giving rise to total expenditure. But the urban development (revenue) is more than urban development (capital). The urban development (revenue) of central government of India was Rs. 95 crore in 1990-91 which increased to Rs. 3552 crore in 2017-18. The urban development (capital) of central government of India was Rs. 19 crore and increased to Rs. 2769 crore in 2017-18. In 2017-18, expenditure on urban development (revenue) of central government of India was Rs. 3552 crore, which was higher than urban development (capital) Rs. 2769 crore.

Urbanization is increasing day by day in India with full support of opportunities. But the negative effect of urbanization can be minimised.

Suggestions:

1. It is necessary to give training and education for urban planners.
2. Central should increase expenditure on urban development programme.
3. It should create a stable policy framework for private investment in urban infrastructure.

References:

1. Sovani. N.V(1996): "urbanisation and Urban India", Asia Publishung House, Bombay.
2. Ramachndran R(1997): "Urbanization and Urban systems in India", OUP Publishing, India.
3. Neelmani Jaysawal (Jully 2014): "Urbanization in India:An Impact Assessment ", <https://www.researchgate.net/publication/264383323>.
4. Edward L. Glaeser (December 2013): "The Causes and Consequences of Urbanization in Poorer Countries", Working paper No.19745, National Bureau of Economic Research, Cambridge.
5. J Chadchan and R. Shankar (May 2012): "An Analysis of Urban Growth Trends in the Post Reforms Period in India", International Journal of Sustainable Built Environment, Vol.I, pp.36-49.
6. Indian Public Finance Statistics 2017-18.
7. wikipedia.

Urbanization after Economic Reform

Mrs. Patil PriyankaSuyog

Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract :

Urbanization is a process of transformation from traditional rural economies to modern industrial one. Kingsley Davis has explained urbanization as process of switch from sparsely distributed pattern of human settlement to one of concentration in urban center. Economic reforms have positive effect on urbanization. Significant changes have been observed since 1991 in the nature and pattern of urban growth in India. Better cities can help reduce poverty, improve living condition and create the environment for more and better paying jobs. The challenge will be to make this transition inclusive, providing opportunities and jobs to youth, especially for women and supported by efficient service infrastructure.

Keywords: Urbanization, Economic reform

Introduction :

In Economic history of India year '1991' has definitely to be termed as 'landmark'. The economic reform 1991 include industrial and trade liberalization, financial deregulation, privatization and Foreign Direct Investment (FDI). The emergence of the software and service outsourcing industry is most visible outcome of globalization. The liberalization, privatization and globalization(LPG) policies of government of India and opening of FDI in various sector have brought a big boom in the development of large scale private townships. This kind of township are mostly found in big cities like Mumbai, Pune, Delhi, Gurgaon, Chennai, Hyderabad, Ahmedabad and Bangalore. Rapid urban growth marked by the number of million plus cities increasing from 23 in 1991 to 46 in 2011. This is known as urbanization. Urbanization is a process of transformation from traditional rural economies to modern industrial one.

Objective :

1. To study the growth of urban area in India.
2. To study the Urbanization after Economic reform period.
3. To study most populated cities in India.

Hypothesis :

1. Economic reform promotes urbanization in India.

Research Methodology :

Research methodology used for this research paper is analytical and descriptive data was collected from multiple source such as book, journals, research articles ,professional magazines, documents of Government of India and Census of India .Some data has been collected from website of Government of India as well as Census .

Concept of Urbanization :

In simple word Urbanization refers to the increasing number of people that live in urban areas. According to Encyclopedia of Social Sciences: "urbanization is characterized by movement of people from small communities concerned chiefly or solely with agriculture to other communities generally larger, whose activities are primarily centered in Government, trade, manufacture or allied interests. Thus urbanization can be said to be characterised by such self evident factor as; a) Mobility of population from agricultural to nonagricultural areas; b) Concentration of populace in a new place of habitation or a place characterised by a new way of life; c) Variety of professions other than agriculture and continued mobility in these occupations, mobility both - vertical and horizontal, (d) A particular mode of habitation and non-agricultural (i.e., industrial, commercial etc.) pattern of economy.

According to Census of India, All places with a municipality corporation cantonment board or notified town area committee and places with minimum population of 5000 and at least 75 per cent of the male main working population engaged in non-agricultural pursuits and density of population is 400 persons are consider as town.

Trends of Urbanization in India

The urban population is growing in India and because of this, opportunities are increasing as well. According to country data, the urbanization in India is mainly due to the expansion of cities and the migration of people. Investments are made in housing, road network, urban transport, water supply, power-related infrastructures, smart cities, and other forms of urban management.

Year	Urban Population (in million)	(in percentage)	Annual Growth Rate
1951	62	11.75	-
1961	78.94	17.97	2.96
1971	109.11	19.91	3.23
1981	159.46	23.34	3.79
1991	217.18	25.72	3.09
2001	286.12	27.86	2.75
2011	377.10	31.16	2.76

Source : Compiled from Census of India

Above table shows urbanization in India. In 1951 urban population of India is 62 million. Then it is continuously growing in every ten year. Annual growth rate of increase in population rises in 1981 which is 3.79% but after that annual growth rate of urban population seems to decline. Even after economic reform growth rate of urban population is decline which is 2.75% in 2001 and 2.76% in 2011. After 2001 growth rate of urban population become constant.

Number of cities in India :

Life insurance sector having demand for advisors, marketing specialists, customer service representatives, human resource professionals, insurance brokers, corporate agents, micro insurance agents web aggregators etc. There are plenty of jobs in the insurance sector both in Government and private sector.

Year	Number of Towns	Number of Cities with population more than One Million
1951	3060	5
1961	2700	7
1971	3126	9
1981	4029	12
1991	4689	23
2001	5166	35
2011	7935	46

Source – Census of India.

Above table shows number of towns and number of cities with population more than one million. In 1951 number of town in India is 3.60 and among those towns only 5 towns are having population more than 1 million. From 1981 number of towns is rapidly increases. In 1991 number of cities with population more than one million increases from 23 to 46 in 2011. After economic reform of India town's population started to increase rapidly and suburban area or area nearest to town start convert into new towns. There are 3 cities in India having population more than 10 million is known as Mega Cities which are greater Mumbai, Delhi and Kolkata.

Most Populated of Cities in India :

India is second largest country in in India. There are 7935 towns and about 6,49,481 villages in India. About 300 cities have population over 1 million and 3 cities having population over 10 million. Seven cities in India having population more than 3 million. According to census 2011 urban population shows how fast India is developing. Industrialization and educational factor are plays important role in rising urban population density.

Rank	City	Population (2011)	Population (2001)	Annual Exponential Growth Rate
1	Mumbai	12478447	11978450	1.1
2	Delhi	11007835	9879172	2.4
3	Bangalore	8425970	5438065	3.9
4	Hyderabad	6809970	3637438	2.9
5	Ahmedabad	5570585	3520085	3.4
6	Chennai	4681087	4343645	2.8
7	Kolkata	4486679	4572876	0.7
8	Surat	4462002	2433835	4.9
9	Pune	3115431	2538473	2.9
10	Jaipur	3073350	2322575	2.8

Source – Census of India.

Above table shows 10 most populated cities in India. Greater Mumbai stands on first rank with population 1, 24,78,447 in 2011. According to census 2011 Delhi, Bangalore, Hyderabad, Ahmedabad, Chennai, Kolkata, Surat, Pune, Jaipur are comes in first 10 rank. Surat, Bangalore and Ahmedabad are having annual growth rate more than 3%. Delhi, Hydrabad, Chennai, Pune, Jaipur having annual growth rate more than 2%

Conclusion:

1. The decline trend in the urbanization after 1991 seems to be constant in 2001 and 2011.
2. Urban population grow from 62 million in 1951 to 377.10 million in 2011 that is from 11.75% to 31.16%.
3. Number of towns in India increases upto 7935 in 2011.
4. There are 3 mega cities in India having population more than 10 million.
5. Mumbai, economic capital of India is most populated city having 12 million population.

Recommendation :

1. Rapid urbanization give challenge to Government for providing urban infrastructure and civic amenities and also reproductive and child health services in urban area..
2. Newly developed urban area must be planned.
3. Government must focus on balanced regional planning.

Reference :

1. AhluwaliaMontek (2011) : “Prospectus and policy Challenges in the Twelfth Plan”,
Economic & Political Weekly, 46(21) : 88- 105
2. Planning Commission (2008) : Eleventh Five – Year Plan, Volume III : Agriculture, Rural
Development, Industry, Service and Physical Infrastructure (New Delhi : Oxford
University Press.
3. Kunda, A (1994) : Theories of city size distribution and Indian Urban Structure –A Re –
appraisal, Economic and Political Weekly, vol 18, no .31
4. Bhagat. R.B (2011) : “Emerging Pattern of Urbanization in India”, Economic & Political
Weekly, vol XLVI No 34.
5. High powered Expert Committee 2011, Report on India Urban Infrastructure and Services
of Government of India .
6. Mohan, Rakesh , Pant C (2005) The 21st Century :Asia becomes Urban,Economic and
Political Weekly15 -21 January XL(3).
7. www.census.gov.in
8. www.worldbank.org

Urbanization Problem a case study of Satara District

VIDYA MOHITE

vidyamohite2012@gmail.com Department of Geography S.P.College Pune.
Contact No. 9767217271

ARUN BHAGAWAN PATIL

arunpatil2007@gmail.com Department of Geography SMTKRT,
KanyaMahavidyalayaIslampure. Contact No. 9423271636

Abstract:

After the independence of India has implemented developmental activity. Urbanization is the process of urban area growth, which is shows that the population growth, density, built-up area and psychological stage of urban area. The development of countryemergesrapid urbanization. Urbanization play a vital role in management, governmental and non-governmental Issues, planning, and organize various implementing policies to the use of natural resources and their impact on the environment. The present research work aims to analyzing the problems of urbanization in Satara District in Maharashtra. The study is based on secondary data and they have collected from District Statistical Offices, various Published and unpublished reports. Satara district occupies a geographical area of 10480 sq.km. According to the 2011 census the total population is 3,003,741 with 15 towns and 1739 villages.it consists of eleven tehsils for administrative purpose. It has an emerging populous educational centers, goods, and services also., A Study on urbanization in the satara district cover up 70.45 percent in Satara, Karad, Phaltan tehsil remaining 29.55 percent population dwell in another tehsil in urban area.

Key Words: Urbanization, Government and Non- government, Emerges, Administrative.

1.Introduction:

India's population shows the most of the youngest populous countries and more than 69 percent population live in rural as compared urban areas. But the consideration of independence more developmental plan activated E.g. agriculture development, urbanization, IT development also. Urbanization is also defined as 'movement of people from rural to urban areas with population growth equating to urban migration' (United Nations, 2005). census of India define urbanization

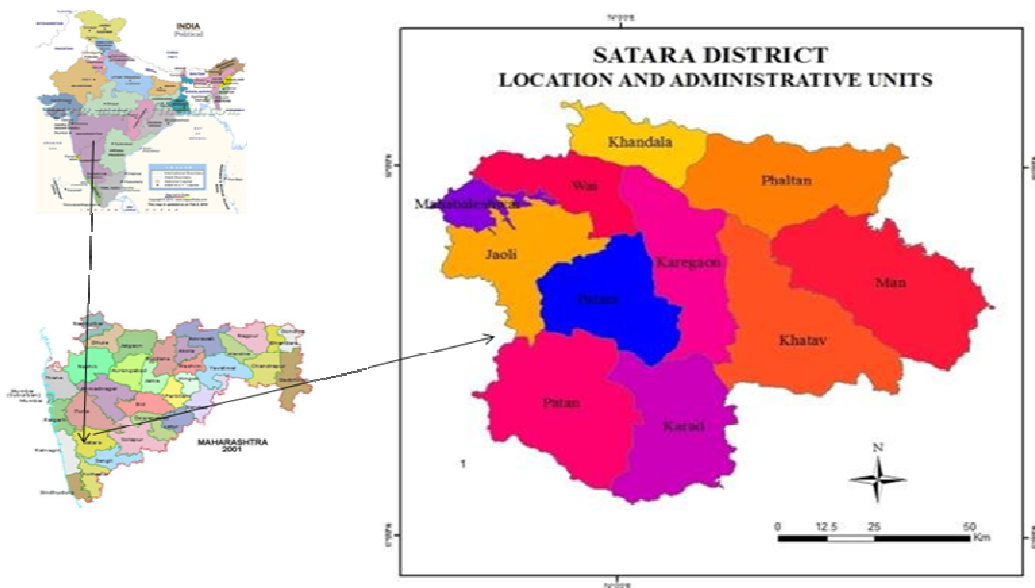
In urban areas more than 5000 thousand people live in urban areas at least 75 percent population engaged in non- agriculture area. The high proportion of population growth which is declining opportunities in rural areas and they have shifted urban occupations, to shows largely contribute to urbanization.Rapid urbanization processes capture the environmental and social changes in the urban environment and its effects related to global change issues.. According to the 2011 census, 25.46 percent population found in urban areas in the satara district.Urbanization is one of the dynamic processes at present rapid urbanizationshows that the haphazard and unplanned

growth of cities. Growing population in cities becomes a burden on the limited available resources which are virtually collapsing the natural and economic balance hence the need to balance present requirements of land with available resources while considering future needs. Urbanization is a process through which the productive agricultural land, forests and surface water bodies are being irretrievably decreasing.

Satara is one of the districts of Maharashtra which showing drastically changes in urban population in some certain urban centers of tehsils of district.

2. Study Area : The present study area is located on the western side of Maharashtra state. They consist of eleven tehsils in the Satara district for administrative purposes these are Satara, Karad, Wai, Mahabaleshwar, Phaltan, Man, Khatav, Koregaon, Patan, Jawali, and Khandala. The geographical area was covered 10480 sq.km. They extending from 17° 5' to 18° 11' north latitudes and 73° 33' to 74° 54' east longitudes. District extended Nira and Krishna basin. Nira river with an average height of about 600 meters above the mean sea level This region including part of the Pune division with consists of 1739 villages and 15 towns also. Satara district bounded by the district of the Pune in the north, Solapur in east Sangali is south and Ratnagiri district is west direction. This district affair has typical landscapes due to variations in relief, climate, and vegetation. It is a part Sahyadri range having the height is 1200 m. Mahabaleshwar is the highest rainfall region as compared Man, Dahiwadi region. The distribution of the total district of the population is 3065455.

LOCATION MAP OF STUDY AREA

3. Objective

The recent study area objectives are to analyze the urbanization problem in Satara District

1. To study the trends in urbanization in Satara District.

2. To Study the urbanization Problem in Satara District.

4.DataBase and Methodology:

The Present Research paper is based on secondary data there was collected from District Census Handbook, Socio-economic Abstract. Various Statistical Techniques are used. Rural, Urban and total population has calculating percentage and urbanization index. The growth of urban centers has been complied with to study the decadal growth of the urban population. The research paper period of observation is 1901 to 2011 selected for the trends and urbanization and estimated Urban population is the 2021. The result has been shown with the help of different graphs, tables, and maps. calculated the projected population

5.Urbanization Trend:

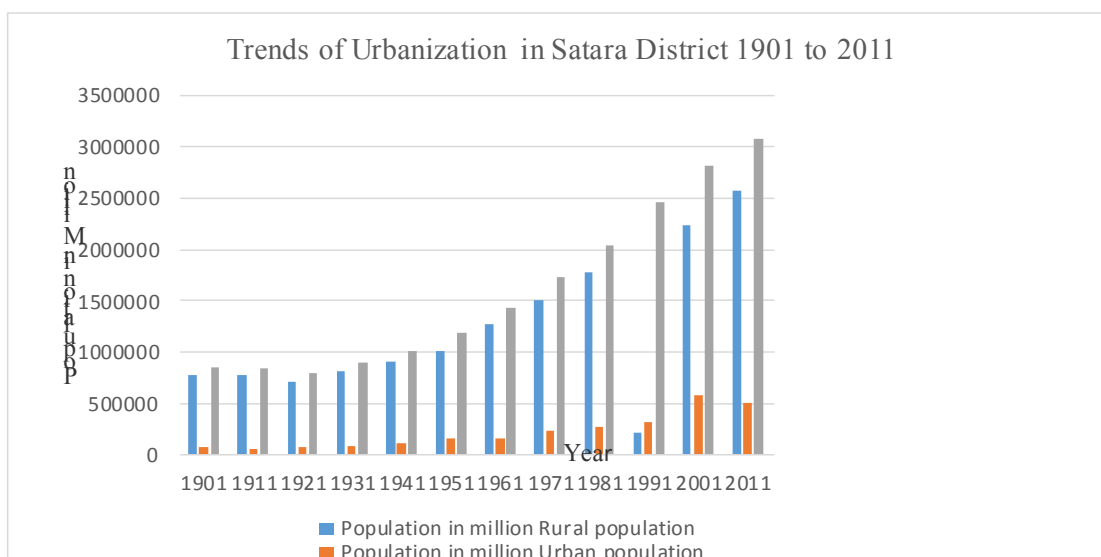
After Independence Satara district characteristics features of urbanization in the developing western Maharashtra state. The Satara district presently has 11 tehsils, 15 towns, 1739 villages, 11 Panchayat Samiti, 8 Municipalities and 1495 Grampanchayati. at present situation (socio-economic abstract 2017) Number of urban town has grown from 15 in 2011 to

22 in 2017. According to the 1901 census of the district has only 8 towns are found here. The population of Satara district has grown in the decadal years 1901 to 2011, the population is 849672 in 1901 and 3065455 in year 2011. Whereas the number of population residing in urban areas has increased from 73,335 in 1991 to 499467 in 2011 presented. Where in this decadal year urban population trend is change and increased especially after independence district rural and urban population changed. According to 2011 census, total district population is 3065455 about rural populations is 2564988 and 499467 populations live in urban area. The Urbanization process can show the growth and development of specific regions, the total engaged population in non-agriculture sectors and Various secondary and territory activity found. Satara district adopted the new developmental policies such as the industrial development, educational and economic etc., Satara district more urbanized district as compared to the eastern part of Maharashtra district.

Sr.No.	Year	Number of town	Population in million			% of total population	
			Rural population	Urban population	Total population	Rural population	Urban population
1	1901	08	776337	73335	849672	91.369	8.63
2	1911	11	776337	56700	835337	93.22	6.78
3	1921	11	711169	75267	786436	90.43	9.57
4	1931	11	808393	86621	895014	90.32	9.68
5	1941	11	902510	110702	1013212	89.07	10.93
6	1951	15	1016677	160339	1177016	86.38	13.62
7	1961	15	1271678	158427	1430105	88.92	10.08

8	1971	15	1500119	227257	1727376	86.84	13.16
9	1981	15	1769885	268792	2038677	86.81	13.19
10	1991	15	217532	319840	2451372	87.12	12.88
11	2001	15	2239416	579400	2818816	79.45	20.55
12	2011	15	2564988	499467	3065455	83.67	16.29

Table: Census year wise Urban Population of Satara District.
Source: Directorate of Economics and Statistics of Satara District

“Sex ratio defined as a number of female per 1000 male”. According to the 2011 census sex ratio of satara district is 995 females per 1000male. Before India’s independence district has included 11 towns and after independence (1951 to 2011) district include 15 towns and 1739 villages whereas at presented socio-economic abstract 2017 district includes 22 towns and 1719 villages. The Urbanization process is gradually increased in the satara district. It has important cities as Satara, Karad, Phaltan, Koregaon there has 77.3 percent live population in urban area remaining urban population included other town centers in Satara district. Urbanization is defined as a relative number of people who live in urban areas. Percent of Urban and rural population calculated by $U/P*100$ and $R/P*100$. These formulae measure the degree of urbanization. This calculation shows that the in 1901 urban population is 8.63 percent to 20.55 percent in 2001. According to Census 2011 urban population in the satara district is 16.29 percent and the rural population is 83.67 percent. This data clearly shows that the rural population is falling as compared to the urban population. During 100-year span urban population is gradually increased but the decadal growth of the 2011 urban population has fluctuated and they decrease in 16.29 percent. Generally, any region urbanization indicates that level development. In the satara district urbanization process indicate the level of urbanization is low nevertheless growth of the population is the same in this region. According to the 2011 census Maharashtra urban population

is 31.8 percent and the district of Satara has only 16.29 percent population live in urban areas. This figure shows the percentage of the urban population in the satara district is low.

6.Satara District Urban Population: 2011

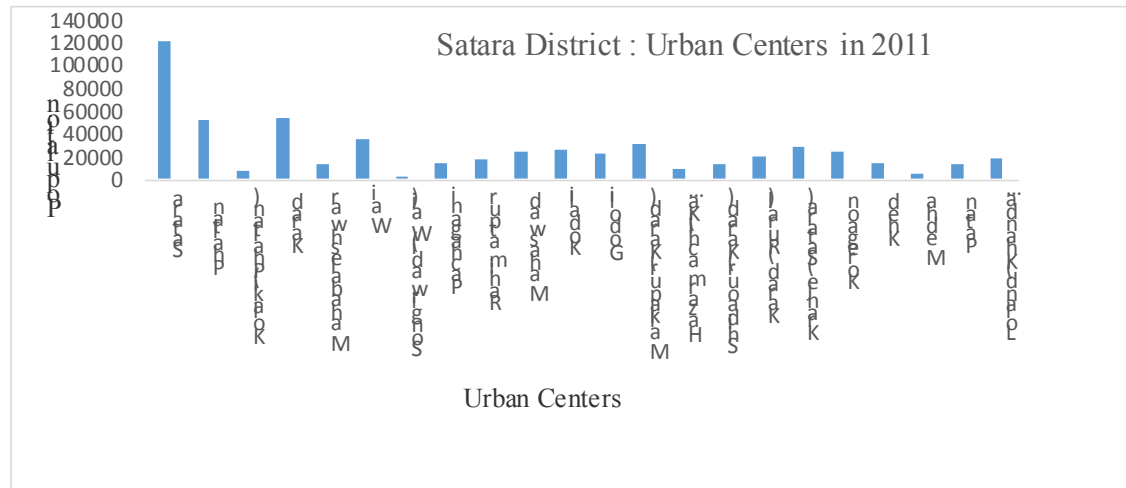
The Present urban population in the Satara district is 499467 and the rural population is 2564988 out of the total population is 3065455 in 2011. The Urban population of the satara district increased in 2001 and the total population is 2818816 about 20.55 percent in urban areas. The Satara District Urban population is increased in the 2001 Year because of the Increased Educational facilities, Industrial developmental Activity, Developed administrative Offices, and job opportunity created here. another 2011 census Urban Population is decrease but as same total population of the satara district. According to the census, 1941 to the 2011 urban population is the increased in the 13.6 percent to 16.29 percent. The Satara district urban center includes the city of Satara, Karad, Phaltan, Wai, and another city developed urban centers. Satara city Urban Population is 11.2 percent, Karad city urban Population is the 35 percent in Rural Area and Mahabaleshwar, Pachagani, and Medha urban population percent is the 5.2,12.2,18.8 percent respectively. Satara district Urbanization increased because of implemented more developmental activity.

Table: Urban population in Satara District:2011

Sr.No.	city	Male	Female	Total Population	Growth Rate Percent
1	Satara	61129	59066	120195	11.2
2	Phaltan	26242	25876	52118	2.6
3	Kolaki(Phaltan)	4153	3901	8054	47.9
4	Karad	27134	26745	53879	-4.1
5	Mahabaleshwar	6974	6419	13393	5.2
6	Wai	18134	17891	36025	15.8
7	Songirwadi(Wai)	418	373	791	-82.2
8	Pachagani	8335	6559	14894	12.2
9	Rahimatpur	8914	8719	17633	6.5
10	Mahaswad	12185	11935	24120	17.7
11	Kodoli	13493	12613	26106	59.0
12	Godoli	11585	10932	22517	34.4
13	Malkapur(Karad)	16352	15319	31671	41.4
14	Hazarmachi(Karad)	4772	4545	9317	11.8
15	Shidapur(Karad)	6986	6927	13913	36.7
16	Karad (Rural)	10537	9939	20476	35.0
17	Kranje (Satara)	14972	14168	29140	35.5
18	Koregaon	12538	12152	24690	10.3
19	Khed	7395	6871	14266	107.2
20	Medha	2323	2355	4678	12.5
21	Patan	6962	6817	13779	18.8
22	Loland(Khandala)	9560	9163	18723	17.5

	Total Population	Urban	291093	279285	570378	16.2
--	-------------------------	--------------	---------------	---------------	---------------	-------------

Source: Directorate of Economics and Statistics of Satara District

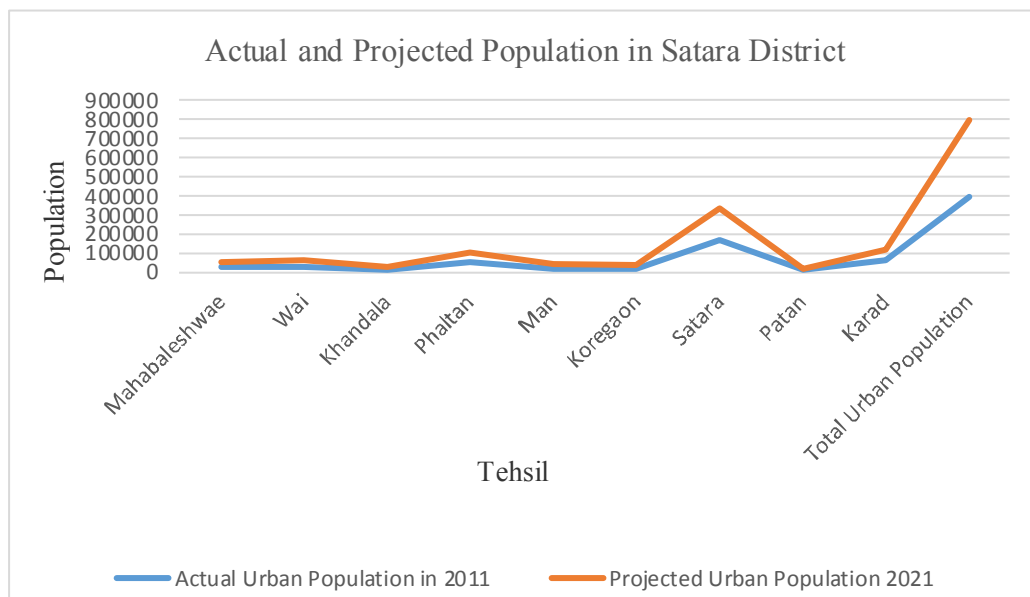
7. Projected Population in Satara District:

The present study region has an estimated population in 2021. Satara District has drastically changed in the urban population in the state of Maharashtra. Projected population gives a clear picture of future population size and the structure of the population. This table shows that urban population changes in the Satara district in 2021. The total estimated urban population of Satara District has 398242 in 2021. The tehsil of Phaltan, Satara and Karad shows the estimated population increased because of this region having governmental policies effectively applied and infrastructure development, education facility, job opportunity available in these tehsils. Khatav and Man tehsil has a dry region and the Jawali tehsil has a maximum remote area so this region has not found the urban population. Mahabaleshwar, Wai, and Pachagani tehsil has part of Sahyadri plateau remote region because of that no changes in the estimated population in this tehsil.

Table: Projected Urban Population in Satara District: 2021

Sr.No.	Tehsil	Actual Urban Population in 2011	Projected Urban Population 2021
1	Mahabaleshwa	26017	26034
2	Wai	31110	31220
3	Khandala	11836	11672
4	Phaltan	50800	50600
5	Man	20500	21000
6	Khatav	NA	NA
7	Koregaon	16554	17108
8	Satara	169603	169206
9	Jawali	NA	NA
10	Patan	11598	11196
11	Karad	60103	60206
	Total Urban Population	398121	398242

Source: Compiled by Researcher

8. Conclusion and Results:

The present Study Area shows the urbanization in the satara district but the processes of urbanization created many problems in the district of satara. Satara District has more pressure on municipalities centers nearly half of the total population of the Satara, Karad, Phaltan, Koregaon cities. The problem of the urbanization is improper implementation of Governmental Policies. And the pressure on increased population in specific areas. So the growing urbanization in identified cities are problem faced overcrowding, sanitation, unemployment, education facilities, Infrastructure facilities, Private sector growth, urban crime, transportation, and environmental problem, etc. The present Study Area shown the urbanization and its problems in the satara district. Urbanization is the process of the physical growth of urban centers. Whereas, rural migration to the urban centers and it is linked to the modernization, industrialization. Urban sprawl is rapidly encroaching the valuable agricultural land. The satara district urbanization gradually increased in the future above problem faced by the Satara district.

References

1. Brockerhoff M. and Brennam E. (1998) *Population and Development Review*, Vol. 24, No. 1 pp.75-114.
2. Breese G. (1969) *Urbanization in Newly Developing Countries* Prentice Hall, New Delhi
3. Kundu A. and Gupta S. (2000) *Indian Council of Social Science Research*, Manak Publications, New Delhi.
4. Barakade A.J. (15 September, 2011) *A Study of Urbanization in Satara District of Maharashtra* Vol.2 No 1, 2011, pp-38-44
5. Pathak P. and Mehta D. (1995) *Recent Trends in urbanization and Rural-Urban Migration in India: Some Explanations and Projections*, Urban India, Vol. 15 No.1, pp. 1-17.
6. Venkatigalla Venkatesham (August 15) Dept. of Public Administration, Osmania University, Hyderabad, Telangana State *The problems and issues in urbanization in India*, Vol.4 ,8
7. Published and Unpublished Research Paper.

Government schemes for Urbanization.

Mrs. Bhagyashri R. Wagdole

M.A .SET,B.Ed,P.hD (Perusing)Shivaji university.

Mob No 9960778968

Bhagyashri3159@gmail.com

- **Significance of the study:**

The study , reviewed Government provisions for urbanization development. It help to scholars to acknowledge Government initiative for Development for urbanization.

- **Objective of study:**

- 1) To study Government provision for urbanization.
- 2) To evaluate expecting performance of provisions for urbanization development.

- **Statement of the research Problem:**

Development of Urbanization leads to economic growth. Indian economy is rural economy so rural economy has great share in country's GDP. Government provisions not only help to increase the proportion but also enhance the infrastructural development in urban, providing basic amenity to the society in urban area. Hence our research paper made review on Government provision for urbanization.

- **Scope of the study:**

- 1) This study explained funding by the government to urbanization.
- 2) This study covers Provision undertaken by the Government inclusive growth in the period of 2015-20 .
- 3) This research paper Revolve around Central government provisions.

- **Data and methodology:**

This study based upon the secondary data which availed from Government reports on finance ministry ,financial report of schemes and numeric data collected from book, journals, websites.

- **Introduction:**

After 1991 urbanization increased ,people are transferred from rural to urban for livelihood, for better earning. Indian economy is agrarian economy but share of agriculture in GDP drastically cut down cause people migrate from Agriculture to service sector. This secondary and tertiary sector is mostly set up in urban area. For searching job hug population migrate from their home own to metropolitan cities which enhance their financial condition. but when we focused on the other side it create number economic problem. In this research paper we focused on provisions done by the government. Major urban renewal program launched by the Government to develop and upgrade living conditions and infrastructure .

Some Provisions on Urban Development =

1) The Smart Cities Mission

The Smart Cities Mission is a Objective of the programme is to modernize cities by providing core infrastructure and give a decent quality of life to its citizens, a clean and sustainable environment and application of ‘Smart’ Solutions. The programme was officially launched on 25th of June 2016 and in the first phase, 20 cities will get funding for converting them into smart cities. In the next two years, the remaining cities will also participate in the project. Ministry of Urban Development is the anchoring agency for the implementation of the project.

The main focus of the project is the area based development of cities by transforming existing areas through retrofitting and redevelopment. Another component of the smart cities project is the development of new areas or greenfield areas. Similarly, adoption of Smart Solutions with the use technology, information and data are expected to improve infrastructure and services under the project. Financing of the mission will be collaboratively done by the Centre, state and local bodies. Fund from the private sector will be invited and Public Private Partnerships will support the project financially.

The most vital contribution will be provided by the center as it will provide Rs. 48,000 crores over five years i.e. on an average Rs. 100 crore per city per year. Matching the center’s contribution, an equal amount will be made by the State/ULBs. Altogether nearly one lakh crore rupees from government sources will be available for Smart Cities Project. For the implementation of the project each city should form a dedicated Special Purpose Vehicle (SPV).

2) Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT) Project

Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT) along with smart cities were jointly planned and launched by the government to transform urban living conditions through infrastructure up gradation. AMRUT is aimed at transforming 500 cities and towns into efficient urban living spaces over a period of five years. Ministry of Urban Development has selected the five hundred cities with the help of state governments.

A project oriented development approach is adopted under the scheme in contrast to the area based approach of Smart Cities Mission. The Cabinet approved Rs 50,000 crore for this mission which is to be spent over a period five years. This is a centrally sponsored scheme with 80% budgetary support from the Centre.

3) PradhanMantriAwasYojana (Urban) or Housing for All by 2022 Mission

The ‘Housing for All by 2022’ under the scheme of “PradhanMantriAwasYojana – Housing for All (Urban)” launched by the central government aims to provide housing to all urban people by 2022. It provides central assistance to States and UTs for constructing houses to all

eligible sections by concentrating on urban slums and economically weaker sections. Hence, slum rehabilitation and affordable housing to Economically Weaker Sections are the major features of the project.

The programme has following components: –

- a) Slum rehabilitation of Slum Dwellers with participation of private developers using land as a resource;
 - b) Promotion of Affordable Housing for weaker section through credit linked subsidy;
 - c) Affordable housing in partnership with Public & Private sectors and
 - d) Subsidy for beneficiary-led individual house construction or enhancement.
- (4) Heritage City Development and Augmentation Yojana (HRIDAY)

The HRIDAY scheme is launched for the holistic development of heritage cities. It aims to preserve and revitalize the unique character of heritage cities in India. For the first phase of the programme, 500 crore is allocated with full funding by the central government. Twelve cities—including Ajmer, Amaravati, Amritsar etc. are identified for the project.

4) Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission

JNNURM was launched in 2005 as the flagship scheme for urban development. The programme had two components viz., Basic Services for Urban poor (BSUP) and Integrated Housing and Slum Development Programme (IHSDP). Civic amenities were improved under the programme including urban transportation. The programme aimed at integrated development of slums through projects for providing shelter, basic services and other related civic amenities.

5) Urban transportation

Several initiatives were taken to enhance public transport system including the Bus Rapid Transit Systems (BRTS) approved for 11 cities under the Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission (JNNURM). The transportation system will be equipped with Intelligent Transport System (ITS) and Metro Rail Projects.

6) Swachh Bharat Mission (SBM)

A major associated urban development programme is making India's urban centres clean. For this, the SBM targets to achieve 100 per cent scientific management of municipal solid waste in 4041 statutory towns/ cities in the country by 2019.

Besides the above initiatives, several associated development programmes like industrial corridors, NHDP, Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission, National Urban Livelihood Mission etc., aims to add infrastructure and other amenities to the urban areas.

7) National Urban Livelihoods Mission (NULM):

Launched on 24th September 2013 by the Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation (MHUPA), the scheme is a livelihood promotion programme to reduce poverty and vulnerability of the urban poor households by enabling them to access gainful self-employment and skilled wage employment opportunities thereby enhancing their livelihood. It also addresses the livelihood concerns of urban street vendors. It has been implemented across 790 cities.

Findings-

- 1) Under Urban Development Ministry considered as prime motto of Urban development through the housing ,sanitation and drinking water.
- 2) Funding from Urban Development Ministry succeed infrastructural development in urban area.
- 3) Some Districts increase their GSDP by using fund productive and employable manner.

• Suggestions-

Government should divert huge fund to rural area for rural infrastructural development which create limitation to migration. , because population reside in rural area is large. And importantly established monitoring and separate regulatory authority for inspecting proper utilization of the fund.

References.

Finance.maharashtra.gov.in (Urban development Department)

Urbanization And Its Impact On Environment

Prof. Dipak Uddhav Gurav

Assistant Professor, Dept. of Geography
Arts and Commerce College, Nagthane Tal. & Dist. Satara
Mail ID - dipakgeography@gmail.com
Mob.- 9552521443

INTRODUCTION:

The express increase of human population is putting an incredible strain on our environment. India is second largest population country in the world. The phenomenal increases in the population during the last forty years has led to rapid globalization and high rate of urbanization which have created tremendous pressure on natural resources like air, water and land. There is exploitation of these natural resources. India is known as the most urbanized and having significant development in industrial sector in recent decade. Urbanization process that leads to the growth of cities due to industrialization and economic development, and that leads to urban specific changes in specialization, labor and human behavior. The population is growing at the rate of about 17 million annually which means the stunning 15000 births per day and 10 birth per minutes. If the current trend continuous, by the year 2050. India would have 1620 million peoples. Due to uncontrolled urbanization in India, environmental degradation has been occurring very rapidly and causing many problems like shortage of housing, worsening water quality, excessive air pollution, noise, dust and heat, and the problem of disposal solid wastes and hazardous wastes.

OBJECTIVES:

1. To examine pattern and trend of urbanization.
2. To study the impact of urbanization on environment.

METHODOLOGY AND DATA BASE OF STUDY:

This study is totally based on secondary data which is collected from published and unpublished reports of government and nongovernment organization like reference books, magazines, research journals, pollution control board reports, census of India etc.

URBANIZATION OF INDIA:

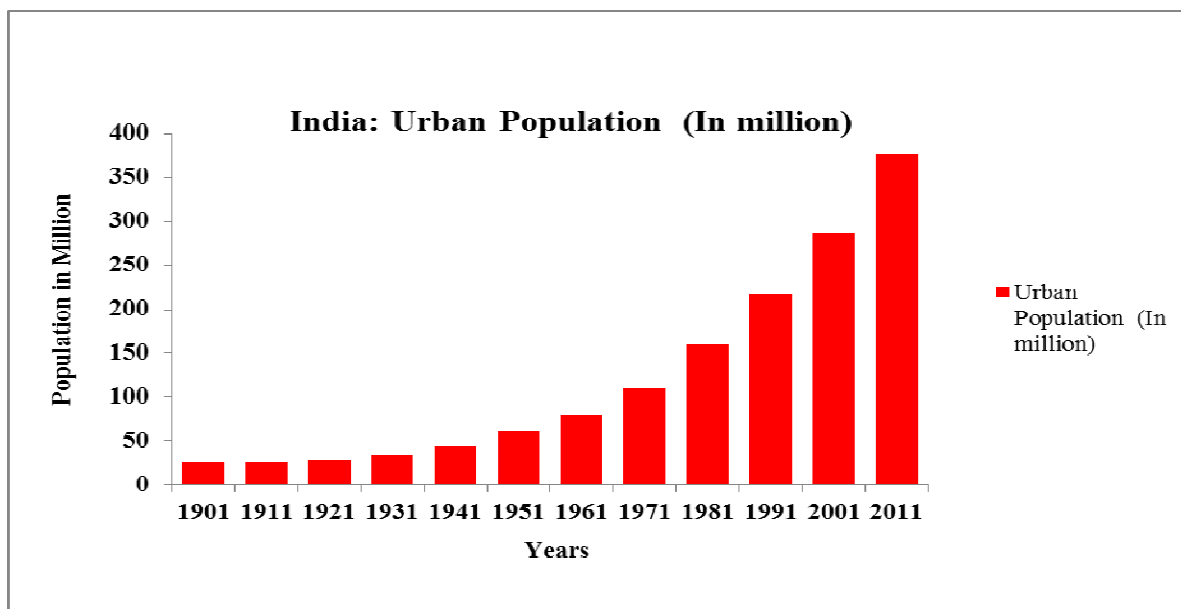
1. Pattern and Trend of Urbanization in India (1901 to 2011)

According to following table pattern and trend of urbanization is increasing day to day. In 1901, 25.87 million people lived in 1916 urban centers. After 100 years urban population are increased, this is 377.11 million and number of town is 5783 (2011). The urban population of India has exceeded the total population of all the countries in the world except China and U.S.A.. Similarly, there were only two countries in the world namely, china and U.S.A., which had a

comparable size of urban population with that of India. The average size of urban center in India as per 2001 and 2011 census is respectively 5161 and 5783.

Year	Urban Population (In million)	Percentage Increase during Preceding decade	Number of Towns
1901	25.87	---	1916
1911	25.96	0.35	1908
1921	28.09	8.22	2048
1931	33.47	19.14	2220
1941	44.17	31.97	2422
1951	62.44	41.38	3060
1961	78.94	26.41	2700
1971	109.11	38.23	3126
1981	159.73	46.02	4029
1991	217.60	36.19	4689
2001	286.12	31.50	5161
2011	377.11	31.80	5783

Source: Census of India

2. Percentage of Urban Population in India by size and Class of Urban centers (1981 to 2011).

The following table shows the information about the urban centers according to population size in the year 1981 to 2011. The growth and size of urban centers increased day by day. In the first size class, total 216 urban centers in 1981. It is increased by 633 in 2011. In the second class total 270 urban centers increased in 747 in the year 2011. In this way third,

fourth, fifth and six classes also show in the table. The highest change is observed in the third and fourth class it will be 739 and 1048 urban centers in the 1981, its increased 1537 and 1887 in 2011 census. But urban population increases decade to decade first size class.

Size Class	1981		1991		2001		2011	
	Proportion of Urban Population	Urban Centers	Proportion of Urban Population	Urban Centers	Proportion of Urban Population	Urban Centers	Proportion of Urban Population	Urban Centers
I (above 100000)	60.37	216	64.90	300	68.67	492	70.02	633
II (50000-100000)	11.65	270	11.00	345	9.67	529	9.66	747
III (20000-50000)	14.35	739	13.30	944	12.23	1358	11.89	1537
IV (10000-20000)	9.52	1048	7.90	1170	6.84	1778	6.10	1887
V (5000-10000)	3.61	742	2.60	740	2.36	751	2.13	789
VI (Below 5000)	0.56	230	0.30	198	0.23	177	0.20	112
I to VI	100	3245	100	3697	100	5085	100	5705

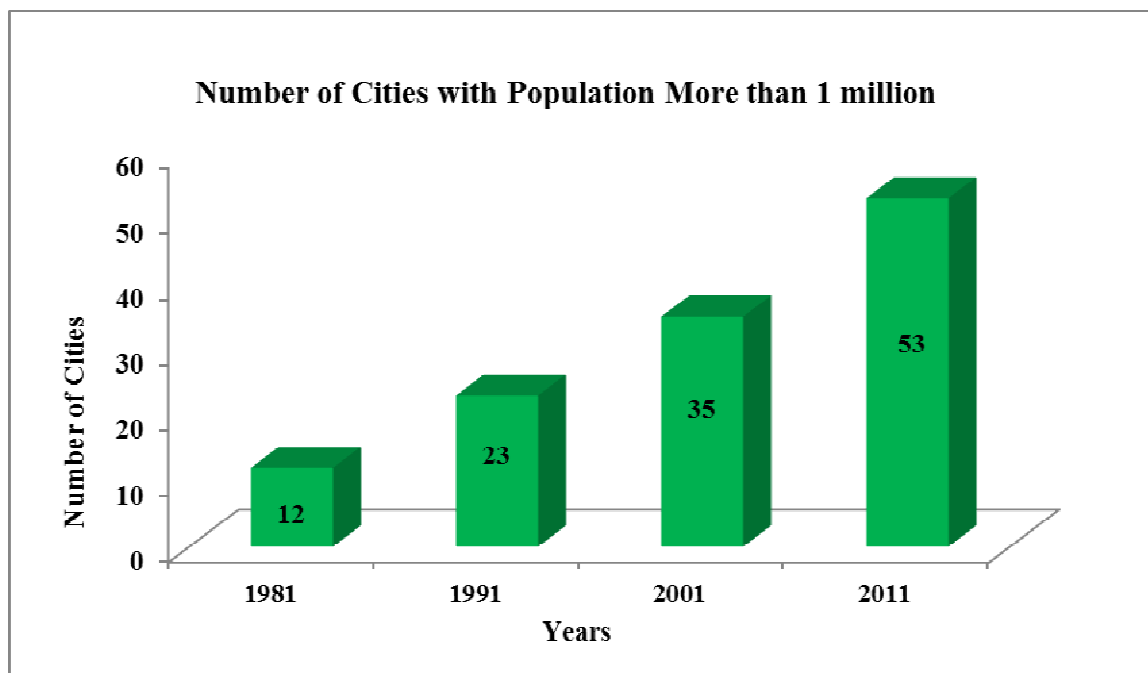
Sourse: Census of India

3. Growth in the number of million plus cities in India

There was only one million plus city (Kolkata) in 1901 in India. It becomes two in 1911. Because Mumbai is added. Million plus cities increases to 12 in 1981 and continuously increased after this decade and become 23 in 1991 and 35 in 2001. And currently 53 in 2011 census.

Year	Number of Cities with Population More than 1 million	Population in Million
1981	12	42.12
1991	23	70.67
2001	35	107.88
2011	53	157.23

Source: Census of India

IMPACT OF URBANIZATION ON ENVIRONMENT

1. Slum in Metropolitan Cities

According to the following table total slum population in metropolitan cities is more than 50 % of the total slum population of India. Mumbai, Kolkata, Delhi & Chennai are the main four metropolitan cities of India. This cities slum area are increase day to day because urban population increases day to day

Metropolitan Cities	Percentage of Slum Population			
	1981	1991	2001	2011
Mumbai	30.45	42.22	47.98	49.33
Kolkata	30.01	36.21	32.54	32.22
Delhi	18.10	22.54	18.90	20.42
Chennai	16.01	15.33	17.78	20.21

Source: Census of India

2. Solid Waste Generation & Its Problem

Every year 2.6 crore tone solid waste has been collected in India. Every city faces the solid waste problems. The solid waste has been collected everywhere but the proper management of it is not taken. So day by day the problems are increasing. The cities expanded due to increasing urbanization. The surrounding villages include in the cities. The concretization kills farming lands. The fundamental problems are increases. But today solid waste problems are the main issue the cities face mostly. It is very harmful to human health. It is also harmful air and soil pollution. It create imbalance in between cities and environment. It is the responsibility of every human to balance and protect the environment. The pollution now a day's becomes very dangerous in all walks of life. There is need to think and work on it.

Sources	Percentage
Houses	22
Hotels	08
Industry	08
Vegetable Markets	13
Bus & Railway Station	20
Cinema Hall/ Public Auditorium	07
Gardens & Tourist Places	10
Government Offices	03
School & Colleges	05
Hospitals	04
Total	100

According to the chart the city produce the maximum 35 % solid waste only from houses and vegetable markets while buses and railways extracted 20 % and hotels and industries has 16 %. In the same way government offices and public places produces 29 % solid waste.

Problems of Solid waste:

- i. Decreases the life expectancy and harmful to health.
- ii. Harmful to natural beauty.
- iii. Increases water and air pollutions.
- iv. Problem related to road transport.
- v. Increases soil pollution.
- vi. Spread harmful smells and responsible for wandering animals death.
- vii. Useless involvement of governmental & semi-governmental system.
- viii. Economically harmful to government.

3. Air & Water Pollutions

As the population grows, more and more forest are cleared and agriculture land converted into settlement land. The two most common reason for deforestation and land use changes are to make houses are increased number of people to live in, and increasing urbanization. As a result, the trees that help us in reducing the air pollution through the process of photosynthesis are not able to do so any more. Another problem of urbanization is emission more toxic gaseous like carbon dioxide, sulfur oxide, nitrogen oxide, carbon monoxide, CFC, methane etc. The result is air quality is down and created big problem of air pollution.

Densely populated area requires adequate sewage facilities as well. Due to the lack of municipal sewage treatment, the human waste as become one of the largest contributors to the pollution of water bodies in urban areas. Another major contaminator of water sources in metro cities of India is plastic waste which end up in streams, seas and local rivers e.g. Yamuna in Delhi. Arabian Sea in Mumbai, and Hugli river in Kolkata. Plastic bags often contain other polluting substances such as rotting food or poisonous chemicals, which further pollute the water.

4. Impact on Biodiversity

Human actions have caused extinctions (elimination of species) over a long time, not just in recent decades. The earliest humans probably caused extinctions through hunting; with the invention of fire, humans began to change habitats over large areas; with the development of agriculture and the rise of civilization, rapid deforestation and other habitat changes took place; as new areas were explored, the introduction of exotic species became an important cause of extinction; later, in the twentieth century, with the introduction of industrial chemicals and

emissions, pesticides, etc. into the environment, pollution has become an increasingly significant cause of extinction.

Habitat destruction inevitably results from the expansion of human populations and human activities. The ever-expanding human settlements have been causing destruction of natural ecosystems to meet their requirements of food, space, shelter, etc. The greatest destruction of biological communities has occurred during the last 150 years during which the human population went from just one billion in 1850 to 6.2 billion in 2002, and will reach an estimated 7.8 billion in 2025. In many countries, particularly Islands and where human population density is high, most of the original habitat has already been destroyed.

5. Depletion of Ozone layer

The another impact of urbanization is Ozone Layer Depletion. Main cause of OLD is increasing use of vehicles and industrialization. The main things that lead to destruction of the ozone gas in the ozone layer. Low temperatures, increase in the level of chlorine and bromine gases in the upper stratosphere are some of the reasons that leads to ozone layer depletion. But the one and the most important reason for ozone layer depletion is the production and emission of chlorofluorocarbons (CFCs). This is what which leads to almost 80 percent of the total ozone layer depletion. There are many other substances that lead to ozone layer depletion such as hydro chlorofluorocarbons (HCFCs) and volatile organic compounds (VOCs). Such substances are found in vehicular emissions, by-products of industrial processes, aerosols and refrigerants. All these ozone depleting substances remain stable in the lower atmospheric region, but as they reach the stratosphere, they get exposed to the ultra violet rays. This leads to their breakdown and releasing of free chlorine atoms which reacts with the ozone gas, thus leading to the depletion of the ozone layer.

Year	Number of Vehicles (In Million)
1981	17.21
1991	21.37
2001	53.10
2011	103.94

Source: center of pollution control board, government of India

6. Creation of Urban Heat Island

Urban heat island is an urban area or metropolitan area that is significantly warmer than its surrounding rural areas due to human activity in urban places. The temperature difference usually is larger at night than during the day, and is most apparent when winds are weak. Material like solid, tarmac, bricks etc. absorb and reflect energy. Then its impact on not only human health but also natural elements of the cities.

Conclusion

The rapidly increasing urban population growth has led to over exploitation of natural resources. This increasing urban population is putting a strain on natural resources, government and social services. Industrial pollution, soil erosion, deforestation and land degradation are main worsening problems. Also ecosystem disturbed and decreased to ecological balance in the earth.

If human beings want to exist on earth, there is now high time to give top priority to control pollution of all types for a healthy living. By using five year plans for urbanization to achieve the desirable standards of health and urban planning.

References:

1. Population Geography ; R.C. Chandna
2. Population Census: 1981,1991,2001 & 2011
3. Socio-Economic statistical book, India.
4. Government of India; Pollution control Reports.
5. Khullar D. S. ; Perspective of Indian Geography
6. Dr. C. G. Mittal & Rahul Mittal : Impact of Population explosion on Environment.
7. Nishi Bhuvandas; Impact of Urbanization on Environment.

The Urbanization Problem In India

Dr. Prakash Bhimarav Kamble

Assistant Professor
Department of Economics,
Shiv-Shahu Mahavidyalaya, Sarud, Kolhapur.

Keywords: India, Agriculture, urbanization, environmental, industrial, study etc.

Introduction:

Indian rural economy is primarily based on agriculture. Indian agriculture sector accounts for 18 percent of India's gross domestic product (GDP) and it is estimated that it provides employment to 50% of the countries workforce, but ground reality differs. Many farmers in different states of India are leaving farming, primarily because of high input cost and low income from agriculture. Also on the other hand with usage of fertilizers, chemicals and hybrid seeds, land fertility is declining. This encourages many farmers to commit suicide. In 2014, the National Crime Records Bureau of India reported 5,650 farmer suicides. As per the figures given by central government in 2015, there were 12602 farmer suicides. This includes 8,007 farmers-cultivators and 4,595 agricultural labourers. The farmer's suicide rate in India has ranged between 1.4 and 1.8 per 100,000 total populations, over a 10-year period through 2005. Thus people (including farmers) are migrating to cities.

The urbanization is one of the gifts that industrial revolution has given to the mankind in the recent history. The industrial revolution caused setting up of large industrial units and consequently urbanization. Right from its inception, industry based urbanization has caused serious ecological problem, coupled with cultural degradation. Urbanization is an integral part of the process of economic growth. As in most countries, India's towns and cities make a major contribution to the country's economy. With less than 1/3 of India's people, its urban areas generate over 2/3 of the country's GDP and account for 90% of government revenues. Urbanization in India has expanded rapidly as increasing numbers of people migrate to towns and cities in search of economic opportunity. Slums now account for 1/4 of all urban housing. In Mumbai, for instance, more than half the population lives in slums, many of which are situated near employment centers in the heart of town, unlike in most other developing countries.

Research Problem:

There are many big questions before the Indian economy. The question of urbanization is important in that. Over the past several years, various study groups have been appointed to solve

the problem of urbanization. Most of India's people depend on agriculture. Indian agriculture is heavily dependent on rainfall. Agriculture production is affected by climate change, drought, water scarcity, agricultural diseases, power shortages etc. So a lot of people from rural areas come to urban areas for employment. Due to the growing population of the city, economic and social amenities are inadequate. Naturally, the growing population of the city is causing environmental degradation.

Objectives of Study:

1. To study the urbanization in India.
2. To study the facts of Urbanization in India.
3. To study main causes of urbanisation in India.
4. To study the problems and issues of urbanization in India.

Importance of Study:

India is an agricultural country. Therefore, it is important to develop farming. Unemployment and poverty are on the rise due to the growing population. As a result, economic development is possible by expanding industries. But, economic development and the environment are closely linked. Therefore, as economic development increases, so does environmental degradation. The development of the environment is very important along with economic development.

Research Methodology:

Keeping in view the important of the subject the appropriate methodology has been adopted to examine the objectives of the study. The study depends upon only secondary data. This data is collected from periodicals, newspapers, journals Report and website etc. The period of four years selected for the purpose of the study

History of Urbanization in India:

By 2030, according to the projection of United Nations Population Division, more people in the developing world will live in urban than rural areas: by 2050 two thirds of its population is likely to be urban. Urbanization in India began to accelerate after independence, due to the country's adoption of a mixed economy, which gave rise to the development of the private sector. Urbanization is taking place at a faster rate in India. Population residing in urban areas in India, according to 1901 census, was 11.4%. This count increased to 28.53% according to 2001 census, and crossing 30% as per 2011 census, standing at 31.16%. According to a survey by UN State of the World Population report in 2007, by 2030, 40.76% of country's population is expected to reside in urban areas. As per World Bank, India, along with China, Indonesia, Nigeria, and the United States, will lead the world's urban population surge by 2050.

The facts of Urbanization in India:

Due to large scale urbanization in India, the following facts can be presented.

1. Most Urbanized States: Tamil Nadu 43.9%; Maharashtra 42.4%; Gujarat 37.4%.
2. 3 out of world's 21 mega cities: Mumbai (19 mill); Delhi (15 mill); Kolkata (14 mill).
3. Large Cities: 23 in 1991; 40 in 2001.
4. Urban Pop.: 25% of 850 mill in 1992; 28% of 1,030 mill in 2002.
5. Estimated Urban Pop. by 2017: 500 mill.
6. % of Urban Residents who are Poor: About 25%.
7. Slum Population: About 41 million in 2001.
8. Estimated Slum Population by 2017: 69 mill.

The main causes of urbanisation in India

1. Expansion in government services, as a result of the Second World War.
2. Migration of people during the partition of India.
3. The Industrial Revolution.
4. Eleventh five-year plan that aimed at urbanisation for the economic development of India.
5. Economic opportunities are just one reason people move into cities.
6. Infrastructure facilities in the urban areas.
7. Growth of private sector after 1990.
8. Growth of employment in cities is attracting people from rural areas as well as smaller cities to large towns. According to Mckinsey India's urban population will grow from 340 million in 2008 to 590 million in 2030.
9. Therefore, it is being driven by economic compulsions where people move out for economic advancements to areas offering better job opportunities.
10. It is also driven by land fragmentations, villages being erased due to roads and highway constructions, dam constructions and other activities.
11. Agriculture is the primary source of livelihood, but it's no more profitable.

The Problems and issues of urbanization in India

Since in our country, urbanization is unplanned due to uncontrolled migration. Due to unplanned urbanization, India is facing too much problem such as unemployment, electricity problem, pollution, social problems, improper sanitation facilities etc. Rapid rise in urban population in India is leading to many problems like increasing slums, decrease in standard of living in urban areas, also causing environmental damage. Following problems need to be highlighted.

1. Urban sprawl:

Urban sprawl or real expansion of the cities, both in population and geographical area, of rapidly growing cities is the root cause of urban problems. In most cities the economic base is incapable of dealing with the problems created by their excessive size. Massive immigration from rural areas as well as from small towns into big cities has taken place almost consistently; thereby adding to the size of cities.

2. Overcrowding:

Overcrowding is a condition in which too many people live in too little space. Overcrowding is a logical consequence of over-population in urban areas. It is naturally expected that cities having a large size of population squeezed in a small space must suffer from overcrowding. This is well exhibited by almost all the big cities of India.

3. Housing:

It is another intense problem due to urbanization in India. This problem is particularly more severe in those urban areas where there is large invasion of jobless or underemployed immigrants who could not find place to live when they come in cities and towns from the nearby areas. Provision for the growing urban population will be the biggest challenge before the government. The growing cost of houses comparison to the income of the urban middle class has made it impossible for majority of lower income groups and is residing in congested accommodation and many of those are devoid of proper ventilation, lighting, water supply, sewage system, etc. The United Nations Centre for Human Settlements (UNCHS) introduced the concept of "Housing Poverty" which includes "Individuals and households who lack safe, secure and healthy shelter, with basic infrastructure such as piped water and adequate provision for sanitation, drainage and the removal of household waste".

4. Sanitation:

The poor sanitation condition is another gloomy feature in urban areas and particularly in slums and unauthorized colonies of urban areas. The drainage system in many unorganized colonies and slums do either not exist and if existing are in a bad shape and in bits resulting in blockage of waste water. These unsanitary conditions lead too many sanitation related diseases such as diahorrea and malaria. Unsafe garbage disposal is one of the critical problems in urban areas and garbage management always remained a major challenge.

5. Squatter Settlements:

The natural development of unchecked, unexpected and random growth of urban areas is the growth and spread of slums and unlawful resident settlements which present a prominent feature in the environmental structure of Indian cities, particularly of urban centres. No clear-cut distinction can be drawn between slums and squatter settlements in practice except that slums are

relatively more stable and are located in older, inner parts of cities compared to squatter settlements which are relatively temporary and are often scattered in all parts of the city, especially outer zones where urban areas merge with their rural hinterland.

6. Environmental concern:

Vulnerability to risk posed by the increasing man-made and natural disasters. According to UNDP 70 % of Indian population is at risk to floods and 60% susceptible to earthquakes. The risk is higher in urban areas owing to density and overcrowding. Urban areas are becoming heat islands, ground water is not being recharged and water crisis is persistent. Here making, water harvesting compulsory will be beneficial.

7. Poverty:

Today roughly one third of the urban population lives below poverty line. There are glaring disparities between haves and have-nots in urban areas. The most demanding of the urban challenges unquestionably is the challenge posed by poverty; the challenge of reducing exploitation, relieving misery and creating more human condition for urban poor. There is rise in urban inequality, as per UN habitat report, 2010, urban inequality in India rose from 34 to 38 % based on consumption in period of 1995 to 2005.

8. Transport:

As high income individual are buying more private vehicle and use less public transport. Such huge number of vehicles in cities is causing more traffic jam, which in turn decreases the efficiency of public transport. Also the penetration of public transport is less, which makes people use private vehicle. Public transport is less disabled friendly. There is also lack of infrastructure and poor maintenance of existing public transport infrastructure.

9. Sewerage Problems:

Urban centres in India are almost consistently beset with inadequate sewage facilities. Resource crisis faced by the municipalities and illicit growth of the cities are two major causes of this pitiable state of affairs. Most cities do not have proper arrangements for treating the sewerage waste and it is drained into a nearby river or in sea as in Mumbai, Kolkata and Chennai and these activities pollute the water bodies.

10. Unemployment:

The problem of unemployment is no less serious than the problem of housing mentioned above. Urban unemployment in India is estimated at 15 to 25 per cent of the labour force. This percentage is even higher among the educated people. Major causes of urban unemployment are the huge relocation of people from rural to urban areas.

11. Water:

Water is one of the most essential elements of nature to sustain life and right from the beginning of urban civilization, sites for settlements have always been chosen keeping in view the availability of water to the inhabitants of the settlement. However, supply of water started falling short of demand as the cities grew in size and number.

12. Trash Disposal:

As Indian cities grow in number and size the problem of trash disposal is assuming alarming proportions. Huge quantities of garbage produced by our cities pose a serious health problem. Most cities do not have proper arrangements for garbage disposal and the existing landfills are full to the brim. These landfills are hotbeds of disease and innumerable poisons leaking into their surroundings.

13. Urban Crimes:

Modern cities present a meeting point of people from different walks of life having no affinity with one another. Like other problems, the problem of crimes increases with the increase in urbanization. In fact the increasing trend in urban crimes tends to disturb peace and tranquility of the cities and make them unsafe to live in particularly for the women.

Conclusion:

India is known as the agricultural country. Agriculture is the primary source of livelihood for about 58 per cent of India's population. It is estimated that India's agriculture sector accounts only for around 14 percent of the country's economy but for 42 percent of total employment. Urbanization is the physical growth of urban areas as a result of rural migration & it is closely linked to modernization, industrialization, and the sociological process of rationalization. Poverty, unemployment and under employment among the rural immigrants, beggary, thefts, burglaries and other social evils are on rampage. Urban sprawl is rapidly encroaching the precious agricultural land. The urban population of India had already crossed the 285 million mark by 2001. By 2030, more than 50 per cent of India's population is expected to live in urban areas. Therefore, if economic development is to be achieved, the development of the industrial sector is necessary. But with this development, care must be taken not to degrade the environment and implement a policy of sustainable development.

Reference:

1. World Bank, (2011), India's Urban Challenges.
2. Venkatesham V., (2015), "The problems and issues in urbanization in India", Indian Journal of Research.
3. Civil Service India, 2021.
4. Govern of India, census, 2011.
5. DTE, "Rewind 2018: Urbanisation creates chaos in India
6. "Website: <https://www.civilserviceindia.com>

Economic And Environmental Impact Of Urbanization In India

Ms. Vaishnavi Ajit Bhosale

Research Scholar

Department of Economics

Shivaji University Kolhapur

E-mail: bhosale.vaishnavi9@gmail.com

Keywords:

Environment, Pollution, Urbanization, Population, Migration, Unemployment, Government policies.

Research Methodology:

I have adopted a mixed approach. This research requires a highly structured approach, which needs deductive methodology. Secondary sources have been used to collect data and this data has been collected from books, magazines, journals, newspaper and internet. Based on this data, important conclusions have been drawn and constructive future demands are suggested for encouraging environmental sustainability.

Objectives:

1. To analyse the impact of urbanization on environment in India
2. To study Urbanisation trend in India.
3. To study government policies regarding urban wellbeing and environmental sustainability.

Introduction:

Urbanization refers to general increase in population, growth of cities due to industrial and economic development. It includes increase in the number and extent of cities. It symbolizes the movement of people from rural to urban areas. Urbanization happens because of the increase in the extent and density of urban areas. India's population is expected to grow by 25%, with reference to 2011, to 1.52 billion by 2036, according to the final report of the technical group on population projections dated on July 2020. The report projects that as much as 70% of this increase will be in urban areas. India's urban population will increase from 377 million in 2011 to 594 million in 2036 – a growth of 57%. So, while 31% of Indians were living in urban India in 2011, that will grow to 39% by 2036. Due to uncontrolled urbanization in India, environmental degradation has been occurring very rapidly and causing many problems like shortages housing, worsening water quality, excessive air pollution, noise, dust and heat, and the problems of disposal of solid wastes and hazardous wastes.

Impacts of Urbanization on Various Components of Environment:

The most emerging issues are climate changes, freshwater scarcity, deforestation, and fresh water pollution and population growth. These problems are very complex and their interactions are hard to define. It is very important to examine problems through the social-economic-cultural system. Although interconnections between environmental problems are now known better, we still lack exact information on how the issues are linked, on what degree they interact and what are the most effective measures.

A. Over Exploitation of Natural Resources

High population density and expensive life style, leads to higher rate of consumption of natural resources (e.g., water, energy, fossil fuel, forest products etc.) is very high in urban areas. There is also misuse of natural resources whose immediate compensation becomes difficult. Few acute problems of urban areas are scarcity of drinking water especially the ground water, scarcity of forest products, power cut due to excessive use of electricity etc.

B. Air Pollution

The air of urban areas get polluted due to a lot of anthropogenic activities, flying of large number of automobiles, industries etc. These activities release pollutants like carbon monoxide, carbon dioxide, oxides of nitrogen, oxides of sulphur, hydrocarbons, vapours of organic compounds, particulates, and toxic metals etc. which are capable of including a number of health hazards.

C. Noise Pollution

The noise produced from automobiles, vehicles, social functions, industries etc. cause noise pollution in urban areas which causes psychological and physical ailments.

D. Unusual Rise in Temperature

The rapid construction of large buildings and cement jungles in urban areas absorbs solar radiation and, in the afternoon, these emit heat radiations increasing the climatic pressure. As a result of which 2016 recorded the **warmest year** when the mean land surface temperature was 0.71°C above normal till now. Cities often receive more rain than the surrounding countryside since dust particles provoke the condensation of water vapor into rain droplets.

E. Management of Solid Waste

Population in urban areas consume large quantities of goods and services that releases a lot of solid wastes. The solid wastes include municipal wastes, industrial wastes, hazardous wastes, plastic waste etc. the disposition of huge amount of solid waste creates problem of foul smell, vector borne diseases problem of stray animals such as dogs, cows and buffaloes that feed upon such waste's, bioaccumulation of plastic in scavengers such as Vultures which has become a

threatened species. The gases such as CH₄, SO₂, CO₂, produced cause air pollution, surface run-off from the wastes causes water pollution and vector causes different diseases.

F. Development of Slums

The areas within the cities and towns without civic and basic amenities are called Slums. The slum settlement arises due to un-flux of rural people into urban areas and shortage of housing facilities for them. They construct their dwellings using rusted tins, empty tar barrels, jute sacks, etc. Such areas become overcrowded, with lack of civic amenities like light, water supply, drainage, roads, toilets and medical facilities. The areas of slums become centres of a number of environmental problems. Some important problems are:

- 1) These areas are without proper water supply disposal system,
- 2) The waste generated is not properly disposed which pollutes air and water.
- 3) The contamination of water causes diseases like typhoid, cholera, enteric fever, etc.
- 4) The unplanned waste dumping places and open defecation become the sites of the growth of a number of disease carriers like flies, mosquitoes, etc. These cause health hazards not only in slum areas but also in other nearby places.

Urbanisation in India: Key Figures

- 1) 461 million people are living in cities
- 2) 2.3% is the annual urban population growth
- 3) 42% of urban population live in smaller cities with less than 30 lakh inhabitants
- 4) 75% of India's national income is expected to come from cities by 2031
- 5) 70 to 80% of urban infrastructure that will exist in 2050 has yet to be built
- 6) 827 billion USD is the estimated gap in urban infrastructure investment over the next 20 Years

Urbanisation Trend in India

The 2011 Census of India was the fifteenth Census of India. The 2011 Census recorded for the first time since India's independence, the absolute increase in surveyed population to be more in urban areas than in rural areas. The Level of Urbanisation in India, which is also regarded as an index of economic development increased from 27.81% in 2001 to 31.16% in the 2011 Census. Census of India 2011 revealed that there are a total of 7,935 towns in the country. It is to be noted that the number of towns has increased by 2,774 since the last Census (of 2001). The total number of towns/ cities in India with population above 1,00,000 (One Lakh or 0.1 million) is 468. These are also known as Class I Cities/ Towns. The top ten most populated among these have been illustrated in the figure below. And the trend in urbanisation since 1901 to 2011

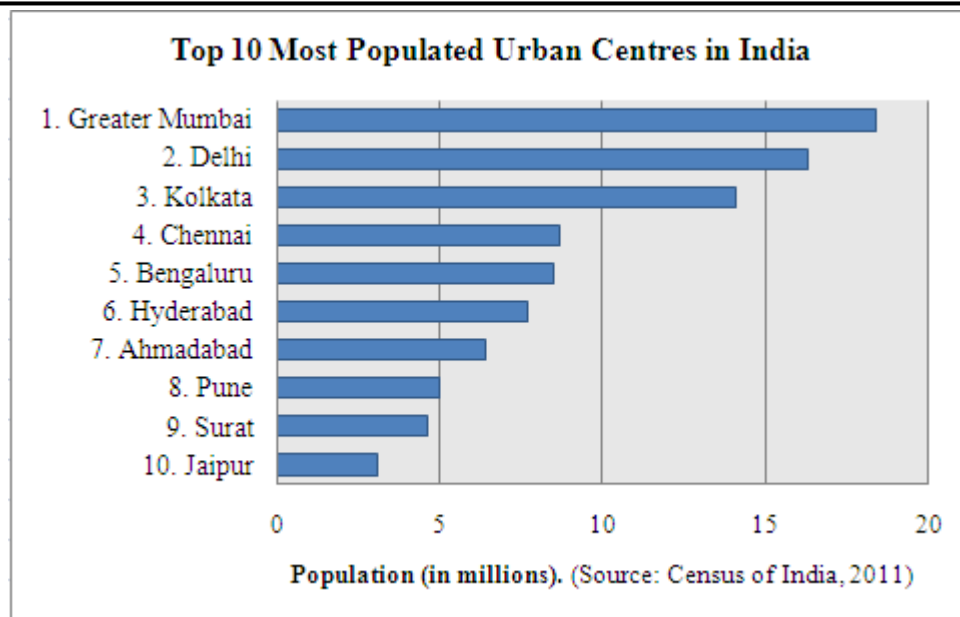

Table 4.1 : India – Trends of Urbanisation 1901-2011

Year	Number of Towns/UAs	Urban Population (in Thousands)	% of Total Population	Decennial Growth (%)
1901	1,827	25,851.9	10.84	—
1911	1,815	25,941.6	10.29	0.35
1921	1,949	28,086.2	11.18	8.27
1931	2,072	33,456.0	11.99	19.12
1941	2,250	44,153.3	13.86	31.97
1951	2,843	62,443.7	17.29	41.42
1961	2,365	78,936.6	17.97	26.41
1971	2,590	1,09,114	19.91	38.23
1981	3,378	1,59,463	23.34	46.14
1991	4,689	2,17,611	25.71	36.47
2001	5,161	2,85,355	27.78	31.13
2011*	7,935	3,77,000	31.16	31.08

*Source: Census of India, 2011 <http://www.censusindia.gov.in> (Provisional)

Government Schemes for Urban Welfare are as follows

- 1) Smart Cities Mission
- 2) AMRUT
- 3) Swachh Bharat Mission
- 4) HRIDAY
- 5) Urban Transport
- 6) Pradhan Mantri Awas Yojana
- 7) Deendayal Antyodaya Yojana National Urban Livelihood Mission
- 8) North Eastern Region Urban Development Programme NERUDP

9) Pooled Finance Development Fund Scheme

10) Pilot Scheme of Urban Infrastructure Development in Satellite Towns around seven megacities
Co-terminus with 12th Five Year Plan

Conclusion

We can conclude that some causes of damage to the environment due to urbanization lies in the legislation and the regulating agencies if the country. Failure of governance in today's cities has resulted in the growth of informal settlements and slums that constitute unhealthy living and working environment. Serious attention should be given to the need for improving urban strategies, which promote efficiency in resource use. Urgent attention should be given to reduce the generation of solid waste at the sources through mandatory standards and regulations fees, tax incentives, awareness and education. If adequate steps are not taken to prevent pollution and to improve the quality of life by providing more social amenities, the life of the urban dwellers of India may become more miserable this may be the cause of health hazards and worst devastation. So, this is the responsibility of government take necessary steps to prevent the environment by taking plausible solutions

References

- 1] Govt. of India, Census of India 2001, New Delhi
- 2] R B Bhagat: Emerging Pattern of Urbanisation in India: Vol 36 Issue no 34,
20 August 2011
- 3] Mohit Singh Rai: Impact of Urbanization on Environment: International Journal on Emerging Technologies 8(1): 127-129(2017)
- 4] Bhuvandas Nishi: Impact of urbanisation on Environment: Research gate article: Feb 2012
- 5] Singh Govind: 10/10/2014: Urbanisation Trend and pattern in India: Census 2011 and beyond
- 6] <https://www.urbanet.info/focus-weeks-india-infographics/>
- 7] <https://thewire.in/government/india-population-growth-government-report-2036-projections-urban-migration>
- 8] <http://mohua.gov.in/cms/schemes-or-programmes.php>

The Causes and Effects of Urbanization in India

Dr. M. S. Suryawanshi

Dept of Economics

Shikshanmaharshi Bapuji Salunkhe Mahavidyalaya, Karad.

Introduction:-

The present global atmosphere indicates that all countries are tackling the problems of environment, social, transportation, pollution and economy in their respective cities. These issues are commonly found in developing countries due to the inequality of development in cities and villages. In India, 34.9 percent of population lives in the urban area as per the data in 2020. It has increased from 20% in 1971. The annual average growth rate of urbanization is 1.15%. This indicates that the process of urbanization in India is continuously increasing. But compared to the other countries there is less urbanization in India. Urbanization is an index of transformation from traditional rural economies to modern industrial one. It is a continuous long-term process.

In India an increasing trend towards urbanization has been recorded from the very beginning of the present century. The census data on the rural urban composition indicates a continuous increase in the rate of urbanization in India and more particularly during the second decade of the 21st century.

Rapid industrialization, improved medical and educational facilities has led to rise in urbanization. In the rural area there are a number of problems faced by people. The most important problem is that of unemployment. Due to the issue of unemployment, a large number of rural people are migrated in the urban areas for searching a good job.

Objectives :

- 1) To study the Urbanization in India.
- 2) To Study the basic causes of Urbanization.
- 3) To study the effects of Urbanization.
- 4) To suggest some measurements on the problems of Urbanization.

Methodology :-

This analysis is mainly based on secondary sources of data. The statistical data on relevant information have been collected from the Annual reports published by the central statistical office. The additional information is collected from the books, journals, Govt. publications, library and Internet etc.

Meaning of Urbanization:

Urbanization means the population shift from rural to urban areas, the decrease in the proportion of people living in rural areas and the ways in which societies adapt to this change.

Urbanization in India :

In India more than 65% population is living in the rural area. A large section of population in the rural area is engaged in the agriculture sector. But they have failed to fulfill their basic needs, they are deprived of the good facilities. Therefore, the rural people are moving from rural area to the urban areas. In India, urban population has been increasing at a gradual but steady rate. The following table shows the Urbanization in India with the help of statistical information.

Urbanization Population in India

Sr.No	Year	Urban Population (Millions)	Urban as % of Total Population
1	1901	26	11
2	1951	62	17.6
3	1961	79	18.3
4	1971	109	20.2
5	1981	160	23.7
6	1991	217	25.8
7	2001	285	27.8
8	2011	377	31.16
9	2019	471	34.9

Source : Census of India 2001-2011

Above data indicates that Urban population increased from about 26 million in 1901 to 62 million 1951 an increase of only 36 million in 50 years. In the next three decades 1951-81 there is tremendous increase in the urban population i.e. 98 million due to drastic change in the process of industrialization. In 2001 the total size of urban population in India increased to 285 million as compared to that of 217 million in 1991. In 2011 estimated at 377 million and 471 million urban population in the 2019. This shows that there is slow but continuous increase in the urban population.

Causes of Urbanization:

In India urbanization is increasing due to following reasons

1. Better Employment facilities
2. Good Medical facilities
3. Good environment for trade and commerce
4. Better facilities for higher education
5. Expansion of Industry
6. Natural Increase of Population
7. Boundary changes of Town
8. Migration
9. To maintain standard of living
10. Economic Opportunities, Infrastructure facilities and Public facilities lead to the urbanization

These are the main reasons of increasing the urbanization in India. In the cities and towns there are a number of job opportunities available. Therefore they are migrating from rural area to urban area. In the urban area a lot of facilities are available and these facilities are becoming the part of human life. Therefore, many people are migrating to the urban area.

Effects of Urbanization in India :-

1. Shortage of Housing Facilities:

A large number of people have migrated to the mega cities because of attraction of good job. But they are facing the problem of shortage of houses. A good shelter is required for good health. In the basic amenities house is a very important factor. But at the present, the problem of unavailability of residential land, lack of good houses emerged in the cities. For example, Mumbai has a large homeless population that is unable to access any housing or places to settle in. According to the 2011 census, over 54,500 people are homeless in Mumbai.

2. Increase in Crime rate:

The population living in the urban areas is increasing and consequently many jobless persons are becoming a criminal. Due to attraction of easy money many young people especially in slums, turn to crime. Urban centers are known for high rate of crimes. Theft, Dacoit, Murder, Cheating, Pick pocketing, rape etc. are common in urban centers. These persons are creating social disturbance.

3. Difficult to maintain standard of living :

In the metropolitan cities the prices of the basic goods are more than rural area. So the cost of living is very high. The middle class peoples face the problem of maintaining the standard of decent living. The rich persons easily pay for the basic goods and luxurious goods.

4. Over exploitation of Natural Resources:

In the urban area there is high population density, high population pressure is also more consuming the natural resources i.e. water, land, energy, fossil fuel etc. People are exploiting these natural resources. The misuse of natural resources will create a serious problem about the development. At the present time a number of persons living in the rural area are facing the problem of scarcity of drinking water and energy etc.

5. Pollution:

Urbanization has been creating the pollution problem i.e. Air, Noise and Water. In the mega cities there are a number of industries like chemical factories, cotton mills etc. are emitting carbon monoxide and other toxicants. Polluted and untreated water generated from industry is discharged into the sewage system as well as into the river, causing water pollution to a large extent. Therefore these industries cause air and water pollutions.

6. Imbalance in the Temperature :

In the urban areas a large number of buildings are constructed therefore this area absorbs solar radiation and in the afternoon, these emit heat radiation increasing the climate pressure. As a result, 2015 was the hottest year. Cities often receive more rain than the surrounding countryside since dust can provoke the condensation of water vapor into rain droplets.

7. Shortage of Public Facility :

A very serious problem emerged in the urban areas in the context of shortage of public facilities i.e Drinkable water, power supply, sanitation facility, health facility, public toilet facility and good drainage system etc. more pressure of population leads to problem of shortage facility. Demand of population for the health facilities cannot meet by the health department. In this way in the urban areas there is high pressure on the public facilities.

8. Unemployment:

In search of job, a number of persons have migrated to the urban areas. Therefore, there is gathered a large portion of population. So many persons are not getting a job that's why they are becoming unemployed. Urban unemployment in India is estimated at 15 to 25 per cent of the labor force. This percentage is even higher among the educated people. One half all educated urban unemployed are concentrated in the four big metropolitan cities (Delhi, Mumbai, Kolkata, Chennai)

9. Decline in the cultivated land :

The most important issue that has arisen today is that due to increasing urbanization, people do not have a place to live. As a result, the amount of land under cultivation is constantly decreasing. You will know the effect in the near future as our population is increasing on the one hand and the amount of land under cultivation is decreasing on the other. So you will not be able to grow enough food for the increasing population.

Suggestions:

1) To collect more revenues:

If the people of the city want to be provided with good public facilities, they also need a large amount of funds to build the best infrastructure, public toilets, and good drainage system. For this development, the corporation needs to find new types of taxes and sizes that will generate more revenue. And it can be used to solve the problems of cities.

2) To strengthen the housing facility-

Even in the 21st century, many cities in India do not have permanent housing. People are living on the sidewalk, they have no shelter. The government needs to build permanent houses for such people first. Government should announce new housing scheme for the homeless people.

3) Government should undertake huge rural development programme :

Government of India should take a huge rural development programme in the context of infrastructure development, establishment of new small and big industries. These industries will be creating the number of job opportunities in the rural area. That will reduce the migration from rural area.

4) Business Loan and Training for Youth:

The government needs to provide low interest rate loans to rural youth for vocational training as well as start-ups. The scheme should not only be announced but also extended to the rural youth at the grassroots level. Only then will the flow of people to the cities be reduced and the number of problems in the cities is reduced.

Conclusion :-

Urbanization is on the rise in India. Large number of people is migrating from rural to urban areas for employment, education and improvement of living standard. Today, some cities in India are overcrowded, so the population density is high and people live in very small spaces. As a result, their health problems are being raised. You can see a living example of this today through Covid - 19. Today, only large cities have a high rate of covid patients. Increasing urbanization is putting a strain on the local administration. There are many questions facing the middle class people in the city today i.e. environment, pollution, sanitation, poverty, etc. To solve all these

problems, the government needs to develop cities, which means building a lot of infrastructure. Also, the flow of people from rural areas should be stopped by developing rural areas. All convenient cities should bring the clean cities, free from pollution.

References :

1. Datta and Sundaram (2015) “Indian Economy” S Chand Publication New Delhi
2. S Ramchandran (1997) “Urbanization and Urban System in India” Oxford India Paperbacks
3. Neelmani Jayswal (2014) “Urbanization in India : An Impact Assessment” Research gate net Publication
4. Mohit Sangh Roi (2017) “Impact of Urbanization in Environment” International Journal on Emerging Technologies **8**(1): 127-129(2017)
5. Report Government of India Ministry of Housing and Urban Affairs
6. T Sadashivan (2016) “Trends of Urbanization in India : Issues and Challenges in the 21st Century” Research gate net Publication
7. Dr. Venkatigalla Venkatesham (2015) “The problems and issues in urbanization in India” PARIPEX - INDIAN JOURNAL OF RESEARCH

Urbanization : Problems and Recommendation

Dr.Salunkhe Ushadevi Eknath

Head of Commerce Faculty

Kakasaheb Chavan College, Talmavale

Mail:salunkheushadevi@gmail.com

I. Introduction :

The development of the earliest cities in Indus valley Civilization or Harappan Civilization, is the earliest known urban culture of the Indian subcontinent. Mesopotamia is also defined by a changing succession of ruling bodies from different areas and cities that seized control over a period of thousands of years. Egypt until the 18th century, equilibrium existed between the vast majority of the population who were engaged in subsistence agriculture in a rural context, and small centers of populations in the towns where economic activity consisted primarily of trade at markets and manufactures on a small scale. Due to the primitive and relatively stagnant state of farming throughout this period, the ratio of rural to urban population remained at a fixed stability. Urbanization of the human population accelerated rapidly beginning in the middle of the eighteenth century.

Accordingly, urbanization is very common in developing and developed worlds as more and more people have the tendency of moving closer to towns and cities to acquire “privileged” social and economic services as well as benefits. These include social and economic advantages such as better education, health care, sanitation, housing, business opportunities, and transportation.

II. Objectives of the Study:

- To study concept of urbanization.
- To study the causes of urbanization.
- To study the problems and giving the suggestions.

III. Concept of Urbanization:

“Urbanization (or urbanisation) refers to the population shift from rural to urban areas, the decrease in the proportion of people living in rural areas, and the ways in which societies adapt to this change. It is predominantly the process by which towns and cities are formed and become larger as more people begin living and working in central areas.”

“Urbanization is well explained by Nsiah-Gyabaah as the change from a rural to an urban society which involves an augment in the number of people in urban regions during a particular year”

. “Likewise, Gooden argued urbanization as the immigration of people in huge numbers from rural to urban areas and this process happen due to the concentration of resources and facilities in towns and cities.”

“ Reynolds (1989) characterized urbanization as the development of the population and cities, so that higher proportion of population lives in urban areas.” Normally, urbanization is directly associated with innovation, industrialization, and the sociological process of good reason.

Urbanization in India:

As per the Population Census 2011, population of the Maharashtra State is 11.24 Crore, which is 9.3 per cent of All-India population

Table No.1

Urban Population of Maharashtra and All-India (crore)

Item	In Maharashtra		In India	
	2001	2011	2001	2011
Urban Male	2.19	2.67	15.06	19.55
Urban Female	1.92	2.41	13.56	18.16
Total	4.11	5.08	28.62	37.71

Source: Economic Survey of Maharashtra 2019-20

This table shows, the urban population in 2001 and 2011 for Maharashtra and India. The population rate has been increased in urban areas comparatively in 2011 than that of 2001. Urbanization has advanced at a rapid pace over the last two decades. Global urban population is growing at rapid rate from 17% in 1951 to 20% in 2001 and expected to increase 41% in 2020. It is observed that developing countries urbanize faster than industrialized nations because they have more issues of urbanizations. The first time in history the number of people living in urban areas had surpassed the number of those living in rural areas and predicted that by 2030 about two-thirds of the human population would be living in cities. Much of this growth is taking place in the so-called developing countries. Though the growth rate of urban population is not very high in countries like China and India, the absolute numbers are mind-boggling. India today has the second largest urban population in the world. Urbanization yields several positive effects if it happens within the appropriate limits. Some of the positive implications of urbanization, therefore, include the creation of employment opportunities, technological and infrastructural advancements, improved transportation and communication, quality educational and medical facilities, and improved standards of living. However, extensive urbanization mostly results in adverse effects. Below listed points are a few of them.

IV. Causes of Urbanization

1. Industrial Revolution:

It is a trend representing a shift from the old agricultural economics to a novel non-agricultural economy, which creates a modernized society. Through the industrial revolution, more people have been attracted to move from rural to urban areas on account of improved employment opportunities. The industrialization has increased employment opportunities by giving people the chance to work in modern sectors in job categories that aids to stir economic developments.

2. Commercialization/Business :

Business and employment play a major role in urbanization. The distribution of goods and services and commercial transactions in the modern era has developed modern marketing institutions and exchange methods that have tremendously given rise to the growth of towns and cities. Commercialization and trade come with the general perception that the towns and cities offer better commercial opportunities and returns compared to the rural areas.

3. Various Services:

There are many social benefits attributed to life in cities and towns. It include better educational facilities, better living standards, and better sanitation and housing, better health care, better recreation facilities, and better social life in general. It is more and new people are prompted to move around into cities and towns to obtain a wide variety of common benefits and services which are unavailable in rural areas.

4. Job Opportunities

At some stage in cities and towns, there are ample job opportunities. It is continually draw people from rural areas to seek a better livelihood. Therefore, the majority of people frequently migrate into urban areas to access well-paying jobs as urban areas have countless employment opportunities in all developmental sectors such as public health, education, transport, sports and recreation, industries, and business enterprises. Services and industries generate and increase higher value-added jobs, and this leads to more employment opportunities.

5. Living Stander

Modernization plays a very important role in the process of urbanization. As urban areas become more technology self-assurance together with highly sophisticated communication, infrastructure, medical facilities, dressing code, enlightenment, liberalization, and other social amenities availability, people believe they can lead a happy life in cities. In urban areas, people also embrace changes in the modes of living namely residential habits, attitudes, dressing, food, and beliefs. As a result, people migrate to cities and the cities grow by absorbing the growing number of people day by day.

6. Availability of Public Facilities

As localities become more fruitful and prosperous due to the discovery of minerals, resource exploitation, or agricultural activities, cities start emerging as the rural areas transform into urbanism. The increase in productivity leads to economic growth and higher value-added employment opportunities. This brings about the need to develop better infrastructure, better education institutions, better health facilities, better transportation networks, and the establishment of banking institutions, better governance, and better housing. As this takes place, rural communities start to adopt the urban culture and ultimately become urban centers that continue to grow as more people move to such locations in search of a better life.

V. Problems of Urbanizations :

Urbanization is linked to various problems such as Overcrowding, Settlements, Transportation, Health, Sanitation, Education, Un-Employment Environmental problems, Waste management, Inadequate finances, Inefficiency at Urban Local Bodies, Planning of cities, Government negligence, Lack of needed research work, Maladministration etc. With the increasing population this trend is going to enhance and would lead to degradation of living conditions more.

Major problems of mega cities in India.

- 1. Slums:** Due to the rising population, the absolute number of slum dweller is rising. This is due to massive migration from rural areas and from semi urban areas to these megacities. These settlements often have minimal or no access to pure drinking water, sanitation, healthcare facilities, education or the urban economy. Acute shortage of affordable housing is the cause of such legal and illegal slums in megacities. These slum areas unfortunately form the repositories of urban rimes.
- 2. Homelessness:** Megacities often have significant numbers of homeless people. In a city like Mumbai and its suburbs we observe people living on railway stations, footpaths or under the flyovers. Many slum dwellers are not protected with tenant's rights, so they can be easily evicted or forced out and become homeless.
- 3. Illegal Construction:** The rapid growth of the city like Mumbai has led to the illegally constructed buildings with poor quality of sanitation, drinking water and other facilities on government as well as on private lands.
- 4. Traffic congestion:** Traffic congestion is a condition on road network that occurs as use increase and is characterized by slower speeds, longer trip times and increased vehicular queuing.
- 5. Pollution:** The air quality in the megacities has deteriorated due to heavy traffic on the roads. More cars and more congestion have led to increasingly poor air quality. Also

residential heating and cooking leads to air pollution. Toxic chemicals spread in to the atmosphere have triggered acute respiratory illness. Water contamination and frequent outbreak of epidemics has become the feature of megacities.

6. **Social-economic disparities:** In megacities we can recognise a wide range of social standards and social fragmentation, sociocultural conflicts because of the different background of the migrants. Many cities in India have experienced the tensions between the different communities during religious festivals.
7. **Internal Security Threat:** Internal security threat is India's biggest cities are emerging as the greatest challenge for the security managers. Some cities in India had witnessed the ethnic and communal tensions in the past. Riots of the kind that happened in Ahmedabad, Delhi, and Mumbai between the communities were the main law and order challenges faced by the Indian Police.

VI. Some of the measures to solve the above discussed problems and to improve the condition can be discussed as:

1. **Overcrowding:** The Increasing level of education and need of employment drawing the youth towards cities. To overcome this, the scope of cities geographical area should be increased. Along the projects such as Smart Cities Mission, projects to make the Smart Village should also be developed.
2. **Settlements:** Overcrowding leads to development of slum areas and congestion in cities. At present, more the 40% of the urban population live in slums. Affordable housing projects, obsolete land acquisition from the government and people, smart and innovative solution for housing such as multistoried buildings, clearing of illegal settlements could be some of the solutions to this.
3. **Transportation:** Lack of availability of transportation facilities and connectivity is a major issue. The Metro Rail Project, Public transport availability and frequency enhancement, better traffic rules and implementation, Roads improvement, accident insurance can be done to improve the scenario.
4. **Health and Sanitation:** Increase in Population results in deterioration in living condition and causes disease burden. Poor housing and slums creates disease outbreak and make the condition even more worrisome. Availability of safe and clean drinking water, proper sanitation drills through municipalities, affordable medical facilities, and awareness generation can definitely be helpful.
5. **Un- Employment:** Overcrowding leads to reduction in employment opportunities in cities. The development should not be restrictive in terms of places and employment

- generation should also be done at rural areas and due consideration should be given to village economy apart from the agrarian centric development. Villages should also be developed along cities.
6. **Waste Management and Environment:** Solid waste management is one of the biggest problems in cities as there are no proper facilities and places for the waste treatment and its disposal. Lack of availability of spaces makes the outer areas prone for disposal and accumulation of garbage. This further aggravates the situation by causing water and air pollution. An effective waste disposal and treatment policy should be formulated and implemented to get rid of this.
 7. **Finance:** According to Niti Aayog, India needs around INR 400 trillion to overhaul its infrastructure but it only raise only INR 20 trillion through urban bodies, which is just around 1% of its GDP. This is far behind the economies such as South Africa and Brazil (8%), Denmark (37%). Inefficiency has increased to manifold after the GST as it had taken over some of its taxes such as octroi and local body tax. ULBs should be given with more devolution of grants and power to raise funds. Municipal bonds could be one of the options to raise funds for the cities management.
 8. **Maladministration:** Lack of political will and inefficiency on the part of officials and workers of Municipalities also results in mismanagement. Proper training of officers according to the need of the cities and implementation of programs should be done.
 9. **Research work and innovation:** More innovative ideas should be evolved for affordable and better cities management. The Private – Public partnerships should be invited for research work. The lessons should also be learnt from the other countries to manage the cities.
 10. **Building Sustainable and Environmentally-friendly :**Cities Governments should pass laws that plan and provide environmentally sound cities and smart growth techniques, considering that people should not reside in unsafe and polluted areas. The objective here is to build sustainable cities that embrace improved environment conditions and safe habitats for all urban populations. Governments should also encourage sustainable use of urban resources and support an economy based on the sustainable environments such as investment in green infrastructure, sustainable industries, recycling and environmental campaigns, pollution management, renewable energy, green public transportation, and water recycling renewable and reclamation.
 11. **Provision of Essential Services:** Urban stakeholders must ensure all populations within the urban areas have access to adequate essential social services namely education,

health, sanitation and clean water, technology, electricity, and food. The objective here is to provide and implement employment opportunities and wealth creation activities so that people can earn a living to pay for the maintenance of the services. Subsidies can also be availed by the government to lower the costs of basic healthcare, basic education, energy, education, public transportation, communication systems and technology.

12. Creation of More Jobs: To lessen the negative effects of rapid urbanization while at the same time conserving natural ecosystems, private investments should be encouraged so as to utilize natural resources and create more job opportunities. Tourism promotion and the sustainable exploitation of natural resources can create more jobs for urban populations. Subsidies and grants may as well be provided to foreign and private investment in environmentally friendly development projects that encourage job creation.

13. Population Control: Key stakeholders in urban areas must provide campaigns and counseling for effective medical health clinics and family planning to help reduce the high rates of population growth. Medical health clinics oriented towards family planning options must be made accessible across the entire urban area with the objective of controlling diseases and population growth.

VII: Conclusion:

Urbanization is a process whereby populations move from rural to urban areas, enabling cities and towns to grow. It can also be termed as a progressive increase in the number of people living in towns and cities. It is highly influenced by the notion that cities and towns have achieved better economic, political, and social mileages compared to rural areas.

Referances:

- Economic Survey of Maharashtra 2019-20
- <https://www.nationalgeographic.com>
- <https://www.worldwidejournals.com>
- YOJANA Dec.2013
- Arth Sawad

White Collar Crimes: A menace of urbanization in India

Shruti Shah

Contact: 9975080891

Email: shrutishahsathe@gmail.com

Introduction

The post independence period in India, saw a surge in the urbanization rate. The population and economic growth have led to urbanization in India. It cannot be denied that the process of urbanization is an integral and inseparable part of the the growth journey of our economy. The urban area of the country, that is, the cities and towns contribute to the GDP by over a majority. Urbanization has picked up pace and has expanded rapidly as the number of people migrating to to cities in search of livelihoods and economic opportunities. By 2030, 50% of India's population is expected to be living in urban areas. Slums take up almost 25% of the overall urban housing. To meet these needs of of India's ever increasing urban population, a strategic formulation of plans and procedures needs to be in place. Urbanization cannot be avoided. To a large extent, the growth of the economy depends on the development of trade, commerce and industry. However, this process of urbanization brings with it, major issues which need to be addressed to, in order to ensure a balance between growth and sustainability.

Literature Review

Does the modern form of white-collar crime have its foundation in the transition from a society dominated by agriculture to one dominated by industry?

(Tage Alalehto and Daniel Larsson: Department of Sociology, Umeå University)

The paper investigates if the process of transition from an agricultural to an industrial society was a watershed for white-collar crime, such that this type of crime increased rapidly in connection with the industrialization process. The theoretical reasoning behind this notion is that the transition process promoted a mentality characterized by self-centered values and a culture of competitiveness, which together paved the way for fraud perpetrated at the expense of others. Since there is no way to measure all crimes that can be defined as white collar crime we have used bankruptcy offences as an example of white collar crime. The results do not support the notion that the transition period from an agricultural to an industrial society showed an increase in bankruptcy offences. Instead, the results show that when fluctuations in the economy are taken into account, the industrialization process per se entailed less bankruptcy offences. The argument of the researchers is that the transition process as a structural mechanism had a greater impact on bankruptcy offences when industrialized capitalism became advanced

Urban Crime, Unrest and Social Control Philip O.Sijuwade School of Urban and Public Affairs, University of Texas, Arlington, Texas

While it is not entirely certain to what degree the actual rate of crime is greater in cities than in less urbanized places, a number of social and physical characteristics of cities may very well generate the kinds of conditions conducive to violations of the law. Urban life is commonly characterized

by population density, social mobility, class and ethnic heterogeneity, reduced family functions, and greater anonymity. When these traits are found in high degree, and when they are combined with poverty, physical deterioration, low education, residence in industrial and commercial centers, unemployment, unskilled labor, economic dependency, marital instability and a cultural minority of inferiority, it is generally assumed that deviance is more likely to emerge.

1 Research Methodology

This is descriptive research. Descriptive research seeks to describe current status of identified individuals, situations or variables. Descriptive research gives systematic information about a phenomenon. Data collection is done through secondary sources only.

Data Analysis

After 1990, the growth of the private sector saw a huge scale up. Employment opportunities were created with the influx of capital and growth. The Industrial revolution and the Eleventh Five Year Plan aimed at urbanization for the overall economic development of India. Just as every coin has two sides, even urbanization has its own drawbacks. There are many critical issues that have cropped up over the years, which are posing a big threat to the continuity and the sustainability of this economic growth. A major reason for the issues is the lack of planning when the urban development began. Unplanned urbanization has exposed our country to a number of threats. A rapid increase in population has introduced us to many problems such as increasing slums, pollution, lack of sanitization, sewage problems, decrease in standard of living and a huge negative impact on the environment. Some of the major problems of urbanization in India are as follows:

- Over crowding
- Unemployment
- Garbage disposal
- Slums and squatter settlements
- Transport and road safety
- Water shortage
- Sewerage problems
- Urban crimes
- Air and water pollution

The types and magnitudes of the issues differ from settlement to settlement. However, the issue of urban crimes is increasing manifold. The increase of urban population, unplanned growth of cities and towns, and the haphazard economic disparity has put tremendous pressure on the economic sustainability which has led to unemployment and poverty. The social evils like thefts, beggary, dacoity are on a rampage. With the advent of technology, these crimes are taking a digital route as well. White collar crimes such as banking frauds, credit card and debit card frauds, hacking are on rise.

Edwin Hardin Sutherland, a sociologist and most influential criminologist of the 20th century, defined white collar crimes as “crime committed by people who enjoy the high social status, great repute, and respectability in their occupation”. The five attributes of the given definition are:

- It is a crime, generally non-violent
- That is committed by an important person of the company.
- Who enjoys a high social status in the company.
- And has committed it in the course of his profession or occupation.
- There may be a violation of trust.

Advancement in commerce and technology has invited unprecedented growth in one of the types of white collar crimes, known as cybercrime. Cybercrimes are increasing because there is less risk of being caught. A motivating factor for white collar crimes is the desire to gratify their economic wants

There is a positive correlation between the rate of crime and the size of the cities i.e. bigger the cities, higher the rate of crimes. Following are the most common types of white collar crimes seen especially in urban areas:

- Credit card frauds
- Illegal foreign exchange schemes
- Offshore investing schemes
- Pension scams
- Ponzi schemes
- Stock market frauds
- Insider trading
- Money laundering

As people are in dire need of money, they easily fall prey to glorified schemes presented before them. The gravity of white collar crimes is more intense than other traditional crimes. White collar crimes cause losses not just at a financial level but also at various other levels which are deep rooted in the society. It is a socio-economic crime which largely impacts the society at large. It not only affects the financial and economical aspects of a country, but also has a negative impact on the society.

Conclusion and suggestions

To reduce the aftermath of these socio-economic white collar crimes, the Government has introduced various laws, rules and regulations which are punitive in nature. They punish the criminals harshly. Few of these laws are:

The Income Tax Act, 1961

Companies Act, 2013

Prevention of Money Laundering Act, 2002

Negotiable instruments Act, 1881

SEBI Act, 1992

The white collar crimes should not be taken leniently by the government. However, it is not only the responsibility of the Government to take appropriate actions against these crimes. The

awareness amongst people is also of extreme importance. Financial literacy is the best solution to solve this problem. The people need to be aware about not giving out their ATM PINs and passwords, not to fall prey to fraudulent phone calls asking for bank details etc. Investing hard earned money based on tips heard somewhere, getting lured to high returns of ponzi schemes, putting in money in funds which vanish off overnight etc can be curbed if the people are aware and have basic financial knowledge. Lack of awareness can be cured by spreading financial literacy.

References

Wikipedia

worldbank.org

Urbanization in India by Isher Judge Allhuwalia

भारतामधील नागरीकरण, आर्थिक विकास आणि विषमता

डॉ. अनिल पडोशी

माझी प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, गोवा विद्यापीठ
माजी सदस्य, आर्थिक नियोजन विभाग, गोवा सरकार
माजी अध्यक्ष, मराठी अर्थशास्त्र परिषद

प्रस्तावना :-

नागरीकरण किंवा शहरांची वाढ हे आधुनिक आर्थिक विकासाचे एक प्रधान लक्षण ठरले आहे. विकसित देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणामध्ये नागरीकरण घडून आले आहे असे स्पष्ट दिसते. विकसित देशांमध्ये नागरीकरणाचे सरासरी प्रमाण ५५ टक्के आहे. (चीन मध्ये साधारण ५९ टक्के). अशा प्रकारे आर्थिक विकास आणि नागरीकरण या दोन गोष्टी म्हणजे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू दूसऱ्या आहेत.

तथापि, नागरीकरण हे आर्थिक विकासाचे कारण नसून परिणाम किंवा लक्षण आहे हे लक्षांत घेणे आवश्यक आहे. औद्योगिक क्षेत्र किंवा सेवा क्षेत्र यांची वाढझाली की लोकसंख्येचे मध्ये वाढ होते. तसेच लोकसंख्येचे केंद्रीकरण होते. मग खेड्याचे रूपांतर शहरामध्ये होते. यालाच आपण नागरीकरण म्हणतो. या टिपणामध्ये आपल्याला भारतातील नागरीकरणाचा विचार करावयाचा आहे. भारतातील नागरीकरण आणि आर्थिक विकास आणि देशाती वाढती विक्षमता याचा अभ्यास करणार आहोत.

भारतातील नागरीकरण :-

म.गांधी, राजकीय नेते आणि अनेक विचारवंत यांनी म्हटल्याप्रमाणे, भारत हा खेड्यांचा देश आहे. आपल्या देशांमध्ये इतर विकसित देशांच्या मानाने नागरीकरण खूपच कमी आहे. आजमितीस केवळ ३४ टक्के! तथापि देशांतील ज्या राज्यांमध्ये औद्योगिक क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्र यांचा विकास झाला तेथे इतर राज्यांच्या मानाने नागरीकरण अधिक झाले, आर्थिक विकास वेगाने घडला, दरडोई उत्पन्न वाढले आणि दारिद्र्य कमी झाले. आपण सविस्तर पाहू! (फक्त मोठी राज्ये) नागरीकरणाच्या दृष्टीने आजमितीस तामीळनाड ४९ टक्के, महाराष्ट्र ४५ टक्के गुजराथ, ४३ टक्के आणि कर्नाटक साधारण ४५ टक्के ही आघाडीची राज्ये आहेत. (बाकीची मोठी राज्ये नागरीकरणाच्या बाबतीत अखिल भारतीय सरासरीच्या जवळपास किंवा खाली आहेत.) त्याचप्रमाणे आघाडीच्या राज्यांमध्ये 'दरडोई स्थानिक उत्पादन' (म्ह. विकासाचा निदर्शक) (ग्रॉस स्टेट डोमेस्टिक प्रॉडक्ट) सुध्दा इतर मोठ्या राज्यांच्या मानाने जास्त आहे उदा वरील सव आघाडीच्या राज्यांमध्ये दरडोई स्थानिक उत्पादन दरवर्षी २लाख ४० हजार रुपये ते २लाख ५० हजार रुपये या दरम्यान आहे. जेथे औद्योगिक किंवा सेवा क्षेत्र विकास कमी आहे म्हणून नागरीकरण कमी आहे, अशा राज्यांमध्ये 'द.डो.स्था.उ. २ लाख ४० हजार रुपयापेक्षा कमी आहे. (मात्र येथे फक्त मोठ्या राज्यांचा अभ्यास आहे. गोवा, सिक्कीम, पंजाब इ. लहान राज्यांचा अभ्यास नाही. हे विसरू नये.) तेव्हा अशाप्रकारे, देशांमध्ये काही ऐतिहासिक कारणे (उदा मुंबई चेन्नई), त्या राज्यातील सरकारे यांनी घेतलेल्या पुढाकाराने या विकसित राज्यांमध्ये औद्योगिक क्षेत्र किंवा सेवा क्षेत्र यांची वाढझाली, रोजगार वाढल्यामुळे लोकसंख्येचे खेड्यातून शहराकडे स्थलांतर झाले, शहरे वाढली,

नागरीकरण झाले आणि विकासही झाला.या दृष्टीने पहाता विकास आणि नागरीकरण यामध्ये 'कार्य कारण भाव' तसा नसला तरी 'साहचर्य'(अॅसोसिएशन) नक्की आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. नागरीकरणाबाबत आपल्या पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये, २०११ मध्ये परिस्थिती अशी होती. पुणे जिल्हा ६१ टक्के, ठाणे ७६ टक्के, सोलापूर ३२ टक्के, (रत्नागिरी १६ व सिंधुदुर्ग १३ टक्के)(संदर्भ लेव्हल ऑफ अर्बनायझेशन इन महाराष्ट्र बाय.डॉ.खडके आणि डॉ.वाघमारे मराठवाडा विद्यापीठ)

भारतातील नागरीकरणाचा प्रकार:—

नागरीकरणामध्ये 'पुल' आणि 'पुश' असे दोन प्रकार सांगता येतात. (ओढणे व ढकलणे) उदा. इंग्लंड, युरोपीय देश, अमेरिका आणि १९४८ नंतर चीन या देशामध्ये प्रथम कृषिकांती झाली. शेतीची उत्पादकता वाढली. (सुदैवाने) त्यानंतर लवकरच औद्योगिक क्रांती झाली, उद्योगधंद्यामध्ये मोठ्या संख्येने रोजगार निर्माण झाले. खेड्यातील लोकांना शहरानी ओढून नेले (त्यांना रोजगार दिले.) हा 'पुल' प्रकार होय.

भारतातकाय? शेतीमध्ये 'भाऊगर्दी'आहे. स्वामीनाथनअहवालसांगतोकीनिदान ४० टक्के शेतकरी शेती सोडायला तयार आहेत. परंतु त्यांना पर्याय नाही. कामगार प्रधान उद्योगधंदे वाढत नाहीत. त्यामुळे तेथे रोजगार नाहीत. तरी सुध्दा देशभरांतून मुंबईकडे लोंढे येत आहेतच. तेथे ते कसेतरी जगतात. ग्रामीण भाग आपल्या लोकांना शहरांकडे ढकलतो आहे. हा 'पुश' प्रकार होय. 'पुल'(ओढणे) हा स्वागतार्ह प्रकार आहे. हे सांगणे नकोच.

वाढती विषमता:—

आता, नागरिकणामुळे वाढणारी विषमता! शहरीकरणामुळे ग्रामीण भाग आणि शहरी भाग यामधील विषमता वाढली तसेच शहरी भागामध्ये अंतर्गत विषमता ग्रामीण भागातील अंतर्गत विषमतेपेक्षा जास्त आहे अशी एक सार्वत्रिक तक्रार/निरीक्षण आहे. आणि ती तक्रार खरी आहे. परंतु शहरीकरण/नागरीकरण हे त्याचे कारण नसून शेतीक्षेत्र आणि बिगरशेतीक्षेत्र यांच्या उत्पादकतेमधील असलेला आणि वाढत असलेला फरक हे याचे कारण आहे. आजमितीस हा फरक शेतीक्षेत्र १: औद्योगिक क्षेत्र इतर सेवा क्षेत्र ४ इतका आहे. जोपर्यंत शेतीची उत्पादकता भरघोसपणे वाढत नाही तोपर्यंत ही विषमता रहाणार आणि वाढणार हे स्पष्ट दिसते.

शहरी आणि ग्रामीणभागामध्ये अंतर्गत विषमता वाढते आहे हे ही खरे आहे. परंतु येथे आश्चर्याची गोष्ट अशी की १. जेथे अंतर्गत विषमता जास्त आहे तेथे दारिद्र्य कमी आहे आणि २. जेथे अंतर्गत विषमता कमी आहे तेथे दारिद्र्य मात्र आहे. उदा. २००४ —०५ मध्ये :- अ.बिहार राज्यांत अंतर्गत विषमता ३१ टक्के तर दारिद्र्य ३२ टक्के ब. हरयाना मध्ये विषमता ३६ टक्के मात्र दारिद्र्य केवळ १० टक्के आणि क. महाराष्ट्रात विषमता ३५ टक्के तर दारिद्र्य २५ टक्के होते संदर्भ :- मृदुला गोयल स्टेट लेव्हल इनइनक्वालीटीजइनइको. डेव्हलमेंटबी.आय.टी.एस. गोवकेंद्र्यामुळे विषमता कमी करण्यावर भर दिला तर दारिद्र्य वाढण्याची भीती आहे. आणि दारिद्र्य निवारणावर भर द्यावा तर विषमता वाढू शकते. निवड कशाची करायची. हा आपल्यापुढे प्रश्न आहे. अर्थशास्त्र हे सरतेशेवटी

निवड करण्याचे शास्त्र आहे. दोन्ही बाजूला तज्ञ आणि विचावंत आहेत. देश काय ठरवितो पहायचे असो.

संदर्भ: फायनान्शियल एक्सप्रेसदि. ३ मार्च, २०२०, दि. २ ऑगस्ट, २०१९ आणि २२ जाने, २०२०

नागरीकरण शिक्षण आणि आरोग्य

प्रा. सुभाष दिगंबर दगडे

सेवानिवृत्त प्राध्यापक

माजी अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली

मो. नं. ९८४००७६३८७

१. नागरीकरण—

नागरीकरण म्हणजे लोकवस्ती शहरी क्षेत्रात संकेंद्रीत होण्याची प्रक्रिया होय. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्यामते २०००० हजार पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणा—या लोकवस्तीला नगर असे म्हणतात. विविध स्तरावर नागरीकरण वेगवेगळ्या पध्दतीने होत आहे. लोकसंख्येचा विस्फोट, लोकसंख्येचे संकेंद्रीकरण, औद्योगिकरण, लोकवस्ती बहुविधता, लोकसंख्येचे स्थलांतरण इ. कारणामुळे नागरीकरणाचा वेग वाढतो आहे. विशेषतः औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या काळात नागरीकरणाचा जास्त गतीने विकास झाला आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर विविध उद्योगमध्ये वाढझाली. त्यामुळे उत्पादन, उत्पन्न आणि रोजगारात वाढझाली. वाहतूक दळणवळण शिक्षण, प्रशिक्षण संशोधन, आरोग्य सुविधा, सामाजिक सुरक्षितता इ. मध्ये वाढझाली. त्यामुळे उद्योगक्षेत्रात लोकसंख्या संकेंद्रीत झाली आणि नागरीकरणात प्रचंड वाढझाली. वाढत्या नागरीकरणामुळे शहरांमध्ये गलिच्छ वस्त्यात आणि झोपडपट्टीत वाढ, गुन्हेगारीत आणि गुंडगिरीत वाढ हवा, पाणी कचरा, गोंगाट, ध्वनी इ.दीच्या प्रदुषणात वाढ सामाजिक सेवा म्हणून शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव व अपुरा पुरवठा, अर्थ साधनांचा अभाव, वाहतूक व दळणवळण साधनांचा अपुरा पुरवठा, पर्यावरणाची समस्या, व्यसनाधिनता, वेश्याव्यवसाय, राजकीय अस्थिरता, दाटीवाटी, वस्त्या व उपनगरांच्या संख्येतील वाढ, जलनिःसारण आणि कच—याची विल्हेवाट, मनोवैफल्य आणि आणि आत्महत्येत वाढ, इ. समस्या वाढत आहेत. नागरीकरणाच्या समस्या सोडविण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकार आपआपल्यापरीने प्रयत्न करित आहेत. सरकारने नागरीकरणाचे धोरण ठरविताना देशातील विविध विभागाचा समतोल आर्थिक विकास करणे, लोकसंख्येची ग्रामीण आणि शहरी भागात इष्टतय विभागणी करणे, नगरांची वाढ नियंत्रित करणे, महानगरांच्या वाढीला मर्यादा घालणे, ग्रामीण भागामध्ये सर्व स्तरावर किमान सेवा आणि सुविधा उपलब्ध करणे पायाभूत सेवा सूविधांचा पुरेसा पुरवठा करणे इत्यादीतून नागरीकरणाला योग्य दिशा मिळेल.

२०११ सालाच्या जनगणना अहवालानुसार भारताची एकुण लोकसंख्या १२१०८५५००० असून नागरी लोकसंख्या ३७७१०६००० इतकी आहे. एकुण लोकसंख्येचे नागरी लोकसंख्येशी असणारे प्रमाण ३१.१ टक्के आहे. महाराष्ट्राची एकुण लोकसंख्या ११२३७४००० असून नागरी लोकसंख्या ५०८१८००० इतकी आहे. त्याचे एकुण लोकसंख्येशी नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण ४५.२ टक्के आहे. याचा अर्थ देशपातळीवर नागरी लोकसंख्येच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे.

२. नागरीकरण आणि शिक्षण व आरोग्य —

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शाश्वत ध्येयानुसार गरीबी निर्मुलन उपासमारीचे समुळ उच्चाटन, निरोगी आणि क्षेत्रकुशल, गुणवत्तापुण शिक्षण, स्त्रीपुरूष समानता, स्वच्छ पाणी व स्वच्छता किफायतशीर आणि स्वच्छ उर्जा चांगल्या दर्जाचे काम आणि आर्थिक वाढ उद्योग नाविन्य आणि पायाभुत सुविधा, विषमता कमी करणे, शाश्वत शहरे आणि समुदाय, शाश्वत उत्पादन आणि वापर, हवामान कुती, पाण्याखलचे जीवन, जमीनीवरचे जीवन, शांती न्याय आणि सशक्त संस्था, इ. लक्ष्ये आणि त्यांतर्गत १६९ लक्ष्य २०३० पर्यंत साध्य करण्याचे ठरविले आहे. शाश्वत विकासाची ध्येये सर्व समावेश, सार्वत्रिक आणि एकमेकांशी संलग्नित आहेत. त्याप्रमाणे सामाजिक, आर्थिक, आणि शांतता या घटकावर आधारित आहेत. भारत हा संयुक्त राष्ट्रसंघाचा सदस्य देश म्हणून आपणाला शिक्षण आणि आरोग्य या संदर्भात शाश्वत विकासाचे ध्येये साध्य करण्यासाठी केंद्रसरकार आणि राज्य सरकारने संयुक्तपणे प्रयत्न करण्याची गरज आहे. शाश्वत विकासाच्या ध्येयापासून कोणीही वंचित राहू नये यासाठी दक्षता घेणे आवश्यक आहे. भारताच्या शाश्वत विकास ध्येय निर्देश अहवाल २०१९ नुसार २९ राज्यांमध्ये महाराष्ट्र ६४ गुणांकासह चौथ्या क्रमांकावर आहे. महाराष्ट्रातील ९ जिल्हे अल्प मानव विस निर्देशांक, ८ जिल्हे मध्यम मानवविकास निर्देशांक, ८ जिल्हे उच्च मानवविकास निर्देशांक, ९ जिल्हे अतिउच्च मानवविकास निर्देशांकांत येतात. तेव्हा मानव विकास निर्देशांकाकडे अधिक लक्ष देण्याची नितांत गरज आहे. त्यासाठी शिक्षण आणि आरोग्य यावर भर देणे गजेचे आहे.

३. शिक्षण—

भारतीय राज्यघटनेनुसार शिक्षण हा विषय केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार यांच्या सामाईक यादीत असल्यामुळे शिक्षणाची जबाबदारी सामाईक आहे. शिक्षण हे मानव आणि समाज विकासाचे महत्वाचे साधन आहे. सामाजिक क्षेत्रात शिक्षण हे प्रबोधन परिवर्तन, आणि विकासाचे शाश्वत विकासाचे महत्वाचे साधन आहे. देशाच्या शाश्वत विकासासाठी, सर्वपोषक, सर्वसमावेशक समान व गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची हमी शासनने द्यायला हवी. सर्वांना आजीवन शिक्षणाच्या संधीचा लाभ देण्याची जबाबदारी शासनाची असते. मानव आणि समाजाची गुणवत्ता याचे सर्वात मोठे बोधचिन्ह शिक्षण आहे. जितके चांगले आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण तितका समाज प्रगम आणि विकसित असतो. शिक्षणातून ज्ञान, मुल्य, कौशल्य, कार्यक्षमता आणि उत्पादकता वाढली पाहिजे त्याचप्रमाणे शिक्षणातून सुज्ञान नागरीक तयार करणे राष्ट्रभारणीसाठी मनुष्यबळ निर्माण करणे आणि आवश्यक असणारे मानवी भांडवल निर्माण करणे आवश्यक आहे. या सर्व बाबी शिक्षण धोरणामध्ये समाविष्ट केल्या जातात.

शिक्षणाची जबाबदारी शासनाची असली तरी १९९१ पासून नवीन आर्थिक धोरणानुसार शिक्षण सेवेचे खाजगीकरण करण्याचे सरकारने ठरविले आहे. राज्यघटनेनुसार प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत देण्याची जबाबदारी शासनाची आहे. केंद्र सरकारच्या नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार शिक्षणाची सामाईक जबाबदारी पूर्ण केली जाईल यात शंका नाही. शिक्षणाच्या खसाजगीकरणावर भर, शिक्षण संस्था चालकांना अमर्याद स्वातंत्र्य, शिक्षणाच्या समान संधीचा आणि समान गुणवत्ता अभाव, भरतसाठ शैक्षणिक शुल्क, सामान्य माणसाला न परवडणारे शिक्षण, विशेषतः उच्च शिक्षणाचे खाजगीकरण व जागतिकीकरण आणि ऑनलाईन शिक्षणप्रणाली अमलात आणणार आहे. त्यामुळे वंचित घटक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक शिक्षणापासून दूर राहणार आहे. त्यामुळे मनुष्यबळाच्या विकासावर परिणाम होणार आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता आपण शिक्षणावर विचार करणार आहोत.

अ. प्राथमिक शिक्षण—

राज्यघटनेनुसार प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत देण्याची जबाबदारी राज्य शासनाची आहे. राज्यसरकाने ती पूर्ण करावी ही अपेक्षा आहे. आज नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार १ ली ते ५ वी पर्यंत प्राथमिक आणि ६ वी ते ८वी पर्यंत उच्च प्राथमिक शिक्षणासाठी गुगल क्लास रूम, ऑनलाईन शिक्षण, जीओ टीव्ही, जिओ सावन, शैक्षणिक दिनदर्शिका, अभ्यासमाला, गणित आणि विज्ञानाशी मैत्री, शनिवार गोष्टी, शालेय पोषण आहार, इ. योजनांच्या माध्यमातून प्राथमिक शिक्षण दिले जाणार आहे. महाराष्ट्रातील प्राथमिक शाळांची संख्या १,०६४९१ इतकी आहे. त्याचप्रमाणे बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिनियम २००९ नुसार एप्रिल २०१० पासून बालकांच्या शिक्षणाच्या हमीला सुरुवात झाली. ज्या प्राथमिक शाळा स्वयंअर्थसहायित खाजगी शाळा आहेत त्या शाळेत आधिकदृष्ट्या दुर्बल आणि वंचित घटकांतील विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षणाची सोय करण्यात येणार आहे. त्याचप्रमाणे ६ ते १४ वर्ष वयोगटातील शालाबाहयमुलं आणि मुलींना विशेष प्रशिक्षणाची व्यवस्था करण्यात येणार आहे.

ब. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण—माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळा मध्ये ९ वी ते १२ पर्यंतच शिक्षण दिले जाणार आहे. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या २८०९३ इतकी असून या शाळांमध्ये व्यावसायिक शिक्षण, किमान कौशल्य आधारित अभ्यासक्रम शैक्षणिक आणि तत्सम शिक्षण दिले जाते. या शिक्षणातून विशेष मनुष्यबळ निर्माण होण्यास मदत होते.

क. स्वयं अर्थसहाय्यीत शाळांची संख्या १२८० इतकी आहे.

ड. समग्र शाळा—२०१८-१९ पासून समग्र शाळा योजना सुरु झाली. या शाळेत मुलांमुलीमधील भेद कमी करणे पुर्व शालेय ते उच्चमाध्यमिक शालेय शिक्षणाची हमी देणे. सर्व जनतेला सर्वसमावेशक व समान दर्जाचे शिक्षणाची हमी देणे सर्वसामान्य शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण यांसाठी प्रोत्साहन देणे यासाठी समग्र शाळा कार्यरत आहेत.

ई. दिव्यांग समावेशक शिक्षण—या शिक्षणपध्दतीमध्ये दिव्यांग मुलांमुलींचे शोध घेणे, त्यांची वैद्यकीय तपासणी करणे दिव्यांगांच्या गरजेनुसार श्रवणयंत्रे, चष्मे, ब्रेनलिपी पुस्तके वाचा प्रशिक्षण देणे व पुर्नवसन सहाय्य करणे इ. कार्य करणे

ठ. शालेय शिक्षणाच्या वाढीसाठी शालेय पोषण आहार योजना राबविणे

प. शालेय शिक्षणासाठी शिक्षण प्रोत्साहन योजना राबविणे

फ. शालेय शिक्षणात मुलींच्या शिक्षणात वाढ करण्यासाठी मुलींसाठी शिक्षण प्रोत्साहन योजना राबविणे

भ. सैनिकी शाळा —शालेय शिक्षणातून सैनिक दलात मुलांमुलींची भरती होण्यासाठी ४२ सैनिक शाळा सुरु करण्यात आल्या असून त्यापैकी ३२सैनिकी शाळा अनुदानित ४ विनाअनुदानित ४ सह शिक्षणासाठी (मुलांमुली) आणि ३४ मुलांसाठी सैनिकी शाळा आहेत.

म. क्रिडा शिक्षण— राज्य सरकारने क्रिडा शिक्षणासाठी ९ क्रिडाप्रबोधिनी कार्यरत केल्या असून या क्रिडा प्रबोधिनीतून खेळ आणि खेळाडूंना प्रोत्साहन देणे खेळ आणि खेळाडूंचे नैपुण्य निर्माण करणे तर आवश्यक क्रिडा शिक्षण व प्रशिक्षण देणे यासाठी नियमितपणे कार्य कले जाते. त्याप्रमाणे ३० खेळाडूंना शिवछत्रपती क्रिडा पुरस्कारने गौरविण्यात येतात. आणि क्रिडा क्षेत्रात प्रोत्साहन दिले जात आहे.

य. उच्चशिक्षण आणि तंत्रशिक्षण—उच्च शिक्षणामध्ये महाविद्यालय आणि विद्यापीठा मार्फत ६ राष्ट्र हितासाठी संस्था, २१ अभिमत विद्यापीठे, ७ शासकीय १२ खाजगी आणि २ शासकीय अनुदानित

३४ राज्य विद्यापीठे २२ सार्वजनिक ११ खजगी १ मुक्त इ. संस्था मार्फत उच्च शिक्षण दिले जात असून त्यातून तांत्रिक मनुष्यबळाचा पुरवठा केला जात आहे.

र. स्ववित्त सहाय्यित विद्यापीठे— केंद्र सरकारच्या नवीन आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांनुसार उच्च शिक्षण धोरणात बदल केले जात आहेत. सरकार खाजगी क्षेत्राच्या साहाय्याने उच्च शिक्षण देणे उच्च शिक्षणाची संधी गुणवत्ता व सर्व समावेशकता वाढविणे संशोधन क्षेत्र वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे स्ववित्त सहाय्यित विद्यापीठांना मान्यता देणे इ. योजनांच्या माध्यमातून उच्च शिक्षणाचे खाजगीकरण करण्याचा सरकारचा प्रयत्न असणार आहे.

ल. राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षण अभियान— राष्ट्रीय स्तराव उच्च शिक्षणाची उपलब्धता निर्माण करणे त्यासंदर्भात समानता आणि गुणवत्ता उपलब्ध करणे २०१३ पासून सुरू झालेल्या योजनेचा लाभ ग्रामीण आणि नागरी भागात शिक्षणासाठी झाला आहे. या योजनेत राज्य विद्यापीठे स्वायत्त महाविद्यालये, नवीन संशोधन आणि हस्तांतरण केंद्र स्थापन करणे आदर्श पदवीका महाविद्यालये स्थापन करणे समुह विद्यापीठे स्थापन करणे इ. कार्यक्रम राष्ट्रीय स्तरावर उच्चतर शिक्षण अभियान योजना राबविली जात आहे.

व. तांत्रिक गुणवत्ता सुधार कार्यक्रम— तांत्रिक गुणवत्ता सुधार कार्यक्रमांतर्गत शिक्षणाच्या दर्जात व गुणवत्तेत वाढ करणे दर्जा व गुणवत्तेत सुधारणा करणे तंत्रशिक्षण संस्थांच्या सध्याच्या क्षमतेत करण्यासाठी जागतिक बँकेच्या साहाय्याने कार्यक्रम राबविला जात आहे. या कार्यक्रमाचा लाभ नागरी आणि ग्रामीण भागातील तंत्रशिक्षण संस्थांना झाला असून तांत्रिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढली आहे.

श. राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना— ज्या विद्यार्थ्यांचे कुटूंबाचे उत्पन्न ८ लाख रूपये आहे अशा विद्यार्थ्यांना उच्च, तंत्र कुषी, पशूसंवर्धन, दुग्ध व्यवसाय मत्स्य व्यवस्थापन, इ. शिक्षण घेताना शुल्क शिष्यवृत्ती दिली जाते. राज्यातील ६०५ व्यावसायिक व बिगर व्यावसायिक अभ्यासक्रम महाविद्यालये व विद्यापीठ यातील विद्यार्थ्यांना राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना राबविली जाते. त्याचा फायदा ग्रामीण आणि शहरी भागातील विद्यार्थ्यांना झाला आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षण मनुष्यबळात वाढ झाली आहे.

स. पदविका पदवी पदव्युत्तर अभ्यासक्रम — राज्यातील अभियांत्रिकी वास्तूशास्त्र, व्यवस्थापन, हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान औषधनिर्माण शास्त्र, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, संगणक पदव्युत्तर अभ्यासक्रम, कृषी फलोत्पादन, वनसंवर्धन, मत्स्यविज्ञान, अन्न तंत्रज्ञान, जैव तंत्रज्ञान, कृषी अभियांत्रिकी गृह सामाजिक विज्ञान, , कृषी व्यवसाय व्यवस्थापन, पशूसंवर्धन शास्त्र, काढणी पश्चात तंत्रज्ञान, दुग्ध तंत्रज्ञान पशु विज्ञानशास्त्र, विधी शिक्षणशास्त्र, दृष्य कला, विज्ञान व वाणिज्य आणि इतर शिक्षण संस्थांची संस्थात्मक वाढ होत आहे. पण गुणात्मक वाढीचा प्रश्न आहे.

महाराष्ट्राची शैक्षणिक प्रगती—

सन २०२०—२१ च्या आर्थिक पाहणी अहवालानुसार महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक शाळा १०६४९१, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा २८०९३, स्वयंअर्थसहाय्यित १२८० (मराठी माध्यम २००, इंग्रजी माध्यम १०५९ आणि उर्दू माध्यम २१) विद्यापीठे ६५, महाविद्यालये ४७३२ स्वायत्त संस्था २२६० स्वायत्त विद्यापीठे २० पदविका, पदवी व पदव्युत्तर संस्थांची संख्या विचारात घेता अभियांत्रिकी ९२४, वास्तूशास्त्र १०७ व्यवस्थापन शास्त्र ३१८ हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्थापन तंत्रज्ञान १५ औषधनिर्माणशास्त्र ८०३ संगणक पदव्युत्तर अभ्यासक्रम ९१ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था ९४७ कृषी ११० फलोत्पादन २५, वनसंवर्धन ०४, मत्स्य विज्ञान ०३ अन्न तंत्रज्ञान २९, जैवतंत्रज्ञान २३,

कृषीअभियांत्रिकी २७, गृहसामाजिक विज्ञान ०३ कृषी व्यवसाय व्यवस्थापन १६, काढणी व्यवस्थापन तंत्रज्ञान ११, दुग्ध तंत्रज्ञान ०३, दृश्यकला २१९, शिक्षणशास्त्र १३६५, विधी १३३, कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालये २४३९,इ. संस्थामार्फत शिक्षण सेवा पुरविल्या जातात. आणि मनुष्यबळाचा विकास केला जातो. या शिक्षणसंस्थांमध्ये शासकीय संस्था, शासन अनुदानित संस्था, विनाअनुदानित संस्थांचा समावेश आहे.

२०११ सालाच्या जनगणना अहवालानुसार देशातील साक्षरतेचा दर ७३ टक्के असून महाराष्ट्रातील साक्षरता दर ८२.३४ टक्के आहे. देशातील पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ८८.३८ टक्के आणि महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ७१.८७ टक्के आहे. यावरून असे स्पष्ट करता येईल की, देश पातळीवर पुरुष साक्षरता स्त्री साक्षरता आणि एकुण साक्षरता प्रमाणाच्या तुलनेत, महाराष्ट्रातील पुरुष साक्षरता स्त्री साक्षरता आणि एकुण साक्षरता प्रमाण जास्त आहे. पुढील काळात राज्य सरकारने शिक्षण संस्थांची संख्या वाढविणे बाकण नुष्यबळाचा विकास करणे आवश्यक आहे. त्यासाठीचे शैक्षणिक आणि मनुष्यबळाच्या विकास करणेचे नियोजन महत्वाचे आहे. त्यासाठी महाराष्ट्र सरकार प्रयत्नशील राहिल ही अपेक्षा.

४. आरोग्य— आरोग्य म्हणजे शारीरिक मानसिक सामाजिक दृष्टीकोनातून व्यवस्थित आणि रोगमुक्त असण्याची व्यवस्था होय. जागतिक आरोग्य संघटनेच्यामते आरोग्य म्हणजे केवळ रोगांचा अभाव नसून ती एक शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि आध्यत्मिक समतोलची अवस्था होय.

भारतीय राज्यघटनेनुसार लोकांचे पोषण आणि राहणीमान वाढविणे त्याचप्रमाणे आरोग्य सुधारणा ही राज्याची मुळ जबाबदारी आहे. त्यानुसार शिक्षणाबरोबर आरोग्य शिक्षणही आवश्यक आहे.

आरोग्य हे मानव आणि समाज विकास त्याचप्रमाणे मानव आणि समाजाची गुणवत्ता याचे सर्वात मोठे बोध चिन्ह आहे. जितके चांगले आरोग्य तितका समाज प्रगत असतो. यासाठी आरोग्याची जबाबदारी सरकारचीच आहे. त्यासाठी राष्ट्रीयआरोग्यधोरण १९८३ साली राबविले. त्यानंतर अलीकडे २००२ साली राष्ट्रीय आरोग्य धोरण राबविण्यात आले. आज २०२१ रली त्या धोरणची अंमबजावणी चालू आहे. १९९१ पासून सरकारने नवी आर्थिक धोरण स्वीकारले आहे त्यामुळे आरोग्य सुधारना अंतर्गत कापॅरिट सामाजिक जबाबदारी (सीएसआर) उद्योग क्षेत्राकडे देखील आली आहे आरोग्य हा विषय व्यापक असून त्यामध्ये पोषण, आहार, व्यायाम स्वच्छता, करमणूक विश्रांती नोकरी पर्यावरण इ. घटनांचा समावेश केला जातो.

शासनाने जनतेकरिता निरामय आणि दिर्घायुष्यासाठी आरोग्य विषयक योजना राबविणे, त्यासाठी कार्यक्रमांची आखणी करणे, चांगल्या जीवनमानास चालना देणे, आरोग्याशी निगडित प्रतिबंधात्मक किफायतशीर सुआरोग्य आणि दिर्घायुष्य जीवनमानासाठी पायाभूत आणि लक्ष्य निर्धारित आरोग्य सेवा आवश्यक आहेत. यासाठी सार्वजनिक क्षेत्र सरकार खाजगी क्षेत्र विश्वस्त संस्था या तीन स्तरावर आरोग्य सेवा आणि सुविधा पुरविल्या जातात आणि देशातील लोकांच्या सार्वजनिक आरोग्याचे व्यवस्थापन केले जाते. यातून मनुष्यबळाची कार्यक्षमता वाढविता येते.

सरकार सार्वजनिक आरोग्यासाठी अॅलॉपॅथी, होमिओपॅथी, आयुर्वेद, युनानी निसर्गोपचार, योगोपचार, आयुष आणि सिध्द अशा विविध शाखांच्या माध्यमातून आरोग्य सुविधा देते

प्राथमिक स्तरावरील प्राथमिक आरोग्य पथक, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, सामुहिक आरोग्य पथक, सामुहिक आरोग्य केंद्र यांच्या प्राथमिक स्तरावर आरोग्य सेवा सुविधा पुरविल्यासाठी वापर केला जातो. द्वितीय स्तरावर उपजिल्हा रूग्णालय आणि जिल्हा रूग्णालये यांच्यामार्फत आरोग्य आणि वैद्यकीय

सेवा सुविधा पुरविल्या जातात. तृतीय स्तरावर वैकिय महाविद्यालयाशी सुसज्ज व सलग्न रूग्णालये आणि विशेष सुपर स्पेशलिओ रूग्णालयामार्फत वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा सुविधा पुरविल्या जातात. त्याचप्रमाणे सामान्य रूग्णालये आणि विशेष रूग्णालये स्त्री रूग्णालये, कुष्ठ रूग्णालये, क्षयरोग रूग्णालय, मनोरूग्णालय, अर्सिव्यंग रूग्णालय, विभागीय संदर्भ सेवा रूग्णालय यामार्फत म्या म्या क्षेत्राशी संबधित वैद्यकीय आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात.

सरकार सार्वजनिक आरोग्य व वैद्यकीय सेवा सुविधा अंदाजपत्रकामध्येआणि पंचवार्षिक योजनामध्ये जो सार्वजनिक खर्च करते त्या खर्चातून विविध आरोग्य विषयक योजना राबविल्या जातात. या योजनांच्या माध्यमातून जनतेला चांगले आरोग्य लाभते. देशातील वाढत्या लोकसंख्येला आरोग्य सुविधा उपलब्ध करण्यासाठी सरकारला सार्वजनिक खर्चात वाढ करावी लागते. लोकसंख्येचा विचार करता डॉक्टर – लोकसंख्या प्रमाण १: ११८८ इतके आहे.

सरकारच्या आरोग्यविषयक योजना—

अ.राष्ट्रीय आरोग्य अभियान कार्यक्रमांमध्ये शाश्वत विकासाच्या ध्येप्राप्तीसाठी स्वच्छता व आरोग्यनिगा, पोष व आरोग्य सुरक्षितता, क्षमता व सक्षमीकरण सर्वसमावेशक आरोग्य सुविधा, विशेष आरोग्य सेवा सुविधा, आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोग नियंत्रण माता बाल संगोपन इ. कार्यक्रम राबविले जातात. वरील कार्यक्रमातून राष्ट्रीय स्तरावरील सार्वजनिक आरोग्य सेवा सुविधा सर्व जनतेला उपलब्ध करण्याचा संकल्प केला जातो आणि त्याप्रमाणे आरोग्य, वैद्यकीय सेवासुविधा पुरविल्या जातात.

आ.राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान—राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानातून ग्रामीण भागातील लोकांना आरोग्य आणि वैद्यकीय सेवा सुविधा पुरविण्याच्या विविध योजनाराबविल्या जातात. यामध्ये जननी सुरक्षायोजना, प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व योजना , प्रधानमंत्री मातृवंदना योजना, मातृत्व अनुदान योजना, नवसंजीवनी योजना, प्रजनन आणि बालआरोग्य कार्यक्रम, सार्वत्रिक लस्सीकरण कार्यक्रम. पल्स पोलिओ कार्यक्रम, राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम,राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, विशेष इंद्रधनुष्य माहिम कार्यक्रम, इ. योजना आणि कार्यक्रमातून ग्रामीण लोकांना आरोग्य आणि वैद्यकीय सेवा सुविधा पुरविल्या जातात. आणि सार्वजनिक आरोग्याचे सर्वधन केले जाते.

इ. राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान— राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान योजना २०१३ पासून राबविली जात आहे. या योजनेतून ९७ शहरांमध्ये नागरीकांना आरोग्य सेवा सुविधा आणि वैद्यकीय सेवा सुविधा पुरविल्या जातात. यासाठी सरकारने महाराष्ट्रात २७२.७९ कोटी रू. खर्चाची तरतूद केली आहे. या योजनेअंतर्गत ६७१ नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र१० फिरते वैद्यकीय पथक, ७१३७ आशा स्वयंसेविका, कार्यरत आहेत. त्याचप्रमाणे १० महापालिका कार्यक्षेत्रात १०० आपला दवाखाना सुरू असून त्यामार्फत आरोग्य आणि वैद्यकीय सेवा सुविधा पुरविल्या जातात.

ई. आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा कार्यक्रम.—महाराष्ट्र सरकार जनतेला आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा सुविधा अंतर्गत ९३७ रूग्णवाहिका मार्फत वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात.

ड. केंद्र व राज्य सरकारच्या आरोग्य योजना— केंद्रसरकार राष्ट्रीय स्तरावर तर महाराष्ट्र सरकार राज्य स्तरावर आरोग्य योजना राबवित आहे. त्यामध्ये राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम, सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम, राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम,राष्ट्रीयएडस नियंत्रण कार्यक्रम राष्ट्रीय कुटूंब आरोग्य सर्वेक्षण कार्यक्रम,राष्ट्रीय कुटूंबकल्याण कार्यक्रम, आयुष्यमानभारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना एकात्मिक महात्मा जोतीबा फुले जन आरोग्य योजना साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम,

राज्यरक्त संक्रमण परिषद, मानवी अवयव प्रत्यारोपन, स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना, कोरोना नियंत्रण कार्यक्रम इ.

महाराष्ट्राची आरोग्य स्थिती— २०२०—२१ महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक पाहणी अहवालानुसार देशपातळीवरील जननदर २० टक्के मृत्युदर ६.२ बक्के व अर्भक मृत्यु दर ३२ इतका आहे. महाराष्ट्रातील जननदर १५.७ टक्के मृत्युदर ५.७ बक्के अर्भक मृत्यु दर १९ इतका आहे. याचा अर्थ देशाच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील जननदर मृत्युदर आणि अर्भक मृत्युदर कमी आहे. हे चांगल्या आरोग्याचे घेतक आहे असेच म्हणावे लागेल.

शासन आरोग्य सेवा सुविधा पुरविताना त्रिस्तरीय आरोग्य सेवा पुरविण्यात येतात. यामध्ये ४२३४ उपकेंद्र , १८१३, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, ४४२ नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र, आरोग्यवर्धिनी केंद्र म्हणून कार्यरत आहेत. यामार्फत प्रसूती पुर्व आणि प्रसूती सेवा नवजात शिशू व अर्भक, आरोग्य सेवा बाल व किशोर आरोग्य सेवा, कुटूंब नियोजन गर्भनिरोधक व प्रजननविषयक अरोग्य सेवा संसर्गजन्यरोगांचे व्यवस्थापन, सर्वसाधारण आजार व किरकोळ व्याधींसाठी सामान्य बाह्य रूग्णसेवा, डोळे, कान, नाक, घसा आरोग्य सेवा, क्षयरोग, कुष्ठ रोग जुनाट आजार, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य तपासणी प्रतिबंध नियंत्रण आणि व्यवस्थापन , रक्तदाब , मधुमेह, कर्करोग तपासणी आणि मोफत उपचार इ. मुळे सरासरी आर्युमानात वाढझाल्याची दिसते.

२०२०—२१ च्या महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक पाहणी अहवालानुसार पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रम असलेल्या शासकीय संस्था, शासन अनुदानित संस्था, विनाअनुदानित संस्थांची एकुण संख्या विचारात घेता अॅलोपॅथी ६४, आर्युवैदिक ९९, होमिओपॅथी ६३, युनानी ७, दंतचिकित्सा ५५, फिजिओथेरपी ६५, अॅक्युपेशन थेरपी ०९, अॅडीओलॉजी व स्पीच लॅंग्वेज पॅथॉलॉजी ०४, प्रोस्थेटिक्स आणि ऑर्थोटिक्स ०२, नर्सिंग १६९, बीपीएमटी १५ इ. बारोग्यविज्ञान संस्थामार्फत विविध शाखेचे डॉक्टर नर्स, परिचारिका, आणि कर्मचारी उपलब्ध करून आरोग्य सेवा सुविधा पुरविल्या जातात. त्यामुळे चांगल्या आरोग्यसेवा पुरविल्यामुळे लोकांच्या सरासरी आर्युमानात आणि जीवनमानात वाढझाली आहे.

समारोप— महाराष्ट्र सरकार राज्यातील जनतेसाठी उपलब्ध करीत असलेली शिक्षण सेवा सुविधा आणि आरोग्यसाठीची वैद्यकीय सेवा सुविधा विचारात घेता जनतेचे राहणीमान जीवनमान, कार्यक्षमता रोगप्रतिकारक क्षमता, सक्षम आणि सबल करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करीत आहे. त्याचा चांगला परिणाम कार्यक्षमता, उत्पादकता, उद्योजकता, कल्पकता नवनिर्मिती क्षमता यावर झालेला दिसून येतो. परंतू नवीन आर्थिक धोरणानुसार शिक्षण आणि आरोग्य सुधारणा कार्यक्रमांमध्ये सरकार खाजगीकरणाने भर देत असल्यामुळे शिक्षण आणि आरोग्यसुविधांचेलाभ विषम प्रमाणात मिळताना दिसतात. तेंव्हा सरकारने शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांचे लाभ विषम प्रमाणात मिळताना दिसतात. तेंव्हा सरकारने शिक्षण आणि आरोग्यसेवा सुविधा सर्वसमावेशक धोरणानुसार समान संधीने आणि गुणवत्तापूर्ण पुरविणे आवश्यक आहे. चांगले शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा पुरविल्याशिवाय मनुष्यबळाचा, मानवी भांडवलाचा नैसर्गिक साधनांचा सुयोग्य, कार्यक्षम, पर्याप्त वापर करता येणार नाही.

संदर्भ—

१. भारत जनगणना अहवाल २०११
२. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०—२१
३. भारत सरकार नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०

मुंबईचे 'कॉस्मॉपॉलिटन' स्वरूप आणि बहुभाषीक वृत्तपत्रे

डॉ. धीरज सुरेश शिंदे

श्रीमती. ए.आर.पी.कन्या कॉलेज, इंचलकरंजी

ईमेल: dhirajshinde2239@gmail.com

मो. 8888444123

प्रस्तावना:-

31 डिसेंबर 1600 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेनंतर व्यापारवादासोबत त्याच्यात राजकीय महत्त्वाकांक्षाही वाढीस लागली. इंग्लंडमध्ये त्यावेळी एक प्रभावी शक्ती म्हणून वृत्तपत्रांचे स्थान बळकट झालेले होते. इंग्लंडमध्ये घडून आलेल्या वैभवशाली राज्यक्रांती (इ.स.1688) मागे वृत्तपत्रांचा मोठा सहभाग होता. इंग्लंडमधील या घडामोडींचे पडसाद त्याच्या जगभरातील वसाहतीवरती पडत होते. त्यामधून हिंदुस्थानात प्रथम वृत्तपत्रे आरंभ करण्यास कंपनी शासनाच्या माजी सनदी नोकरांनी पुढाकार घेतला. कारण वृत्तपत्र निर्मितीत आघाडी घेण्यासारखी भारतीय समाजजीवनाची मनस्थिती नव्हती. त्यातून कंपनीच्या माजी सनदी नोकर विल्यम वोल्ट्स या डच गृहस्थाने वृत्तपत्र आरंभ करण्याचा पहिला प्रयत्न केला. परंतु कंपनीचे नाव वापरून खाजगी व्यापार केल्याचा ठपका आल्याने इ.स.1766 मध्ये त्याने आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला. भारतीय पत्रकारिता, वृत्तपत्रसृष्टिचा अधिकृतपणे जनक जेम्स ऑगस्ट्स हिकी याने वृत्तपत्र काढण्याचा पहिला यशस्वी प्रयत्न केला. त्याने 29 जानेवारी 1780 रोजी बेंगल गॅझेट (Bengal Gazette) किंवा कलकत्ता जनरल अॅडव्हर्टायझर (Calcutta General Advertiser) नावाने हिकीने इंग्रजी साप्ताहिक सुरु केले.¹ पुढे कंपनी सरकारने संपूर्ण भारत एकछत्री अंमलाखाली आणल्यानंतर कलकत्ता, मद्रास आणि मुंबई या कंपनी सरकारच्या अमलाखालील प्रदेशामध्ये वृत्तपत्रांचा उदय झाला. त्यापैकी मुंबई शहराची वाढ, विकास बहुभाषीक स्वरूपात होत गेला व तेथील वृत्तपत्रेही बहुभाषीक स्वरूपामध्ये निघाली.

मुंबईचा पुर्वइतिहास:-

भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील सात छोट्या द्विपांचा समुह म्हणजे 'मुंबई' शहर आहे. मुंबई बंदर हे देशातील सर्वोत्तम व्यापारी बंदर मानतात कारण दंतुर किनारे आणि नैसर्गिक रचनेमुळे युरोप, अमेरिका, आफ्रिका या खंड, देशांमधून जलमार्ग आणि वायुमार्गानेही पर्यटक, व्यापारी सर्वप्रथम मुंबईस येतात. त्यामुळे 'भारताचे प्रवेशद्वार' म्हणून मुंबई ओळखली जाते.

उत्तर मुंबईत कांदिवलीजवळ अश्मयुगाचे सर्वप्रथम अवशेष प्राप्त झाले आहेत. मानवी वस्तीचे लिखित पुरावे इ.स.पू. 250 पासून उपलब्ध आहेत. इ.स.पू. 3 व्या शतकात मुंबई मौर्य साम्राज्याचा एक भाग होता. पुढे सातवाहन, शिलाहार घराण्याचीही सत्ता मुंबईवर असल्याची माहिती मिळते. इ.स. 1534 मध्ये पोर्तुगीजांनी गुजराथच्या बहादुरशहा जफरकडून मुंबई मिळवली. इ.स. 1668 मध्ये ब्रिटिश सम्राट चार्ल्स दुसराचा विवाह पोर्तुगीज राणी कैथरीन डे सोबत झाला. त्यावेळी भेट स्वरूपात मुंबई बंदर पोर्तुगीजांनी ब्रिटिशांना दिले. ब्रिटिश सम्राटाने वार्षिक 10 पौंड भाडेपट्टीने हे बंदर ईस्ट इंडिया कंपनीस दिले.²

मुंबई बंदराचा उगम व विकास हा छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सुरत लुटीनंतर झाल्याचे मानतात. भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवरील सुरत हे मोगली साम्राज्याचे आर्थिक केंद्र तसेच इंग्रज, डच, फ्रेंच यांच्या वखारी असलेले एक महत्त्वाचे केंद्र होते. परंतु 6 ते 9 जानेवारी 1667 दरम्यान सतत 4 दिवस सुरतेच्या लुटिनंतर सुरतेचे वैभव गेले. तेथील व्यापाराचा न्हास झाला. ब्रिटिशांनी आपल्या व्यापारी वखारी सुरतेहून मुंबईस हलविल्या. मुंबईची लोकसंख्या इ.स. 1661 मध्ये दहा हजार होती. ती इ.स.1675 पर्यंत साठ हजारावरती गेली. इ.स. 1687 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने अधिकृतपणे सुरतेहून मुंबईस आपले मुख्यालय हलविले. पुढे मुंबई हेच प्रेसिडेंसीचे मुख्यालय बनले. इ.स. 1817 पासून सातद्विप एकमेकांना जोडून 'महाद्विप' तयार करण्याची योजना आखण्यात आली. जी इ.स. 1845 पर्यंत पूर्ण होऊन मुंबई ते ठाणे हि पहिली रेल्वेलाईन इ.स. 1853 मध्ये सुरु झाली. तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने मुंबईच्या गतीमान विकासाची सुरुवात झाली.³

मुंबईची बहुभाषीक जडणघडण :-

मुंबई ही मुळची कोळी लोकांचे वस्तीस्थान मानतात. नंतर समुद्रकिनारे, नैसर्गिक अनुकूलता, राजकीय स्थिरता या सर्वांमुळे मुंबईची वाढ झपाट्याने होत गेली. इ.स. 1661 मध्ये केवळ 10 हजार मुंबईची लोकसंख्या इ.स. 1906 पर्यंत 10 लाखाच्यावर होती. तत्कालीक ब्रिटिशांची राजधानी कलकत्तानंतर मुंबईचा क्रमांक हिंदूस्थानात दुसरा होता. याच मुंबईच्या 'कॉस्मॉपॉलिटन' स्वरूपामुळे हिंदू, मुस्लीम, पारशी, ख्रिस्ती, गुजराथी समाज, अनेक धर्माचे लोक मुंबईत एकत्र आले. त्यामुळे मुंबई हे चोहोबाजूने मराठी मुलखाने वेढले असूनही त्या शहरावरती पाश्चात्य संस्कृतीची छाप आरंभापासून आहे. त्यातून केवळ मराठी स्वरूप न राहता त्याला मिश्र स्वरूप प्राप्त झाले. एकूणच बहुभाषीक व्यापारी शहर म्हणून मुंबईची जडणघडण, प्रगती वेगाने होत गेली.

मुंबईमधील गुजराथी वृत्तपत्रांचा विकास:-

हिंदूस्थानामध्ये प्रादेशिक वृत्तपत्रांची वाढ होत असताना त्याचा प्रथम विस्तार बंगाल प्रांतात झाला व त्यानंतर मुंबई प्रांतात घडून आला. तरीही मुंबईत सर्वप्रथम मराठीऐवजी गुजराथी वृत्तपत्र निघाले. कारण मुंबईमध्ये मुद्रणाच्या सोयी व त्यात प्रगत पारशी समाजाने आघाडी घेतली होती. शिक्षणामध्ये पारशी समाज आघाडीवरती होता व त्यांनी गुजराथी हि आपली स्वभाषा म्हणून स्विकारली होती. तसेच वृत्तपत्रांसाठी आवश्यक साक्षरांचा वर्ग मुंबईत मुबलक होता. त्यामुळे गुजराथी वृत्तपत्रे हि प्रथमतः मुंबईमध्ये पारशी समाजातील लोकांनी निर्माण केली. फर्दूनजी मर्झबान या पारशी गृहस्थाने 1 जुलै 1822 रोजी 'मुंबैना समाचार' नामक गुजराथी पत्र आरंभ केले. त्यासाठी त्याने 'समाचार प्रेस'ची स्थापन केली. त्याअगोदर मर्झबान यांनी 'कुरिअर' नामक पत्र स्थापन करून गुजराथी व मराठीतही जाहिराती प्रसिध्द करत त्याचा फायदा त्याला मुंबैना समाचारवेळी झाला. या पत्रात व्यापारी बातम्या मोठ्या प्रमाणात येत असल्याने व्यापारी वर्गात हे विशेष प्रसिध्द झाले होते. या पत्रास मुंबई सरकारचाही आश्रय प्राप्त झाला होता. सरकारकडून या पत्राच्या 50 प्रती घेतल्या जात. इ.स. 1832 पासून हे दैनिक स्वरूपामध्ये प्रकाशीत होऊ लागले. जनार्दन आणि विनायक वासुदेव हे दोघे भाऊ या पत्राचे काही काळ संपादकही होते. यानंतरची गुजराथी पत्रे मुंबईतील पारशी समाजाच्या पुढाकारातून सुरु झाली. नौरोजी दोराबजी चंदुर नामक पारशी गृहस्थाने 'मुंबई वर्तमान' हे वर्तमानपत्र 1 सप्टेंबर 1830 रोजी सुरु केले. 13 महिन्यांनंतर ते द्विसाप्ताहिक होऊन 'मुंबईना हरकारु अने वर्तमान' या नावाने आठवडयामधून

दोन वेळेस प्रसिध्द होऊ लागले. पुढे हेच 'मंबईना चाबुक' (1833) या नावाने चालू राहिले. इ.स. 1831 मध्ये सनातनी पारशी समाजाने मुखपत्र म्हणून पेस्तनजी माणेकजी मोतीवाला याने 'जामे जमशेद' हे पत्र सुरु केले. आधुनिक भारताचे पितामह म्हणून गौरवलेले दादाभाई नौरोजी यांनी 'रास्त गोपतार' (Truth Speaker) हे पत्र 15 नोव्हेंबर 1851 रोजी सुरु केले. हे साप्ताहिक पुरोगामी विचारांचे म्हणून प्रसिध्द असून मुख्यतः पारशी समाजसुधारणेस हे पत्र नौरोजींनी सुरु केले.⁴

मुंबईमधील मराठी वृत्तपत्रांची वाटचाल:-

गुजराथी वृत्तपत्राच्या निर्मितीनंतर मराठी वृत्तपत्र मुंबईत निघणे अपरिहार्यच होते. कारण शेजारीलच पुणे जरी सांस्कृतीक राजधानी असली तरी जुन्या परंपरागत कल्पनांचा पगडा त्यावेळी पुण्यावरती होता. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीचेही 'मुंबई' हेच केंद्र होते. त्यातून मुंबईत मराठी वृत्तपत्रे सुरु झाली.

'दर्पण' पत्रास आद्यवृत्तपत्राचा मान दिला जात असला तरी दर्पणच्या पूर्वी एक मराठी वृत्तपत्र अस्तित्वात असल्याचा पुरावा मिळतो. त्या वृत्तपत्राचे नाव 'मुंबांपूर वर्तमान' असे असून 20 जुलै 1828 रविवार रोजी त्याचा पहिला अंक प्रसिध्द झाला होता. हे पत्र प्रकाशित होणार असल्याची जाहिरात 1 जुलै 1828 च्या 'बॉम्बे गॅझेट' मध्ये प्रसिध्द झालेली असून सदर गॅझेटची प्रत मिळाली आहे. परंतु या पत्राचा मालक, संपादक, प्रकाशक कोण हे पत्र किती काळ होते याचा काही पुरावा उपलब्ध होत नाही. परंतु या पत्राच्या पहिला अंकामध्ये प्रसिध्द झालेला एक लेख 'बॉम्बे गॅझेट' च्या अंकात प्रसिध्द केला होता. 'बॉम्बे गॅझेट' मधील हीच गोष्ट 'एशिया जर्नल' या इंग्रजी दैनिकामध्ये पुनर्मुद्रित करण्यात आली व हा लेख 'मुंबापुर वर्तमान' मधून घेतल्याचा उल्लेख आहे. या बॉम्बे गॅझेटमधील 9 जुलै 1828 च्या अंकात या वर्तमानपत्राची मराठी व इंग्रजी जाहिरातही प्रसिध्द झाली होती. त्यापैकी मराठी जाहिराती "काही चांगल्या मनुष्यांची अपेक्षा होती म्हणोन महाराष्ट्र वर्तमान प्रकट करणे ती आजपर्यंत राहिली, परंतु सांप्रत तद्विषई पुर्तेपणि बंदोबस्त करुन घ्या पत्रावरुन सर्वांना सूचना करतो की,

"पुढील महिना जुलैची तारीख 20 या दिवशी ती पत्र प्रसिध्द होऊ पाहतात. त्यास हया कारणी जे साहित्य करण्यास हेतू धरताहेत, त्यांनी कृपा करुन अखबार कबिसे गृहामध्ये पुनः आपली अभिधाने अविळंबे पाठवावी आणि मागे मुंबै गॅझेटमध्ये केले होते. त्याप्रमाणे सर्व धरुन त्या पत्राचे नाम मुंबईच्या वर्तमान होते ते सोडून मुंबापुर वर्तमान असे ठरविले."

हीच जाहिरात 'बॉम्बे कुरिअर' या मुंबईतील आणखी एका पत्रात 5 जुलै 1828 रोजी प्रसिध्द झाली होती. यानंतर बाळशास्त्री जांभेकर हे मराठीतील अधिकृत पहिले वृत्तपत्रकार, पहिले मासिककार, पहिले समाजसुधारक, पहिले परिभाषानिर्माते, पहिले शाळातपासणीस, पहिले प्राचार्य, पहिले शुध्दीकरणकर्ते, पहिले समाजसुधारक, ज्ञानेश्वरीचे पहिले प्रकाशक असे मराठीतील अनेक पहिल्या गोष्टीचे जनकत्व आचार्य बाळशास्त्री जांभेकरांकडे जाते. 1812 ते 1846 असे अवघे 34-35 वर्षांचे अल्पायुष्य लाभलेले जांभेकरांना मराठी, इंग्रजी, बंगाली, संस्कृत, कन्नड अशा एकूण 9 भाषा अवगत होत्या. तसेच भाषाज्ञान, इतिहास, गणित, पदार्थविज्ञान, भुगर्भशास्त्र, पुरातत्वशास्त्र अशा विविध विषयांचा त्यांच्या अभ्यास होता. भारताचे पितामह

दादाभाई नौरोजी हे त्यांचे विद्यार्थी होते. बाळशास्त्रींनी पत्राचे नाव 'दर्पण' यामध्ये अनुकरणाची शक्यता जास्त दिसते. बंगालात 'समाचार दर्पण' हे पत्र मिशन-यांनी सुरु केले होते व जांभेकरांना बंगाली भाषा ज्ञान असल्याने त्याच्या ते वाचण्यात आले असण्याची शक्यता आहे. कारण मराठी 'दर्पण' प्रमाणे बंगाली 'समाचार दर्पण' मध्ये इंग्रजी व बंगाली मजकूर परस्पर समोरासमोर येत असे. वयाच्या विसाव्या वर्षी जांभेकरांना हरिश्चंद्र जनार्दन वासुदेव यांचे सहकार्य आरंभापासून लाभले. दर्पणचा पहिला अंक 6 जाने 1832 रोजी बाहेर पडला. प्रथम काही महिने पत्र पाक्षिक होते. परंतु वाचकांच्या मागणीने 4 मे 1832 पासून ते साप्ताहिक स्वरूपात सुरु झाले. वाचकांच्या प्रचंड प्रतिसादामुळे अल्पावधीत 300 च्यावरती खपाचा आकडा गेला. त्यावेळची अत्यल्प साक्षरता, वृत्तपत्राचा नवीन उपक्रम त्यामुळे पैसा खर्च करून वाचणाऱ्यांची संख्या अत्यंत कमी होती. एक पत्र अनेकांकडून वाचले जाई. त्यामुळे त्यावेळी कोणत्याही वृत्तपत्राचा खर्च 300 ते 400 च्यावर जात नसे. हे पत्र चांगल्या पध्दतीने चालू असताना एका बदनामी खटल्यावरून जांभेकरांना 800 रुपये दंड भरावा लागला. त्याचाही मोठा फटका दर्पणला बसला. या मराठीतील आद्य वृत्तपत्राने भारतीय जनतेच्या आशा आकांक्षा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. शिवाय भारतीय जनतेची भूमिका ब्रिटिशांना कळावी हाही हेतू होता. हे लोकप्रिय, प्रतिष्ठित म्हणून स्थापीत होत असताना अचानक 26 जून 1840 च्या अंकात 'Last Farewell' हे निरोपाचे संपादकीय लिहून वाचकांचा निरोप घेण्यात आला. यातून पत्र बंद करण्याबाबतची संदिग्धता कायम राहिली. एकूणच अष्टपैलु व्यक्तीमत्त्व असलेल्या बाळशास्त्री जांभेकरांनी मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचा पाया आरंभापासून वैचारिक प्रगल्भतेवरती घातला.⁵

दर्पणमध्ये मराठी सोबत इंग्रजीही प्रसिध्द होत असल्याने ते द्विभाषीक वार्तापत्र होते. खऱ्या अर्थाने संपुर्ण मराठी वृत्तपत्र म्हणून 'मुंबई अखबार' हे पत्र 3 जुलै 1840 ला प्रकाशित झाले. प्रत्येक पानावर 3 स्तंभामध्ये मजकूर प्रसिध्द करण्यात येत असे. या पत्राच्या सुरवातीच्या अंकामधून मजकूर प्रसिध्द करण्यात येत असे. पत्राच्या सुरवातीच्या अंकामधून जाहिरात वजा प्रस्तावना प्रसिध्द होत असे. या पत्राचा आकार 17 x 13 इंच होता. दर 3 महिन्याला 5 रु. वर्गणी होती. या मुंबई अखबार पत्रात शासकीय अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका, बदल्या इंग्रजी वृत्तपत्रातील बातम्यांची भाषांतरे, हवामान असा मिश्र मजकूर आढळतो. परंतु मुंबई अखबार हे वृत्तपत्र फारकाळ चालू शकले नाही.

दर्पण पत्राच्या परंपरेतील 'प्रभाकर' हे वृत्तपत्र 24 ऑक्टो. 1841 रोजी सुरु झाले. खऱ्या अर्थाने मराठी पत्रकारितेचा प्रधान हेतू राजकीय आणि सामाजिक प्रबोधन या दोन बाबी प्रभाकर पत्रामधून सुरु झाल्या. हे पत्र गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांनी दसऱ्याच्या मुहुर्तावर सुरु केले. बाळशास्त्री जांभेकर हे त्यांचे स्नेही, सहकारी होते. हे पत्र सुमारे 25 वर्ष चालू होते. या प्रभाकर पत्राचा आकार 11 x 9 इंच असून प्रत्येकी 2 कॉलमची 8 पाने असत. त्याची वार्षिक वर्गणी 12 रु. होती व ते शिळाप्रेसवर छापले जाई. तसेच संपादकीय टीपा, स्फुटे, वाचकांची पत्रे यांचा समावेश होता. या पत्रातील मुख्य मजकूर हा इंग्रजी, गुजराती, वृत्तपत्रामधील भाषांतरीत पत्रे मुख्य लेख टिका-टिप्पणी, सरकारी अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका, बदल्या, मुंबई बंदरावर येणारी जहाजे, त्यावरून येणाऱ्या प्रवाशांच्या नोंदी असे सर्वसाधारण प्रभाकरचे स्वरूप होते. आधुनिक वृत्तपत्रामधील लेखामालेची परंपरा प्रभाकरमध्ये सुरु झाली. प्रसिध्द समाजसुधारक गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी

यांची 'शतपत्रे' प्रभाकर मधून प्रसिध्द होत. त्यामुळे आरंभीच्या महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणा चळवळीतील या साप्ताहिकाची कामगिरी महत्त्वाची ठरली. केवळ सामाजिक विषयांपुरते प्रभाकरमधून लिखाण होत नव्हते तर ब्रिटिशांचा कारभारावरती, टिकाही यामधून होत असे. दादाभाई नौरोजीनी हिंदूस्तानच्या लुटीचा सिध्दांत (Drain Theory) मांडला परंतु त्याआधी भाऊ महाजन यांनी अशा आशयांचे विचार प्रभाकर मधून मांडले होते.⁶

आज 21 व्या शतकात मल्टीमिडीयाची लाट आहे. बहुतेक वर्तमानपत्रांच्या आज विविध आवृत्त्या, साप्ताहिके, web Editions, T.V. चॅनेल अशी प्रगती असते. अशा पध्दतीने सर्वप्रथम मराठीत भाऊ महाजन यांनी प्रयोग केला. प्रभाकर या एका साप्ताहिकापुरते मर्यादित न राहता त्यांनी धुमकेतू (1853) नावाचे साप्ताहिक सुरु केले. त्यानंतर त्यांनी ज्ञानदर्शन (1854) हे मराठीतील पहिले मासिक काढले यावरून आजच्या मल्टिमिडीयांचे जनक भाऊ महाजन ठरतात. वि.कृ. जोशी हे पत्रकार म्हणतात. 'बेळगावलासुध्दा हे वृत्तपत्र जात असे. एक मनुष्य त्याचे वाचन करत असे व ते ऐकण्यासाठी अनेक मंडळी जमत असत'. अशा प्रकारे बहुभाषीक मुंबईत गूजराती, मराठी वृत्तपत्रांचा उगम विकास आणि विस्तार घडून आला त्याच प्रमाणे कन्नड, तमिळ, मल्याळम, तेलगु, हिंदी भाषिक वृत्तपत्रे मुंबईत मोठयाप्रमाणात वितरीत होत होती. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्वकाळात 'बहुभाषिक वृत्तपत्रांची राजधानी म्हणून मुंबई ओळखली जात होती.

संदर्भ सूची:-

1. पचौरी सुधीर, उत्तर आधुनिक मिडीया विमर्श, वाणी प्रकाशन दिल्ली, 2009, पृष्ठ क्रमांक 3.
2. शिंदे बी.डी., इतिहास, नेट/सेट प्रगती प्रकाशन, पुणे 2002, पृष्ठ क्रमांक 23.
3. साने मात्र वि., इनामदार श्री दे. भारतातील इंग्रजी वृत्तपत्रे, मराठी विश्वकोष खंड क्र.17, संपादक प्रा. विजया वाड, मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई 2007 पृष्ठ क्रमांक 75.
4. डॉ. त्रिपाठी रमेशचंद्र, पत्रकारिते के सिध्दांत, अशोक प्रकाशन दिल्ली 2002, पृष्ठ क्रमांक 106.
5. जोशी सु. ह., मराठी पत्रकारीता:पहिली पाऊले, डायमंड प्रकाशन पुणे 2009 पृष्ठ क्रमांक 2.
6. बावडेकर ऋता, महाराष्ट्रातील प्रमुख संपादक, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे नोव्हेंबर 2009, पृष्ठ क्रमांक 9.

रेड क्रॉस संस्थेच्या कार्याची प्रस्तुतता

डॉ.अजितकुमार दादासो जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख,
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे, ता.जि.सातारा,
(शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर संलग्नित)
Email: jadhavajitkumar@gmail.com

प्राचीन कालखंडापासून मानव हा सतत आपापसात विविध कारणांनी संघर्ष करीत आलेला आहे. या संघर्षाचे स्वरूप कधी युद्ध तर कधी वाद विवाद राहिले आहे. यामध्ये मानवतेची होत असलेली हानी याचा विचार होत नव्हता तो विचार व कृती रेड क्रॉस या संस्थेने केली. रेड क्रॉस या संस्थेचे प्रारंभीचे कार्य फक्त युद्धक्षेत्रावर जखमी झालेल्या सैनिकांवर उपचार करणे इथपर्यंत मर्यादित होते. परंतु नंतर जगातील विविध आपत्तीमध्ये अडकलेल्या लोकांना सेवा-मदत देण्याचे कार्य सुरु केले. जगातील सर्व देशांमध्ये या संस्थेने युद्ध, आपत्ती व शांततेच्या काळात असह्य, निरक्षित लोकांची कसलाही हेतू न बाळगता सेवा केली. लोकांच्यामध्ये राष्ट्रप्रेम वाढावे, जातीभेद नष्ट व्हावा, आरोग्य आदी क्षेत्रामध्ये कार्य केले.

रेड क्रॉस संस्थेची स्थापना -

रेड क्रॉस संस्था स्थापन होण्याच्या अगोदर युद्धातील जखमी सैनिकांची सेवा करण्यासाठी सन १५६५ मध्ये रोममध्ये सेंट पीटर्स चर्चमध्ये धर्मगुरूंनी 'फादर्स ऑफ द गुड क्रॉस' ही संघटना स्थापन केली. या संघटनेने प्रत्यक्ष युद्धभूमीत जाऊन जखमी सैनिकांची सेवा केली होती. फ्रान्सचा राजा चौथा लुई यानेही युद्धातील जखमी सैनिकांना स्वदेशातील सैनिकांप्रमाणे उपचार देण्याचा आदेश दिला होता. तसेच सेवा सुश्रुषा करणारी केंद्रे व दवाखाने यावर हल्ला न करण्याचा सामुहिक निर्णय झाला होता. फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल या मानवतावादी स्वयंसेवकाने प्रत्यक्ष क्षेत्रावर जाऊन जखमी सैनिकांची सेवा केली होती. परंतु अशा प्रकारच्या सेवेला संघटीत व स्थिर स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते. जीन हेन्री ड्युनंट (Jean henri dunant-1828-1910) यांनी रेड क्रॉस संस्थेच्या माध्यमातून संघटीत व स्थिर स्वरूपात निरपेक्षपणे मानवतावादी कार्य केले. जीन हेन्री ड्युनंट यांचा जन्म ८ मे १८२८ रोजी स्वित्झर्लंडमधील जिनिव्हा येथे एका मोठ्या उद्योजक कुटुंबात झाला.^१ जून १८५९ मध्ये हेन्री व्यवसायाच्या निमित्ताने उत्तर इटलीमध्ये गेले होते. उत्तर इटलीतील सॉलफेरीनो (Solferino) या ठिकाणी २४ जून १८५९ रोजी फ्रान्स व इटली यांचे ऑस्ट्रीयाशी युद्ध सुरु झाले. या युद्धात प्रचंड जिवित व वित्त हानी झाली. या युद्धाच्या दरम्यान हेन्री ड्युनंट हे त्या ठिकाणी अडकले. युद्धात सुमारे ४०,००० सैनिक मरण पावले तर हजारो सैनिक जखमी झाले. सॉलफेरीनोच्या लढाईत (Battle of Solferino)

मृत व जखमी सैनिकांचा खच पडलेला होता. युद्धातील जखमी सैनिकांची हेत्री यांनी सेवा केली. लोकांना वेदना सहन करण्यासाठी धीर देऊन त्यातील अनेकांना औषध उपचारासाठी इतर ठिकाणी हलविले. युद्ध क्षेत्रावरील जखमी सैनिकांची हतबलता व हृदय पिळवटून टाकणारे आवाज यांचा हेत्री यांच्या मनावर प्रचंड मोठा परिणाम झाला. त्यांनी आपले काम सोडून मानवतावादी सेवेचा ध्यास घेऊन स्वतः पाहिलेल्या या युद्धातील हृदय हेलावणाऱ्या युद्धाचे दुष्परिणाम यावर 'Un Suvenir De Solferino-A Memoir of Solferino' हा ग्रंथ लिहून सन १८६२ साली प्रकाशित केला.² या ग्रंथातून युद्धातील भयानक परिस्थितीचे वर्णन लोकांना समजले. त्यांनी लोकांची सहानुभूती मिळवली. हेत्री यांनी युद्धातील कोणताही जखमी सैनिक हा त्या देशाचा सैनिक न राहता एक असहाय्य व्यक्ती राहते व त्याची मानवतेच्या भूमिकेतून सेवा करणे हे आपले कर्तव्य आहे. असे जनतेला भावनिक अवाहन केले. हेत्रीच्या या भावनिक अवाहानाला सर्व स्तरातून प्रचंड मोठा प्रतिसाद मिळाला. यातूनच 'रेड क्रॉस' या मानवतावादी संस्थेचा उदय झाला.³

सन १८६३ मध्ये जिनिव्हा येथील एक नामवंत वकील व 'सोसायटी ऑफ पब्लिक वेलफेअर्स' चे अध्यक्ष ग्युस्ताव्ह मोईन्येर (Gustave Moynier) यांना हेत्री ड्यूनंटचे पुस्तक वाचायला मिळाले. पुस्तक वाचून ते खूप प्रभावित झाले. पुढे युद्धात होणारी मानवीहानी (मृत व जखमी सैनिक) सुधारण्यासाठी जिनिव्हा येथील पाच मानवतावादी स्वीस नागरिकांनी एक आंतरराष्ट्रीय समिती स्थापन केली. या समितीमध्ये जनरल हेत्री डूफोर, ग्युस्ताव्ह मोईन्येर, जीन हेत्री ड्यूनंट, लुईस आपिया, थियोडर मोनोईहे या समितीचे प्रमुख होते. या समितीने २६ ऑक्टोबर ते २९ ऑक्टोबर १८८३ या कालावधीत जिनिव्हा या ठिकाणी आंतरराष्ट्रीय बैठक बोलावली. या बैठकीला १४ देशांचे प्रतिनिधी, धर्मदाय संस्था, अशासकीय प्रतिनिधी, आंतरराष्ट्रीय समितीचे पाच सदस्य आदी उपस्थित होते. या बैठकीमध्ये जीन हेत्री ड्यूनंट यांच्या कल्पनांना मान्यता मिळून रेड क्रॉस संघटनेचा उदय झाला. तसेच रेड क्रॉसचा उद्देश, मुलभूत तत्वे व बोधचिन्ह ठरविण्यात आले. जखमी सैनिक व रेड क्रॉसचे स्वयंसेवक यांना युद्धभूमीवर परस्पर हल्ल्यापासून मुक्त ठेवण्यात यावे असेही ठरविण्यात आले. या समितीला पुढे रेड क्रॉसची आंतरराष्ट्रीय परिषद (The International Committee of Red Cross) असे म्हटले जाऊ लागले. आंतरराष्ट्रीय समितीच्या बैठकीनंतर एका वर्षात म्हणजे ६ ऑगस्ट ते २२ ऑगस्ट १८६४ या कालावधीत जिनिव्हा येथे एका राजकीय परिषदेत युद्ध संकेतावर चर्चा होऊन युद्धसंकेत ठरवून जिनिव्हा करार करण्यात आला.⁴ या करारावर सही करणाऱ्या राष्ट्रांनी युद्धात जखमी झालेल्या दोन्ही बाजूच्या सैनिकांवरती तटस्थपणे उपचार करावेत असे ठरले. या ऐतिहासिक जिनिव्हा परिषदेत १६ राष्ट्रांचे २६ प्रतिनिधी हजर होते. या परिषदेत प्रथमच कायदेशीररीत्या जखमी सैनिकांना वैद्यकीय सुविधा व मानवतावादी संस्थांना युद्धाच्या वेळी संरक्षण दिले गेले. पुढे वेळोवेळी यामध्ये बदल करण्यात आले. १८६४ च्या जिनिव्हा कराराची ६ जुलै १९०६ साली

प्रथमच पुनर्रचना करण्यात आली. यानंतर एका वर्षाने म्हणजे १९०७ साली हेग येथील अधिवेशनात सामुद्रिक युद्धातील सैनिक तर १९२९ साली जखमी युद्ध कैद्यांचा समावेश करण्यात आला. तसेच रेड क्रॉसच्या स्वयंसेवकांनी युद्धभूमीवरील कार्याबरोबर अवर्षण, भूकंप, साथीचे आजार व शांततेच्या काळात मदत करण्याचे आवाहन केले. हेन्री ड्यूनंट यांनी केलेल्या मानवतावादी कार्याचा गौरव म्हणून सन १९०१ साली त्यांना शांततेचा 'नोबल पुरस्कार' देऊन सन्मानित केले. पुढे ३० ऑक्टोबर १९१० रोजी वयाच्या ८२ व्या वर्षी रेड क्रॉसचे संस्थापक जीन हेन्री ड्यूनंट यांचा मृत्यू झाला.^५

फ्रान्समधील व्हिएन्ना जवळ न्यू हॉफबर्ग (Neue Hofburg) या ठिकाणी २ ऑक्टोबर ते ९ ऑक्टोबर १९६५ मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत रेड क्रॉसची मानवता, निष्पक्षपातीपणा, तटस्थता, स्वातंत्र्य, ऐच्छिक सेवा, एकता, सार्वत्रिकरण (विश्वात्मकता) अशी ७ मुलभूत तत्त्वे ठरविण्यात आली. रेड क्रॉसचे संस्थापक जीन हेन्री ड्यूनंट हे स्वित्झर्लंड या देशाचे नागरिक होते. स्वित्झर्लंड या देशाचा राष्ट्रध्वज लाल पार्श्वभूमीवर पांढरा क्रॉस असा होता. हेन्री यांच्या सन्मानार्थ त्यांच्या देशाच्या राष्ट्रध्वजात अदलाबदल करून म्हणजे 'पांढऱ्या शुभ्र पार्श्वभूमीवर लाल क्रॉस (अधिक)' चे चिन्ह असे रेड क्रॉसचे बोधचिन्ह तयार करण्यात आले. इराण या देशाने रेड क्रॉसच्या बोधचिन्हामध्ये पांढऱ्या पार्श्वभूमीवर लाल (उगवता) सूर्य व सिंह (रेड लायन अँड सन) तर इस्लामी देशांमध्ये लाल चंद्रकोर (रेड क्रेसेंट) आणि इस्पाईलमध्ये लाल 'डेव्हिडचा तारा' असे बदल करण्यात आले. रेड क्रॉसने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ठरविलेल्या संकेताप्रमाणे वाहने, इमारती यांच्यावर गोळीबार, बॉम्बफेक किंवा हल्ला करू नये असे ठरविण्यात आले. युद्धकाळात शत्रूपक्षाचा विश्वासघात करण्यासाठी या बोधचिन्हाचा गैरवापर होईल म्हणून सन १९४९ च्या जिनिव्हा कराराप्रमाणे सर्व संलग्नीत देशांना रेड क्रॉस चिन्हाचा आदर राहिल अशी व्यवस्था करण्याचे आदेश देण्यात आले. १६ ऑक्टोबर १९५० रोजी भारत सरकारने 'जिनिव्हा' करारास स्वीकृती देऊन या कराराशी संलग्न झालेला आहे.^६

रेड क्रॉस संघटनेचे कार्य -

रेड क्रॉस संघटनेचे कार्य प्रामुख्याने प्रमुख तीन विभागात पार पाडले जाते. पहिला रेड क्रॉसची आंतरराष्ट्रीय समिती (International Committee of Red Cross), दुसरा रेड क्रॉस संस्थाचा संघ (League of Red Cross Societies), आणि तिसरा राष्ट्रीय रेड क्रॉस संस्था (National Red Cross Societies) हे होत. या तिन्ही विभागांच्या माध्यमातून जगातील विविध राष्ट्रांमध्ये समन्वय घडवून आणणे, युद्धजन्य परिस्थितीत मदत करणे, युद्धात जखमी सैनिकांची सेवा सुश्रुषा करणे, पूर, भूकंप, दुष्काळ अशा नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी लोकांना मदत करणे अशी विविध प्रकारची कामे विविध संस्थांच्या माध्यमातून केली जातात.

स्विट्झर्लंडमधील जिनिव्हा या ठिकाणी सन १८६९ मध्ये रेड क्रॉसची आंतरराष्ट्रीय समिती स्थापन झाली. या समितीचे मुख्य कार्यालय जिनिव्हा येथे असून १५ ते २५ स्वीस लोकांचे स्वायत्त मंडळ या समितीचे कामकाज पाहते. एक स्वतंत्र, निपःक्षपाती, तटस्थ, अराजकीय संघटना म्हणून या समितीकडे पाहिले जाते. आंतरराष्ट्रीय आणि देशांतर्गत संघर्षामध्ये बळी पडलेल्या मानवी जीवांचे संरक्षण करण्याचे कार्य समितीने केले. या समितीची जगभरातील ८० देशात कार्यालये असून साधारणपणे १२ हजार कर्मचारी विविध पदावर कार्य करतात. समितीची संपूर्ण कार्यप्रणाली विधीमंडळ व संचालनालय यांच्या माध्यमातून चालविली जाते. मुख्य संचालनालयातूनच कार्यकारी समिती निवडली जाते. यामध्ये एक प्रमुख संचालक व पाच सहाय्यक संचालक असतात, कीजे सहकार, मनुष्यबळ विकास, दूरसंचार, आंतरराष्ट्रीय कायदा व सुव्यवस्था, आर्थिक स्रोत व मदत सहकार्य या क्षेत्रातून निवडले जातात. संचालनालयातील या सदस्यांचा कालखंड पाच वर्षांकरिता असतो. तसेच त्यांच्यावर नियम, अटी व शर्ती ठरविणे, दिशादर्शक भूमिका घेणे, त्याचबरोबर समितीची आर्थिक, मनुष्यबळ व इतर धोरण ठरविणे यासारख्या जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. युद्ध आणि संघर्षाच्या कालखंडात समितीने महत्त्वपूर्ण असे मदत कार्य केले. यामध्ये प्रत्यक्ष युद्धक्षेत्रावरील जखमी सैनिकांची सेवा सुश्रुषा करणे, लढाईत हरविलेल्या व्यक्तींचा शोध घेऊन त्यांना कुटुंबापर्यंत पोहोचविणे, युद्धामुळे नागरिकांचे झालेले स्थलांतर, निर्माण झालेली रोगराई, औषध पुरवठा याबाबतचे नियोजन करणे या समितीशी जोडल्या गेलेल्या विविध संघटनांचे नेतृत्व करण्याचे कामही समितीमार्फत केले जात असे. अशा प्रकारे रेड क्रॉस आंतरराष्ट्रीय समितीने युद्धजन्य राष्ट्रांमध्ये समझोता घडवून आणण्याबरोबरच युद्धजन्य परिस्थितीत सेवा सुश्रुषा व उतर मानवतावादी कार्ये केली.⁷

अमेरिकन रेड क्रॉस संस्थेचे प्रमुख हेन्री डेव्हिडसन यांच्या नेतृत्वाखाली सन १९१९ मध्ये पॅरिस या ठिकाणी रेड क्रॉस संस्थांचा संघ स्थापन केला. या संघ स्थापनेची संकल्पना हेन्री डेव्हिडसन यांची असल्यामुळे या संघाचे पहिले अध्यक्ष हेन्री डेव्हिडसन हेच झाले. हा संघ ब्रिटन, फ्रान्स, अमेरिका, इटली आणि जपान या देशातील प्रतिनिधींनी एकत्र येऊन स्थापन केला होता. या संघाचे मुख्य कार्यालय जिनिव्हा या ठिकाणी ठेवण्यात आले. प्रारंभी या संघाचे कार्य म्हणजे रेड क्रॉस आंतरराष्ट्रीय समितीशी स्पर्धा आहे काय असा गैरसमज निर्माण झाला. परंतु नंतर हा गैरसमजही दूर झाला. संघातील सदस्याची नियुक्ती ही राष्ट्रीय सोसायटी किंवा विविध देशांनी सुचविलेल्या संघटनांतून होत असे. सदस्य नेमणुकीसाठी संघ स्थापनेवेळी म्हणजे १९१९ साली तयार केलेल्या नियम, अटी व शर्तीचा आधार घेतला जात होता. यामुळे जर्मनी, ऑस्ट्रीया, हंगेरी, बल्गेरिया व तुर्की या पाच देशातील संस्थापक सोसायट्यांना प्रमुख दर्जा बहाल करण्यात आला. पुढे रशिया या राष्ट्रासही यामध्ये सामील करण्यात आले. संघाने अपघात, वादळ, दुष्काळ, महापूर, भूकंप, जंगली वणवे, नैसर्गिक व मानवनिर्मित संकटांना सामोरे जाण्यासाठी कायम स्वरूपाची यंत्रणा उभारण्याचे कार्य

केले. संघाने पोलंडमधील दुष्काळ व संसर्गजन्य रोगाच्या साथीतील बाधितांची सेवा सुश्रुषा व काळजी घेऊन आपली पहिली मोहीम फत्ते केली. सन १९१९ साली स्थापन झालेल्या संघाने पाच वर्षांनंतर ३४ देशांमध्ये विविध आपत्तीप्रसंगी मदत व सेवाकार्य केले. संघाला प्रारंभी जवळजवळ ६८५ मिलियन स्वीस फ्रँक इतकी रक्कम विविध देशातून देणगी स्वरूपात मिळाली. या रक्कमेतून आणीबाणीसदृश्य परिस्थितीत विविध ठिकाणी मदत करण्यात आली. त्यामध्ये संघाने अल्बेनियातील दुष्काळ, रशिया व जर्मनीतील दुष्काळ, चिली, जपान, पर्शिया, इक्वाडोर, कोलंबिया, कोस्टारिका येथील भूकंपाच्या वेळी आणि ग्रीस, तुर्कीमधील निर्वासितांच्या समस्यांच्या वेळी सर्वात मोठे मदत कार्य केले. रशियातील यादवी युद्धामध्ये रेड क्रॉस आंतरराष्ट्रीय समिती व रेड क्रॉस संस्थांचा संघ यांनी संयुक्तपणे मदत कार्य करून महत्वपूर्ण कामगिरी बजावली. संघाच्या स्थापनेनंतर प्रथमच रशियातील यादवी रूपातील युद्धजन्य परिस्थितीत संघाने सहभाग नोंदवला. संघाने आजवर अनेक संघटनांच्या सहकार्याने रोगराई, भूकंप, भूकबळी अशा परिस्थितीत गरजू लोकांना अत्यावश्यक वस्तू, अन्नपुरवठा करण्याचे कार्य केले त्याचबरोबर आरोग्य, शिक्षण, दुबळ्या व कमकुवत राष्ट्रांना मदत कार्य विविध भिन्न संस्कृतीमध्ये परस्पर मैत्री भाव निर्माण करण्याचे काम या संघाने केले.^८

भारतातील रेड क्रॉसची स्थापना व कार्य:

१९१४ च्या पहिल्या महायुद्धाप्रारंभी भारतात युद्धातील जखमी सैनिकांची सेवा सुश्रुषा व मदत करण्यासाठी अपवादात्मक संघटना कार्यरत होत्या. यामध्ये सेंट जॉन अॅब्यूलन्स संघटना व ब्रिटीश रेड क्रॉस समिती या दोन्ही संस्थांनी संयुक्तपणे कार्य केले होते. ३ मार्च १९२० साली ब्रिटीश भारतीय संसदीय मंडळात भारतीय रेड क्रॉस सोसायटी स्थापनेविषयी एक विधेयक मांडण्यात आले. त्यावेळी व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य सर क्लाव्हड हिल यांनी हे विधेयक मांडले. या विधेयकावर चर्चा होऊन १७ मार्च १९२० रोजी १९२० च्या ब्रिटीश शासनाच्या अधिनियम १५ नुसार याचे कायद्यामध्ये रूपांतर होऊन 'भारतीय रेड क्रॉस सोसायटीची' स्थापना झाली. ७ जून १९२० रोजी या संस्थेत ५० सदस्यांची नेमणूक करण्यात आली व त्यातून पहिली व्यवस्थापकीय समिती सर माल्कम हिल यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापण्यात आली. भारतीय रेड क्रॉस सोसायटी ही आंतरराष्ट्रीय रेड क्रॉस संघाची सदस्य म्हणूनही कार्य करते. ब्रिटीश कालखंडात मुंबई प्रांतात मुंबई, पुणे, बेळगाव व सिंध या चार जिल्ह्यांमध्ये भारतीय रेड क्रॉस सोसायटीच्या शाखा सुरु करण्यात आल्या.^९ पुढे स्वातंत्र्यानंतर म्हणजे १ ऑक्टोबर १९५० रोजी या संस्थेच्या प्रमुख पदावर प्रथमच भारतीय व्यक्तीची नेमणूक करण्यात आली. तोपर्यंत ब्रिटीश अधिकाऱ्यांच्या हातीच या सोसायटीची सूत्रे होती. भारतात या सोसायटीचा विस्तार राज्य, जिल्हा व तालुका स्तरावर करण्यात येऊन सोसायटी कार्यप्रणालीची व्याप्ती वाढवण्यात आली.

भारतीय रेड क्रॉस सोसायटीने आपल्या कार्यप्रणालीचे प्रमुख चार भाग केले आहेत. पहिल्या भागात मानवतावादी तत्त्व व मुल्यांची जोपासना करणे, दुसऱ्या भागात आपत्ती प्रतिक्रिया, तिसऱ्या भागात आपत्ती निवारण व चौथ्या भागात समुदायामध्ये आरोग्य आणि निगा राखण्याचे काम केले. दिवसेंदिवस वाढणाऱ्या नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीमध्ये चिंताजनक वाढ होत आहे. या रेड क्रॉस सोसायटीच्या माध्यमातून लोकांच्या मध्ये जाणीव जागृती व प्रबोधन करून धोका किंवा संकट कमी होईल अशा स्वरूपाची कार्यप्रणाली आखण्यात आली. वाढती लोकसंख्या व वाढती आपत्ती यामुळे लोकांना प्राथमिक सुविधा न मिळणे, वेळेवर उपचार न होणे यामुळे अनेकवेळा अपुऱ्या सुविधेपोटी लोकांचा हकनाक बळी जातो, अशा वेळी आरोग्य व सामुदायिक निगा याबाबत सेवा पुरविण्याचे कार्य ही संस्था करते. याचबरोबर रक्तपेढी, वैद्यकीय सुविधा, बालकल्याण केंद्रे, कुटुंबकल्याण विषयक शस्त्रक्रिया, सकस आहार योजना, रोगांचा विनाश व्हावा म्हणून प्रतिबंधक लसी टोचणे, एच.आय.व्ही. किंवा एड्स जनजागरण कार्यक्रम, व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रे, आग संरक्षण, रेल्वे व इतर अपघात घटना इत्यादी कार्यक्रम भारतीय रेड क्रॉस सोसायटीमार्फत हाती घेऊन उपाय योजना करण्यात आल्या.¹⁰ एवढेच नव्हे तर महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी या रेड क्रॉस सोसायटीमार्फत रक्तपेढ्या चालू करून अनेक जीव वाचविण्यात आले.¹¹ थोडक्यात भारतीय रेड क्रॉस सोसायटीने समाजहित, लोककल्याण, राष्ट्रहित समोर ठेवून विविध क्षेत्रात सेवाभावी वृत्तीने आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला आहे.

संदर्भ :

1. Charlotte Gray, Pam Brown , Henry Dunant: Founder of the Red Cross, the Relief Organization Dedicated to Helping Suffering People All Over the World, G. Stevens, 1989, Page No.6.
2. Dunant Henry, A Memory of Solferino, ICRC, Geneva, 1986, Page No.16.
3. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/31562/>
4. David P. Forsythe, The Humanitarians The International Committee of the Red Cross, Cambridge University Press, New York, 2005, page, No.13-20.
5. Irwin Abrams, The Nobel Peace Prize and the Laureates: An Illustrated Biographical History 1901-2001, Science History Publication, Nantucket (USA) 2001, Page No.47-48.
6. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/31562/>
7. मराठी विश्वकोष, खंड क्र.14 महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई 1973 पान नं.88.
8. Vincet Bernard (editor), International Review of the Red Cross, Humanitarian debate: Law, Policy, action War and security at Sea, Vol-98, ICRC, Geneva, Aug 2016, Page No.221.
9. केतकर एस.व्ही., महाराष्ट्रीय ज्ञानकोष भाग 1, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोष मंडळ, 1920, पान नं.57.
10. The Pioneer Mail and Indian weekly new , Allahabad, 12 January 1923, Page No18
11. एस.व्ही.केतकर, उपरोक्त.

भारतात नागरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्येचा अभ्यास

प्रा. हरिश्चंद्र व्यंकटराव चामे
समाजशास्त्र विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)
मो. नं. 9021201936

प्रस्तावना :

नगर किंवा शहर ही संकल्पना नवीन नाही. शहरे ही आर्थिक घडामोडी, सामाजिक, सांस्कृतिक, आधुनिकीकरण, सामाजिक बदल यांची केंद्र असतात. सिंधु संस्कृतीची वैशिष्ट्ये ही नागरी समाजाची होती. पूर्वी राजा, महाराजा आपल्या राजधान्यासाठी नगराचीच निवड करत असे. म्हणून नगराला वेगळे महत्त्व आहे. नागरी समुदायाची लोकसंख्या ग्रामीण समुदायाच्या तुलनेत जास्त असते. पण लोकसंख्या जास्त असेल तर शहर म्हणता येते असे नाही तर त्या नगरात बाजार, दुकाने, उपहारगृहे, पेट्रोल पंप, बँका यासारख्या व्यवस्थाही असाव्या लागतात. पूर्वी 5000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्यांना शहर म्हणून भारतात संबोधले जात होते. पण वाढत्या लोकसंख्येमुळे ही संख्या आज वाढली आहे. पूर्वी 10,000 ते 50,000 लोकसंख्या असलेल्या स्थानाला महानगर म्हटले जात होते.

खेड्यात बलुतेदारी व्यवस्था असेपर्यंत व दळणवळणाच्या सुविधा नसल्यामुळे शहराकडे स्थलांतर करणाऱ्या लोकांची संख्या खूपच मर्यादित होती. पण समाजात औद्योगिकरण, आधुनिकीकरण झाल्याने ग्रामीण भागातील लोकांना शहराचे आकर्षण वाढू लागले. त्यामुळे लोक शहरातील सुख-सुविधा, मनोरंजन, शिक्षण, व्यवसाय, नोकरी यासाठी शहराकडे स्थलांतर करू लागले. त्यामुळे शहराचा आकार सातत्याने वाढत गेला. शहरात वाढती लोकसंख्या काळाच्या ओघात समस्या बनत गेली. शहर हे गुन्हेगारीचे माहेरघर बनू लागले. शहरात बेकारी, गुन्हेगारी यासारख्या समस्या वाढत गेल्या. आधुनिक युगात आपल्या गरजा प्रत्येकाला पूर्ण करता येतील असे नाही. शहरात रोजगार मिळत असला तरी शहरात येणाऱ्या लोकांची संख्या जास्त आहे. या नागरीकरणातून अनेक समस्या शहरात निर्माण होत आहेत. आपल्या गरजांची पूर्तता होत नसेल तर लोक वेगवेगळ्या मार्गांचा वापर करत आहेत व नागरीकरणामुळे शहरात समस्या वाढत आहेत. 1951 साली भारतात नागरीकरणाचे प्रमाण 17.30 टक्के होते ते 2011 मध्ये 31.36 टक्के झाले.

● नागरीकरण व्याख्या :

- थॉमस वॉरन यांच्या मते "नागरीकरण म्हणजे ज्यात लोक कृषी व्यवसायातून बिगर कृषी व्यवसायात जाण्याचा प्रयत्न करतात, अशाप्रकारचा समूह मोठा असून त्याचे कार्यक्षेत्र व्यापार, उद्योग, नोकरी या स्वरूपाचे असते."
- श्रीराम माहेश्वरी यांच्या मते "नागरीकरण म्हणजे ग्रामीण ते शहरी वातावरणात लोकसंख्येचे स्थलांतर होय."

नागरीकरण मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने शहराचा आकार झपाट्याने वाढत आहे. या वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरात खालीलप्रमाणे समस्या निर्माण होत आहेत. नागरीकरण हे समस्येचे मूळ कारण बनले आहे.

- **संशोधन पद्धती :**

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीय तथ्य संकलनाचा वापर करण्यात आला आहे. यात प्रमुख्याने संदर्भ-ग्रंथ, इंटरनेट, वर्तमानपत्र, मासिके इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

- **संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :**

1. नागरीकरणातून निर्माण होणाऱ्या समस्या अभ्यासणे.
2. नागरीकरणात शासनाची भूमिका काय आहे हे अभ्यासणे.
3. नागरीकरण योग्य की अयोग्य याचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

- **गृहितके :**

1. नागरीकरण हे शहरी समाजातील समस्याची जननी आहे.
2. नागरीकरणातून फायद्यापेक्षा तोटे जास्त आहे.
3. नागरीकरणामुळे समस्या वाढतात. त्यात शासनाची उदासीनता दिसून येते.

- **भारतातील नागरीकरण व समस्या :**

नागरीकरण दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्याचा भार शहरावर मोठ्या प्रमाणात पडत आहे. नागरीकरणातून अनेक समस्यांचा जन्म झाला आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरातील जन-जीवन विस्कळीत झाले आहे. नागरीकरणातून भारतात खालील समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

- **राहत्या घरांची समस्या :**

शहरात येणाऱ्या लोकांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. याचा परिणाम घराच्या किंमती खूप मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे आपल्या रोजगाराच्या शोधात येतात. त्यांना शहरात राहण्यासाठी निवारा आवश्यक असतो. पण शहरात घर घेणे सर्वसामान्यांच्या आवाक्याच्या बाहेर गेले आहे. जागेच्या किंमती खूप वाढल्यामुळे शहरात घरे घेणे हे स्वप्नच राहिले आहे. त्यामुळे लोक झोपडपट्टीत आसरा घेतात. अशाप्रकारे शहरात कमी उत्पन्न असणाऱ्याला घर मिळणे अशक्य झाले आहे.

- **अस्वच्छता :**

शहरात ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करीत असल्याने शहराचा आकार वाढत आहे. झोपडपट्टीत तर एका खोलीत दहा-बारा लोक राहतात. त्यामुळे त्यामुळे अस्वच्छतेचा सामना करावा लागतो. शहरात असणाऱ्या सोयीपेक्षा जास्त लोक शहरात आल्याने शहरातील स्वच्छ पाणी, गटाराची व्यवस्था, बरेच लोक फुटपाथवरच वास्तव्यास राहतात. शासनसुद्धा म्हणावे तेवढ्या प्रमाणात लक्ष देत नाही. शहरात दूषित पाणी पुरवठा होतो. झोपडपट्टीत आंघोळीच्या पाण्याची योग्य पद्धतीने विल्हेवाट लावली जात नाही. त्यामुळे मलेरिया, कावीळ, डायरिया या समस्या शहरात मोठ्या प्रमाणात निर्माण होतात.

- **वाहतूकीची समस्या :**

शहरात उच्च उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्ती अधिक खाजगी वाहने खरेदी करत आहेत. वाहनांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे प्रदूषण, अपघात याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असताना दिसत आहे. खाजगी वाहनांमुळे रस्ते जाम होत आहेत. मोठ्या शहरात रस्ते अपुरे पडत आहेत. वाहनांचा मोठ्या प्रमाणात आवाज वयोवृद्ध लोकांसाठी त्रासदायक बनला आहे.

- **पर्यावरण प्रदूषण :**

नागरीकरणाचा परिणाम पर्यावरणावर सुद्धा होत असताना दिसत आहे. वाहनांची वाढती संख्या त्यातून हवा प्रदूषण होत आहे. औद्योगिकरणामुळे हवा प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. कारखान्यातील दूषित पाणी नदीला सोडले जाते. त्यामुळे पाणी प्रदूषण वाढत आहे. अनेक मजूर शहरात सहज उपलब्ध होत असल्याने छोटे-मोठे उद्योग शहरात वाढत आहेत. त्यामुळे ध्वनी प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. शहरात अनेक जाती-धर्माचे लोक स्थायी होत आहेत. त्यामुळे अनेक वेगवेगळे सांस्कृतिक कार्यक्रमात ध्वनी प्रदूषण वाढत असताना दिसते. अशाप्रकारे पर्यावरण प्रदूषणास नागरीकरण जबाबदार आहे.

- **आरोग्य आणि शिक्षणाची समस्या :**

शहरीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढत आहे. शहरात दाटी-वाटीने लोक राहतात. त्यामुळे एड्स, कावीळ, बर्ड फ्लू, चिकनगुनिया, स्वाईन फ्लू अशाप्रकारच्या संसर्गजन्य रोगामुळे शहरातील लोकांचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. अनेक मोठ्या शहरात कित्येक लोक कावीळीने मरतात.

शहरात शिक्षण हे गरीबांना परवडणारे राहिले नाही. सर्वसामान्य माणसाला शैक्षणिक फीस परवडत नाही. अनेक लोक आपल्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यास असमर्थ ठरत आहेत. या वाढत्या नागरीकरणामुळे बेकारी वाढली आहे. त्यामुळे अनेक लोक आपल्या मुलाला शिक्षण देऊ शकत नाहीत.

- **जीवन स्पर्धा व अशांतता :**

शहरात नागरीकरणामुळे अत्यंत महत्त्वाची समस्या निर्माण होत आहे. ती म्हणजे लोकसंख्येतील गुणात्मक होणारा ऱ्हास होय. लोकसंख्या वाढीमुळे मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यात तीव्र स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे जीवनमान संघर्षमय बनत चालले आहे. बऱ्याच वेळेस अवैध मार्गाचा कळत-नकळत अवलंब केला जातो. त्यातून सामाजिक मूल्ये ढासळू लागतात. भ्रष्टाचार, अनीती, काळाबाजार फार मोठ्या प्रमाणात फोफावतो. सामाजिक व राष्ट्रीय भावना कमी होऊन अशांतता, अनैतिकता निर्माण होते. पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अनुकरण मोठ्या प्रमाणात केले जात असल्याने चंगळवाद वाढला आहे. त्यामुळे व्यक्तीपेक्षा पैसा महत्त्वाचा झाला आहे. त्यामुळे समाजात अशांतता निर्माण होत आहे.

- **जीवनावश्यक वस्तूंचा तुटवटा :**

नागरीकरणामुळे शहराची लोकसंख्या भरमसाठ वाढत आहे. त्यामुळे जीवनावश्यक वस्तूंच्या पुरवठ्यात अनेक अडचणी येत आहेत. भाजीपाला, अन्नधान्य, रॉकेल, गॅस, साखर, दाळी अशा जीवनावश्यक वस्तू स्वस्त दरात व मुबलक प्रमाणात पुरवठा होत नाही. मागणीच्या प्रमाणात पुरवठा करण्यात अडचणी निर्माण होत आहेत. त्यामुळे किंमती वाढल्या आहेत. गरीब लोकांना आर्थिक परिस्थितीचा सामना करावा लागत आहे.

- **झोपडपट्टी व गलिच्छ वस्ती :**

शहरीकरणामुळे झोपडपट्टीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. शहरात येणाऱ्या कामगारांचे उत्पन्न कमी असते. त्यामुळे ते स्वतःचे घर घेऊ शकत नाहीत. चांगल्या कॉलनीतील घरांच्या किंमती जास्त असतात. म्हणून हे लोक झोपडपट्टीत आसरा घेतात. झोपडपट्टीत राहण्याची व्यवस्थीत सोय नसते. गटाराची सोय नसते. एकाच खोलीत राहणे, स्वयंपाकघर तेच बाथरूम असते. आरोग्याची काळजी कोणी करीत नाही. गुन्हेगारीला प्रोत्साहन मिळते.

- **नागरीकरण व गुन्हेगारी :**

ग्रामीण भागातील लोक शहरात खूप आशा-अपेक्षा घेऊन येतात, पण प्रत्येकाच्या आशा-अपेक्षा पूर्ण होतातच असे नाही. शहरात रोजगार ज्या प्रमाणात उपलब्ध व्हायला पाहिजे त्या प्रमाणात उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे अनेकांना बेकारीचा सामना करावा लागतो. अनेक लोकांना काम करण्याची इच्छा असतानाही काम मिळत नाही. पोटतर भरावे लागतेच, अशा परिस्थितीत लोक गुन्हेगारीकडे वळताना दिसतात. असे मानले जाते की, झोपडपट्टी गुन्हेगाराचे माहेरघर आहे. शहरात अनेक मुले आपले शौक पूर्ण करण्यासाठी वाईट मार्गाचा अवलंब करतात व गुन्हेगार बनतात.

निष्कर्ष :

ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. अनेक लोक शहराकडे कामाच्या शोधात जातात. त्यामुळे शहराचा आकार सातत्याने वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवताना शहरातील प्रशासनाला नाकी नऊ येते. प्रशासन सर्व परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्यात अपुरे पडते. मोठ्या प्रमाणात गर्दी असल्याने लोक त्याचा फायदा घेऊन गुन्हेगारीकडे वळतात. अस्वच्छता ही वाढत्या लोकसंख्येचा परिपाक आहे. सर्वसामान्यांच्या आवाक्याबाहेर घराच्या किंमती जाण्यासाठी नागरीकरण कारणीभूत आहे.

नागरीकरणामुळे शहरी भागातील लोकांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होत आहे. सकस व पौष्टिक आहार लोकांना मिळत नाही. अस्वच्छतेमुळे दुर्गंधी खूप मोठ्या प्रमाणात पसरत आहे. बेकारी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यातून गुन्हेगारीकडे तरुण मुले वळत आहेत. राजकारणी लोक या गुन्हेगारीला प्रोत्साहन देत असताना दिसत आहेत. वृद्धांच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. वृद्धांच्या आरोग्याकडे लक्ष देण्यासाठी कुटुंबातील लोकांना वेळ नाही. शहरीकरणासोबत समस्याही वाढत आहेत. शहरात सर्वाधिक प्रदूषण असून शहर विकासाची धोरणे आणि व्यवस्थापनात अडथळा निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण आहे. शहराचा आकार व लोकसंख्येची घनता खूप मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. यावर नियंत्रण आणणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शहरातील उद्योगधंद्यांची विभागणी होणे आवश्यक आहे. तरच नागरीकरणाची प्रक्रिया मंदावेल व लोकांना चांगल्या सुविधा उपलब्ध होतील.

• संदर्भ-सूची :

1. डॉ. बी. एन. सिंह –नागरीय समाजशास्त्र – विवेक प्रकाशन, दिल्ली.
2. एम. एन. श्रीनिवास – आधुनिक भारत में सामाजिक परिवर्तन – राजकमल प्रकाशन, दिल्ली.
3. डॉ. बी. एम. कुन्हाडे – ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र – पिंपळापुरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपुर.
4. mr.vikaspedia.in 5. <https://vishwakosh.marathi.gov.in>
6. <https://nmkgk.com> 7. <https://books.google.co.in>
8. लोकसत्ता- 6 जुलै 2013
9. पुढारी वृत्तपत्र- 24 मे 2018

“अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि ग्रामीण विकास” (विशेष संदर्भ : महाराष्ट्र राज्य)

डॉ. शिवाजी झांझुरणे

सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

Email:shivajizanzurne@gmail.com

प्रस्तावना (Introduction)

भारताला जागतिक महासत्ता बनवण्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी ग्रामीण भागाच्या विकासाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. महात्मा गांधी म्हणायचे, 'देशाचा विकास करावयाचा असेल तर आधी खेडी समृद्ध करायला हवीत.' त्यासाठी खेडेगांव हा केंद्रबिंदू समजून विकासाची धोरणे आखली पाहिजेत. परंतु स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांनंतर देखील जेव्हा आपल्या समोर ग्रामीण भागाचं चित्र उभे राहते तेव्हा गुणात्मक शिक्षणाचा अभाव, अनारोग्य, पिण्याच्या शुद्ध पाण्याचा अभाव, बेकारी, गरीबी, दुषीत पाणी, रस्त्यांचा अभाव, दळण वळणाची अपुरी साधने अशा कितीतरी समस्या आढळतात. महाराष्ट्राच्या बाबतीत सुद्धा जवळपास अशीच परिस्थिती आहे. सर्वाधिक वेगाने शहरीकरण होणारे राज्य म्हणून महाराष्ट्र ओळखले जात असले तरी महाराष्ट्राचा ग्रामीण चेहरा मात्र आजही टिकून आहे. कारण आजही राज्याची ५७.५७ टक्के जनता ग्रामीण भागात राहते त्या भागाच्या विकासाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. परंतु दुर्दैवाने ग्रामीण भागातील शेतीच्या विकासाचा प्रश्न, आरोग्य सुविधांची उपलब्धता, शिक्षणाचा प्रश्न या सारख्या महत्वपूर्ण क्षेत्रासाठी आपण जी उद्दिष्टे ठरवितो ती बरेचदा पूर्ण होत नाहीत. परिणामी नागरी भागातील लोकांच्या सुख-सुविधांमध्ये वाढ होत असताना ग्रामीण जनतेच्या किमान आवश्यक गरजाही पूर्ण होत नसल्याचे दिसते.

एकंदरीत, वरील सर्व परिस्थितीमुळे आज ग्रामीण विकासाच्या चिंतनाला नवीन आयाम प्राप्त झाले आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणून सदरील शोधनिबंधात अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या माध्यमातून ग्रामीण जनतेच्या समावेशनासाठी ग्रामीण विकास या पैलूंवर प्रकाश टाकला आहे. विकास हा मानवाला सुखी, संपन्न जीवन जगता यावे यासाठी आहे. या अर्थाने मनुष्य विकासाचे साध्य आहे. विकासाच्या विचारात सामान्य माणसाचा विचार आहे. परंतु समावेशी विकास संकल्पनेपूर्वी विकासाच्या वाटचालीतही दारिद्र्य, विषमता, बेरोजगारी या स्वरूपात विकासाची प्रक्रिया व फलनिष्पत्तीतून काहींचे अपवर्जन झाले. म्हणजेच अपवर्जनाचे वास्तव आणि म्हणून समावेशनाचा प्रयत्न हा विकास विषयक विचारांचा गाभा असल्याचे जाणवते. म्हणून समावेशी विकास या संकल्पनेत विकासातून दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार आणि न्याय, विषमतेत घट, मुलभूत गरजांची पूर्तता या बाबी साध्य करण्याचा आग्रह राहत असतो.

एकूणच वरील सर्व पातळीवर विचार करता ग्रामीण भागाची स्थिती दयनीय आहे, ती बदलली गेली पाहिजे. व्यक्तिगत पातळीवर हे कठीण असले तरी सरकारने जर ग्रामीण विकासाचे चित्र बदलवण्याचे ठरवलेच तर ते नक्कीच होऊ शकते. त्यासाठी सरकारकडे 'अर्थसंकल्पासारखे' प्रभावी साधन आहे. (अर्थसंकल्प म्हणजे देश किंवा राज्याच्या जमा खर्चाच्या ताळेबंदाबरोबरच लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक कल्याणासाठी सरकारद्वारे केले गेलेले एक वित्तीय नियोजन असते.) परंतु या साधनांचा उपयोग सरकार 'ग्रामीण विकासासाठी' कसा करते? हे पाहण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याची निवड केली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासाचे स्थान काय आहे? ग्रामीण विकासासाठीच्या

अर्थसंकल्पीय तरतुदीची प्रवृत्ती कशी होती? करण्यात आलेल्या तरतुदी प्रत्यक्षात खर्च होतात का? तसेच ग्रामीण विकासावरील तरतुदी पुरेशा आहेत का? याचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे (Objectives of Study)

१) ग्रामीण विकासाची संकल्पना, मापके आणि महत्व जाणून घेणे.

२) महाराष्ट्र राज्याने सुधारणोत्तर काळानंतर ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि प्रत्यक्षात झालेल्या खर्चाची प्रवृत्ती तपासणे.

माहितीचा स्रोत (Sources of Data)

प्रस्तुत अध्ययनासाठी (" अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि ग्रामीण विकास- विशेष संदर्भ : महाराष्ट्र राज्य") प्रामुख्याने महाराष्ट्र राज्याचे विविध वर्षातील अर्थसंकल्प, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, वित्तीय विवरणपत्र (Financial Statement), संदर्भ ग्रंथ, मासिके, संकेतस्थळे यासारख्या द्वितीयक साधनांचा आधार घेण्यात आलेला असून वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

ग्रामीण विकासाची संकल्पना आणि मापके (Concept and Measurement)

ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही एक अत्यंत गुंतागुंतीची, व्यापक आणि विविध अंगी संकल्पना आहे. या संकल्पनेला विविध प्रकारे मांडले गेल्यामुळे आतापर्यंत याची सर्वमान्य अशी परिभाषा विकशित होऊ शकली नाही. तरी काही लोकांनी या संकल्पनेला पारिभाषित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. **रॉबर्ट चॅम्बरस (Sources of Data)** यांच्या मते, "ग्रामीण विकास ही एक अशी संकल्पना आहे ज्यामध्ये संगठन, संस्था, सरकारची धोरणे आणि कार्यक्रम अशा औद्योगिक सुविधा ज्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागात आर्थिक विकासाला गतीशिल करण्यासाठी, तेथील लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि अंतिमतः ग्रामीण लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी ज्या-ज्या महत्वपूर्ण बाबी असतील त्याला ग्रामीण विकास म्हणता येईल." **व्ही. के. राव यांच्या मते**, "ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी तेथील नैसर्गिक व मानवी संसाधनाचा पर्याप्त वापर करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय. 'संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मते, "शासनाच्या व लोकांच्या संघटित प्रयत्नांद्वारे सर्व समाजाच्या मतानुसार आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणारी व राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमाला हातभार लावायला शिकविणारी प्रक्रीया म्हणजे ग्रामीण विकास होय."

एकंदरीत, स्थूल मानाने विचार करता ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्राचा विकास होय. तेथील लोकांच्या जीवनमानात क्रमशः सुधारणा घडवून आणणे, भावी काळात त्यांना अधिक चांगल्या, गुणवत्तापूर्ण जीवनमानाने जगता यावे यासाठी क्षमता वाढविण्याच्या हेतूने सद्यस्थितीत संख्यात्मक व गुणात्मक बदल घडवून आणण्याची प्रक्रीया म्हणजे ग्रामीण विकास. ग्रामीण विकासाच्या नवीन विचारानुसार, दारिद्र्यात घट, आर्थिक, सामाजिक विषमतेत आणि रोजगाराच्या स्थितीत सुधारणा घडून आल्यास त्याला विकासाचे निर्देशक मानले जाते. ग्रामीण विकासामध्ये प्रामुख्याने कृषिविषयक विकास,

आरोग्य, ग्रामीण गृहनिर्माण योजना, शिक्षण, संदेशवहन, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक यासारख्या महत्वाच्या घटकांचा समावेश होतो.

ग्रामीण विकासाची संकल्पना समजून घेण्यासाठी काही मापके किंवा निर्देशके निश्चित करण्यात आली आहेत. यात गुणात्मक विकास अर्थात संपूर्ण साक्षरता हा पहिला घटक आहे. यासाठी ग्रामीण भागात उत्तम गुणवत्तेची प्राथमिक शिक्षण व्यवस्था विकसित करून गावची लोकसंख्या लक्षात घेऊन शाळांची संख्या ठरविली पाहिजे. तसेच पिण्याच्या शुद्ध पाण्याचा पुरेसा व नियमित, परवडणाऱ्या किंमतीला किंवा मोफत पुरवठा होणे हे ग्रामीण आरोग्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. अशुद्ध पाण्याचा वापर व त्यामुळे होणारे असंख्य स्वरूपाचे विकार यामुळे भारताची श्रमशक्ती वरवर पाहता धडधाकट वाटते. परंतु आतून पोखरलेली आहे अशा प्रकारचे मत प्रा. गुनार मिर्झाल यांनी, 'एशियन ड्रामा' या ग्रंथामध्ये व्यक्त केले आहे. तसेच आरोग्यासंदर्भात आदर्श निकशांवर विचार करता साधारणपणे किमान २००० व कमाल ५००० या लोकसंख्येच्या निकशांवर सार्वजनिक प्राथमिक आरोग्य केंद्र परिपूर्ण स्वरूपात विकसित करणे गरजेचे आहे. यासोबतच वाहतुकीच्या उत्तम सोई उपलब्ध करून देणे, ग्रामीण भागात औद्योगिकीकरणाला चालना देणे, दरडोई उत्पन्नात वाढ करणे आणि प्रत्येक व्यक्तीचा सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे यासारख्या बाबींचा समावेश होतो.

ग्रामीण विकासाचे महत्व(Importance of Rural Development)

आजही भारतातील बहुसंख्य म्हणजे जवळपास दोन तृतीयांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनमानात 'समृद्धी' आणि 'सुधारणा' घडवून आणावयाची असेल तर 'ग्रामीण विकासाशिवाय' पर्याय नाही. ग्रामीण विकास हाच वास्तविक विकासाचा आधार आहे. ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेरोजगारी, कुपोषण, शिक्षणाचा अभाव, अनारोग्य, निवारा यासारख्या अनेक समस्या आहेत. त्या 'नियोजन' आणि 'व्यवस्थापनाद्वारे' कमी करता येऊ शकतात. यासाठी ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना आणि कार्यक्रम अत्यंत उपयोगी ठरू शकतात. त्यामुळे ग्रामीण विकास महत्वपूर्ण मानला जातो.

ग्रामीण क्षेत्राचा विकास हे असे एकमेव साधन आहे जे ग्रामीण भागातील कृषी सारख्या प्रमुख व्यवसायात सुधारणा घडवून आणू शकते. ग्रामीण विकासाचे महत्व फक्त 'खेडे' आणि 'ग्रामीण लोकांपुरतेच' मर्यादित नाही तर प्रत्यक्षात शहरी क्षेत्राचा विकास सुध्दा बऱ्याच प्रमाणात ग्रामीण विकासावरच अवलंबून आहे. त्यामुळे ग्रामीण विकासाद्वारे ग्रामीण लोकांना जर समृद्ध बनवले तर शहरातील कच्चा मालाच्या पुरवठ्याची समस्या, श्रमाची समस्या, स्थलांतरणाची समस्या, राहण्याची समस्या, झोपडपट्ट्यांची समस्या यासारख्या अनेक समस्यांचे निवारण होण्यास मदत होते.

ग्रामीण भागातील वास्तव (Real Fact)

ग्रामीण भागातील वास्तवावर प्रकाश टाकताना परत गांधीजींचीच आठवण येते. कारण 'खेड्यांकडे चला' हा गांधीजींचा संदेश होता; परंतु झाले उलटेच! ग्रामीण भागातून नगरांकडे लोकसंख्येच्या स्थलांतरणाने नागरी विकासाचा न संपणाऱ्या समस्या निर्माण होत आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला ग्रामीण भागातील बौद्धिक संपदेचा ओघ नगरांकडे वाढत आहे. बौद्धिक व सांपत्तिक स्थितीत सरस असलेला माणूस आज ग्रामीण भागात राहण्यास तयार नाही. ग्रामीण भागातील शिक्षणव्यवस्थाही अतिशय तकलादू झाली आहे. अर्थतज्ज्ञ अभिजित सेन हे कृषी व कृषीत्तर क्षेत्रातील प्रती व्यक्ती उत्पन्नातील तफावत न रूंदावणे समावेशी वृद्धीची आवश्यक अट मानतात. परंतु ग्रामीण भागामध्ये यामध्ये मोठी तफावत

पहावयास मिळते. तसेच ग्रामीण वित्त व्यवस्थेचा विकास व विस्तार होऊन देखील ग्रामीण भागातील मोठी संख्या बँकिंग सेवा/सुविधांपासून आजही वंचित आहे. यासंदर्भात सन २०१४ मधील जागतिक बँकेच्या ग्लोबल फायनान्स रिपोर्टमध्ये असे म्हंटले आहे की, जगभरातील बँकिंग व्यवस्थेपासून वंचित असलेल्या एकूण लोकसंख्येपैकी पाचव्या हिश्याने लोकसंख्या भारतातील आहे. एकूणच, वरील काही प्रातिनिधीक बाबी ग्रामीण वास्तव स्पष्ट करण्यास पुरेशा आहेत.

ग्रामीण विकास आणि अर्थसंकल्प (Rural Development and Budget)

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या प्रक्रियेत आणि आर्थिक नियोजन व कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये अर्थसंकल्पाची महत्वाची भूमिका असते. अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून समाजातील दुर्बल, निराधार, गरजू घटकांचा विचार करण्यात येतो व त्या अनुषंगाने त्यांच्यासाठी तरतूद करण्यात येते. शासन त्यांच्यासाठी विशेष धोरण ठरवून अर्थसंकल्पाच्या अंमलबजावणीतून त्यांना स्वस्त दरामध्ये राहण्यासाठी घर, किफायतशीर दरामध्ये धान्य आणि त्यांच्या रोजगाराची व्यवस्था करून त्यांचे समावेशन करण्याचा प्रयत्न करते. एकूणच, अर्थसंकल्प हा कुठल्याही देश किंवा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा आणि आर्थिक धोरणाचा असा आरसा आहे की, ज्यामुळे तेथील आर्थिक स्थिती आणि आगामी वर्षातील आर्थिक प्रगतीचा अंदाज बांधता येतो.

दुसऱ्या बाजूचा विचार करता ग्रामीण भागात अंदाजपत्रकीय व नियोजित गुंतवणूक होत असली तरी, त्यातून मागणीजन्य उत्प्रेरीत गुंतवणूकीत वृद्धी होत नाही. ग्रामीण भागात उत्पन्न गुंतवणूक लवचिकता कमीच रहात आली आहे, कारण ग्रामीण भागात निर्माण होणारे उत्पन्न नागरी भागाकडून पुरविल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवांवर खर्च होत असते. परिणामी रोजगार निर्मितीचा गुणक (Multiplier) नागरी भागास अनुकूल ठरत आहे. तसेच बाजार यंत्रणेवर आधारित अर्थव्यवस्थेत व्यापारशर्ती नेहमी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या समाज घटकांना प्रतिकूल असतात. म्हणून ग्रामीण भागाची क्रयशक्ती नागरी भागापेक्षा नेहमीच कमी राहिली आहे.

राज्य अर्थसंकल्पातील ग्रामीण विकासासाठीच्या तरतूदी

महाराष्ट्र राज्याने सुधारणोत्तर काळानंतर म्हणजेच सन १९९०-९१ नंतर ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतूदी आणि प्रत्यक्षात झालेल्या खर्चाची स्थिती तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक १

महाराष्ट्र राज्याने ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि प्रत्यक्ष खर्चाची
वर्षानिहाय प्रवृत्ती (१९९०-९१ ते २००९-१०) (आकडेवारी कोटीत)१

अ. क्र.	वर्ष	एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदी	प्रतिशत वाढ / घट	ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या तरतुदी	प्रतिशत वाढ / घट	ग्रामीण विकासावर प्रत्यक्ष झालेला खर्च	तफावत	ग्रा.वि. तरतुदीचे एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीशी प्रमाण
१	२	३	४	५	६	७	८	९
१.	१९९०-९१	१०८०८.५४	-	२८०.२४	-	२५८.५०	२१.७४	२.५९
२	१९९१-९२	१२४१९.९३	१४.९०	६००.६०	११४.३१	५६०.९४	३९.६६	४.८३
३	१९९२-९३	१४०२९.६७	१२.९६	६८८.२०	१४.५८	६३१.०४	५७.१६	४.९०
४	१९९३-९४	१६१४५.३४	१५.०८	८४४.०१	२२.६४	८२६.०७	१७.९४	५.२२
५	१९९४-९५	१८०८०.९४	११.९८	७२१.६९	-१४.४९	७६७.२८	-४५.५९	३.९९
६	१९९५-९६	२२४५३.१०	२४.१८	८८१.७७	२२.१८	८५३.६८	२८.०९	३.९२
७	१९९६-९७	२६२७१.६३	१७.००	९८१.३३	११.२९	८६९.८८	१११.४५	३.७३
८	१९९७-९८	२७८१४.७४	५.८७	१०७३.२०	९.३६	९१६.०४	१५७.१६	३.८५
९	१९९८-९९	३०६९८.१९	१०.३६	१२७२.६५	१८.५८	११०५.८४	१६६.८१	४.१४
१०	१९९९-२०००	४०९०७.६३	३३.२५	१४६७.६०	१५.३१	५९४.५५	८७३.०५	३.५८
११	२०००-०१	५२३२६.५५	२७.९१	६२३.६६	-५७.५०	५०७.२७	११६.३९	१.१९
१२	२००१-०२	५५८६२.१४	६.७५	८५१.६७	३६.५५	५२२.३६	३२९.३१	१.५२
१३	२००२-०३	६२५७१.०२	१२.००	९७६.८९	१४.७०	९०५.००	७१.८९	१.५६
१४	२००३-०४	७२६०५.२३	१६.०३	१८७२.५२	९१.६८	२०६५.३९	-१९२.८७	२.५८
१५	२००४-०५	७८७४६.९९	८.४५	२४०३.६४	२८.३६	N.A	-	३.०५
१६	२००५-०६	६२७८.३१	-२०.२७	२१८१.०२	-९.२६	२०१७.९१	१६३.११	३.४७
१७	२००६-०७	८०९२२.३०	२८.८८	३०८९.८३	४१.६६	२५९०.३१	४९९.५२	३.८१
१८	२००७-०८	८४२३३.११	४.०९	१५४८.७०	-४९.८७	N.A	-	१.८३
१९	२००८-०९	९९५६२.७०	१८.१९	३०५२.८५	९७.१२	१९८०.००	१०७२.८५	३.०६
२०	२००९-१०	१२४६३३.२१ (११.५३)	२५.१८	२७६१.२८ (९.८५)	-९.५५	N.A	-	२.२१

स्त्रोत :- महाराष्ट्र शासन, वित्तविषयक विवरणपत्र शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई (१९९०-९१ ते २००१०-११)

(टीप - कंसातील आकडे १९९०-९१ च्या तुलनेत २००९-१० मधील पटीत वाढ दर्शवितात)

तक्ता क्रमांक १ मध्ये महाराष्ट्र राज्याने जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि प्रत्यक्षात झालेल्या खर्चाची वर्षानिहाय प्रवृत्ती दर्शविली आहे. तक्त्यावरून असे दिसते की, सन १९९०-९१ या आर्थिक वर्षात एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदी १२०८०८.५४ कोटी रूपये इतक्या होत्या. त्यापैकी ग्रामीण विकासासाठी २५८.५० कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली होती व त्याचे एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीशी प्रमाण २.५९ टक्के इतके होते. त्यानंतरच्या काळात एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये सन २००५-०६ या एकाच आर्थिक वर्षाचा अपवाद वगळता सतत वाढ झाली. तर ग्रामीण विकासावरील तरतुदीमध्ये मात्र सन १९९४-९५, २०००-०१, २००५-०६, २००७-०८ आणि २००९-१० या पाच वर्षातील प्रतिशत घटीचा अपवाद वगळता सतत वाढ झाली.

सन २००९-१० मध्ये एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये १२४६३३.२१ कोटी रूपये इतकी वाढ झाली. तर ग्रामीण विकासासाठीच्या तरतुदीत २७६१.२८ कोटी रूपये इतकी वाढ झाली. म्हणजेच १९९०-९१ च्या तुलनेत ही वाढ अनुक्रमे ११.५३ पट आणि ९.८५ पट इतकी होती. व यावेळी ग्रामीण विकासासाठीच्या तरतुदीचे एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीशी प्रमाण २.२१ टक्के इतके होते. म्हणजेच एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीबरोबरच ग्रामीण विकासावरील तरतुदीत सुद्धा वाढ झाली. परंतु एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील ग्रामीण विकासावरील तरतुदीचे प्रमाण मात्र घटल्याचे (२.५९ टक्क्यांवरून २.२१ टक्के) दिसते.

तसेच एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये सन १९९९-२००० नंतर वेगाने वाढ झाली. तर ग्रामीण विकासावरील तरतुदीत २०००-०१ नंतर आधीच्या तुलनेत जास्त चढ-उतार झाले असून ग्रामीण विकासाचा अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील वाट्यामध्ये सुद्धा तुलनात्मकदृष्ट्या घट झाल्याचे आढळते.

त्याचप्रमाणे ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या तरतुदी आणि प्रत्यक्षात ग्रामीण विकासावर झालेल्या खर्चाचा विचार करता सन १९९४-९५ आणि २००३-०४ या दोन वर्षांचा अपवाद वगळता संपूर्ण वीस वर्षांच्या काळात तरतुदीपेक्षा खर्च कमी झाल्याचे आढळते. तसेच करण्यात आलेली तरतूद आणि प्रत्यक्षात होत असलेला खर्च यातील तफावत वाढत असल्याचे दिसते.

ग्रामीण विकासावरील एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीची घटकनिहाय स्थिती

ग्रामीण विकासावरील एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीची विभागणी ज्या प्रमुख घटकांद्वारे करण्यात येते ते घटक आणि त्यावरील तरतुदी तक्ता क्रमांक २ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

तक्ता क्रमांक २

महाराष्ट्र राज्याने ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीचा घटकनिहाय तपशील
(१९९०-९१ ते २००९-१०) (संख्या कोटीत)

अ. क्र.	वर्ष	ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीचा घटकनिहाय तपशील				
		ग्रामीण विकासासाठी विशेष कार्यक्रम	ग्रामीण रोजगार	जमीन सुधारणा	इतर ग्राम विकास कार्यक्रम	ग्राम विकासावरील एकूण तरतुदी
१	२	३	४	५	६	७
१.	१९९०-९१	४६.१८(१६.४८)	२०४.८६(७३.१०)	०.००४३(०.००१)	२९.२०(१०.४१)	२८०.२४(१००%)
२	१९९१-९२	४८.१०(८.००)	५०१.०६(८३.४२)	०.००३९(०.०००६)	५१.४४(८.५६)	६००.६०(१००%)
३	१९९२-९३	५०.११(७.२८)	५४८.१६(७९.६५)	०.००६८(०.००९)	८९.९३(१३.०७)	६८८.२०(१००%)
४	१९९३-९४	६१.१७(८.१९)	६७२.२९(७९.६५)	०.००११(०.०००१)	१०२.५४(१२.१५)	८४४.०१(१००%)
५	१९९४-९५	८०.९७(११.२१)	५०९.३३(७०.५७)	०.००१४५(०.००२)	१३१.४१(१८.२०)	७२१.६९(१००%)
६	१९९५-९६	८८.१६(१०.००)	५८५.५०(६६.४०)	N.A	२०८.११(२३.६०)	८८१.७७(१००%)
७	१९९६-९७	८७.६७(८.९३)	५७७.१९(५८.८१)	०.०१५६(०.००१)	३१६.४६(३२.२५)	९८१.३३(१००%)
८	१९९७-९८	८८.२१(८.२१)	६०५.६३(५६.४३)	०.०६११(०.००५)	३७९.२९(३५.३१)	१०७३.२०(१००%)
९	१९९८-९९	८७.५८(६.८८)	७८२.५६(६१.४९)	०.०१२३(०.०००९)	४०२.५०(३१.६२)	१२७२.६५(१००%)
१०	१९९९-२०००	८९.०२(६.०६)	१०१३.६७(६९.०७)	०.०००४(०.००००३)	३६४.९१(२४.८६)	१४६७.६०(१००%)
११	२०००-०१	७३.००(११.७०)	१७६.५८(२८.३१)	०.००८०(०.००१)	३७४.४८(५९.९८)	६२३.६६(१००%)
१२	२००१-०२	५५.०८(६.४७)	१८९.२५(२२.२२)	०.००३३(०.०००३)	६०७.३२(७१.३०)	८५१.६७(१००%)
१३	२००२-०३	६६.४०(६.३९)	३१५.०९(३२.२५)	०.०००३(०.०००३)	५९९.४०(६१.३५)	९७६.८९(१००%)
१४	२००३-०४	७१.०६(३.७९)	१३६०.७३(७२.६७)	N.A	४४०.७३(२३.५३)	१८७२.५२(१००%)
१५	२००४-०५	६९.३८(२.८८)	१६६४.४३(६९.२४)	N.A	६६९.८३(२७.८७)	२४०६.६४(१००%)
१६	२००५-०६	७६.४६(३.५०)	१६५६.४४(७५.९५)	N.A	४४८.१२(२०.५४)	२१८१.०२(१००%)

१७	२००६-०७	२१८.८८(८.०८)	१८९०.७३(६१.१९)	N.A	९८०.२५(३१.७३)	३०८९.८३(१००%)
१८	२००७-०८	२७८.२९(१७.९७)	५९९.५३(३८.७१)	N.A	६७०.८८(४३.३२)	१५४८.७०(१००%)
१९	२००८-०९	१८१.८६(५.८९६)	५१५.५१(१६.८८)	N.A	२३५५.४८(७७.१६)	३०५२.८५(१००%)
२०	२००९-१०	२८७.५५(१०.४१)	१३१६.५४(४७.६७)	N.A	११५७.१९(४१.९१)	२७६१.२८(१००%)

स्त्रोत :- महाराष्ट्र शासन, वित्तविषयक विवरणपत्र शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई (१९९०-९१ ते २००९-११)

(टीप - कंसातील आकडे ग्रामीण विकासावरील एकूण तरतुदीशी प्रतिशत प्रमाण दर्शविताने)

तक्ता क्रमांक २ नुसार सन १९९०-९१ या आर्थिक वर्षात महाराष्ट्र राज्याने ग्रामीण विकासावर केलेल्या एकूण २८०.२४ कोटी रूपयांपैकी 'ग्राम विकासासाठी विशेष कार्यक्रमावर' ४६.१८ कोटी, 'ग्रामीण रोजगार निर्मितीवर' २०४.८६ कोटी, 'जमीन सुधारणा करण्यासाठी' ०.००४३ कोटी (४३ हजार) आणि 'इतर ग्रामीण विकास कार्यक्रमावर' २९.२० कोटी रूपये तरतूद केले होते. या सर्व घटकांवरील तरतुदीचे ग्रामीण विकासावरील एकूण तरतुदीशी प्रमाण अनुक्रमे १६.४८ टक्के, ७३.१० टक्के, ०.००१ टक्के आणि १०.४१ टक्के इतके होते.

तर सन २००९-१० मध्ये ग्रामीण विकासावरील एकूण तरतुदीमध्ये २७६१.२८ कोटी इतकी वाढ झाली. त्यातील घटकनिहाय तरतुदीचा विचार करता ग्रामविकासासाठी विशेष कार्यक्रमावर २८७.५५ कोटी, ग्रामीण रोजगार ११५७.१९ कोटी रूपये तरतूद केले होते व याचे ग्रामीण विकासावरील एकूण तरतुदीशी प्रमाणातील बदल अनुक्रमे १०.४१ टक्के, ४७.६७ टक्के आणि ४१.९१ टक्के असा झाला.

म्हणजेच १९९०-९१ च्या तुलनेत ग्राम विकासासाठी विशेष कार्यक्रम (१६.४८ टक्क्यांवरून १०.४१ टक्के) आणि ग्रामीण रोजगार निर्मितीसाठीच्या (७३.१० टक्क्यांवरून ४७.६७ टक्के) तरतुदीचा वाटा घटून इतर ग्रामविकास कार्यक्रमावरील तरतुदीचा वाटा वाढल्याचे (१०.४१ टक्क्यांवरून ४१.९१ टक्के) दिसते.

तसेच घटकनिहाय तरतुदीचा तुलनात्मकदृष्ट्या विचार करता ढोबळमानाने सन १९९९-२००० पर्यंत ग्राम विकासासाठी विशेष कार्यक्रम (२०००-०१ पर्यंत) आणि ग्रामीण रोजगार निर्मितीवरील तरतुदीचा वाटा इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील तरतुदीपेक्षा जास्त होता. परंतु २००१-०२ नंतर मात्र ग्रामीण विकासासाठी विशेष कार्यक्रम आणि ग्रामीण रोजगार या दोन्ही घटकांवरील तरतुदीचा वाटा सरासरी घटून इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील तरतुदीचा वाटा लक्षणीय वाढल्याचे दिसून येते.

तसेच जमीन सुधारणा करण्यासाठी सन २००३-०४ नंतर कसलीच तरतूद झाली नाही व त्यापूर्वीही जी काही तरतूद करण्यात आलेली होती तिचे प्रमाण अतिशय अल्प (१९९०-९१ मध्ये ४३ हजार रूपये तर २००२-०३ मध्ये केवळ ३ हजार रूपये) असल्याचे आढळते.

* निष्कर्ष (Conclusion)

- १) सुधारणोत्तर काळानंतर महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीबरोबरच ग्रामीण विकासावरील तरतुदीत जरी सरासरी वाढ झाली असली तरी एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील ग्रामीण विकासावरील तरतुदीचे प्रमाण मात्र घटल्याचे (२.५९ टक्क्यांवरून २.२१ टक्के) दिसून येते.
- २) महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये सन १९९९-२००० नंतर आधीच्या तुलनेत जास्त चढ-उताराची प्रवृत्ती राहिली. तसेच ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या तरतुदीचा एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील वाटा सुद्धा तुलनात्मकदृष्ट्या घटल्याचे आढळते.
- ३) ग्रामीण विकासासाठी महाराष्ट्र राज्याने केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीपेक्षा प्रत्यक्षात ग्रामीण विकासावर झालेला खर्च मात्र कमी झाल्याचे दिसून येते.
- ४) ग्रामीण विकासासाठी करण्यात आलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि प्रत्यक्षात होणारा खर्च यातील तफावत वाढत असल्याचे आढळते.
- ५) राज्य अर्थसंकल्पातील सुधारणोत्तर काळातील ग्रामविकासावरील एकूण तरतुदीचा घटकानिहाय तुलनात्मकदृष्ट्या विचार करता सन १९९९-२००० पर्यंत ग्राम विकासासाठी विशेष कार्यक्रम आणि ग्रामीण रोजगार निर्मितीवरील तरतुदींचा वाटा इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील तरतुदीपेक्षा जास्त होता. परंतु २००१-०२ नंतर मात्र ग्रामीण विकासासाठी विशेष कार्यक्रम आणि ग्रामीण रोजगार या दोन्ही घटकांवरील तरतुदींचा वाटा सरासरी घटून इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील तरतुदींचा वाटा लक्षणीय वाढल्याचे दिसून येते.
- ६) ग्रामीण विकासामधील जमीन सुधारणेसाठीच्या तरतुदींचा वाटा अत्यंत अल्प असून सन २००३-०४ पासून तर जमीन सुधारणेसाठी कसलीच तरतूद झाली नसल्याचे आढळते.
- ७) महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासाचे स्थान केवळ तीन टक्क्यांच्या आसपास (सरासरी ३.२५ टक्के) राहिल्याचे दिसून येते.

* शिफारशी (Recommendation)

- १) महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासाला मिळणारा वाटा ग्रामीण लोकसंख्येचा विचार करता पुरेसा नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे प्रमाण आणि तेथील समस्यांचा विचार करता ग्रामीण विकासावरील तरतुदीत वाढ करणे आवश्यक आहे.
- २) दरवर्षीच्या अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासावरील तरतुदी जास्त कशा आहेत याचा खूपच गाजावाजा केला जातो. परंतु ग्रामीण विकासासाठी करण्यात येत असलेल्या तरतुदींची रक्कम ज्या बाबींवर खर्च व्हावयास पाहिजे ती योग्य अंमलबजावणी अभावी खर्च होत नाही. त्यामुळे ग्रामीण विकासावरील तरतुदींपासून जी फलनिष्पत्ती हवी असते ती दिसून येत नाही.

यासाठी सरकारने ग्रामीण विकासावर करण्यात आलेल्या तरतुदींची योग्य अंमलबजावणी कशी होईल याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

३) ग्रामीण विकासासाठी कृषीचा विकास अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी जमीन सुधारणा महत्वाच्या आहेत. त्या केवळ कायद्याने होणार नाहीत हे माहित असूनही आपण आजतागायत कायद्यालाच जास्त महत्व दिले. त्यामुळे ग्रामीण भागात जमीन सुधारणेचा प्रश्न गंभीर आहे. जमीन सुधारणेद्वारेच शेतीच्या तुकडीकरणास आळा घालून ती आर्थिकदृष्ट्या परवडणारी होऊ शकते. त्यासाठी जमीन सुधारणेवरील अर्थसंकल्पीय तरतुदी वाढवणे आवश्यक आहे.

अंतिमतः गावाचा विकास घडवून आणावयाचा असेल तर अर्थसंकल्पातून ग्रामीण विकासाला योग्य न्याय देवून अर्थसंकल्पातील योजनांपासून ग्रामीण भागातील लोकांना लाभ कसा होईल, ग्रामीण भागात पायाभूत सोई-सुविधांचा विकास कसा करता येईल, ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेकारी दूर कशी होईल या दृष्टीने विचार करून आखण्यास याव्यात. प्रथम गावातील जमीन, उपलब्ध पाणी, त्यानुसार अत्याधुनिक पीक व्यवस्थापन आणि शेतीला जोडधंद्याचे गणित जोडले जाणे अत्यंत आवश्यक आहे.

*संदर्भ (References)

१. ठोंबरे सर्जेराव (२००६), "ग्रामीण विकास : मानवी व नैसर्गिक संसाधनाधिष्ठित विकास प्रतिमान", लेख, अर्थसंवाद, जानेवारी-मार्च २००६.
२. पाटील ज. फा. (२०१६), "भारतीय शेतीचे अर्थकारण", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. सिन्हा अर्जुन (२००५), "महिला जागृती और सक्षमीकरण", अविष्कार पब्लिशर्स, जयपूर, पृ. क. ९७.
४. महाराष्ट्र शासन, वित्तविषयक विवरणपत्र, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई (१९९०-९१ ते २०१०-११).
५. दै. लोकराज्य (२०१२), "ग्रामोन्नती विशेषांक", माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
६. Hanumanth Rao C.H. (2010) "Inclusive growth: An overview of performance & Challenges ahead," IEA Vol. 1.
७. Jahangirdar Mukta and Sushma Dedhmukh (Ed.) (2005), "Post Economic Reforms Scenario of Indian Economy".
८. Myrdal Gunnar (1955), "Economic theory and under developed regions".
९. Nagarajan S. Ramamurty and V. B. Parasanna (2005), "Educational and Policy Dimensions, Survey of Indian Agricultural," The Hindu.
१०. Sing Kartar (1986), "Rural Development", Saga Publications, New Delhi, P. N. 18.
११. Suryanaryan M.H. (2005), "What is exclusive about inclusive growth? EPW, Oct-No. 43.
१२. Robert Chambers (1983), "Rural Development", Putting the Last First, London, Longman, P. 147.
१३. <http://en.wikipedia.org/ruraldevelopment>.

जैवतंत्रज्ञान पर्यावरण व भारतीय शेतीची वाटचाल

प्रा. प्रदीप सावंत

भूगोल विभाग प्रमुख

सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर

ता. कोरेगाव, जि. सातारा.

कृषी हा मानवाचा प्राचीन व मुलभूत व्यावसाय आहे. या व्यावसायात जगातील निम्म्याहून अधिक लोक गुंतलेले आहेत जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 2/3 लोकसंख्या कृषी व्यावसायावर अवलंबून आहे सध्या औद्योगिक युग असले तरी शेती हा अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती हे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन राहिलेले नसून व्यापारी तत्वावर शेती केली जात आहे. शेतीकडे उद्योग म्हणून पाहण्यास सुरुवात झालेली आहे. शेतीत अनेक प्रकारे म्हणजेच बीबियाने, सेंद्रीय खते मशागतीमध्ये संशोधनाच्या माध्यमातून नवीन नवीन प्रयोग होत आहेत. मुख्यतः कृषी जैवतंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून नवीन नवीन प्रयोग होत आहेत. मुख्यतः कृषी जैवतंत्रज्ञान आणि कृषी विकास यामध्ये अतिशय जवळचा सहसंबंध आहे. कारण कृषी तंत्रज्ञानाच्या मदतीने पीकांच्या रचनेतील गुणधर्मात सुधारणा करणे शक्य झाले आहे.

जैवतंत्रज्ञानीय प्रक्रियांद्वारे कृषीचे आधुनिकीकरण करण्याची कल्पना नवीन नाही अनेक शेतकऱ्यांनी पिकांत सुधारणा करण्यासाठी जनूकिय विनिमयाच्या नैसर्गिक प्रक्रियांचा अवलंब करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

जगभरात 17 वर्षांपासून जैवतंत्रज्ञान व जेनेटिक मोडिफाईड वनस्पतीशास्त्र वापरले जाते ही पिके किडसंरक्षक असल्याचे दिसून आले आहे. 2011 पर्यंत जगभरातील 29 देशांमध्ये 19 विकसनशील व 10 औद्योगिक देश येथील 160 दशलक्ष हेक्टरमध्ये जैविक पिके घेतली जात आहेत तर 31 देशांनी ते आयात करण्यासाठी शास्त्रीय आधारावर प्राधिकृत मान्यता दिली आहे.

भारतासारख्या 110 कोटी लोकसंख्येला अन्नपूरवठा होण्याच्या दृष्टीने जैवतंत्रज्ञानाचा फार मोठा हातभार लागणार आहे उदा. आपल्या देशांत बी.टी. कापसाचे उदाहरण बोलके आहे. जिवाणूचा वापर केल्यामुळे कापसाच्या जाती लागवड करण्यास सरकारने परवानगी दिल्यानंतर कापसाच्या उत्पादनात वाढ होऊन साऱ्या जगात भारत हा कापूस उत्पादनात पाचव्या क्रमांकावर आला आहे. परंतु प्रत्यक्षात खाण्याच्या पिकात हे पारजीवरुपीय वानाचे पूर्ण परीक्षण केल्याशिवाय त्याची व्यापारी तत्वावर उत्पादन करण्यास परवानगी देण्यात येणार नाही असे कडक निर्बंध सरकारने घातले आहेत यासाठी वेगवेगळ्या स्तरावर पारजीवरुपीय पिकांचे अभ्यासगट नेमलेले आहेत. या शास्त्रज्ञगटाचे अनुकूल अभिप्राय आले तर मात्र या वेगवेगळ्या पिकांचे हरीतक्रांती पेक्षा कितीतरी पटीने पिकांचे प्रचंड उत्पादन घेता येईल यात मात्र शंका नाही म्हणून कृषी जैवतंत्रज्ञानाला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे.

जैवतंत्रज्ञानाच्या मदतीने बी. टी. टॉक्सिंग हे विष, खोडकिडा, बोंडआळी, शेंग पोखरणारी आळी, भुंगे प्रकारातली किडी, पंख असणाऱ्या किंडीना मारक ठरणार आहे. जैवतंत्रज्ञानाद्वारे बी. टी. जनुक वापरून पिकांच्या कोणत्याही भागावर किडींनी हल्ला केल्यास वापरलेल्या बी.टी. जनुकामुळे किडीच्या पचन संस्थेवर

परीणाम होतो. अन्नग्रहण न केल्यामुळे त्या मरतात, किडी बाह्य अवस्थेतच नष्ट झाल्याने पुढच्या पीढीची उत्पत्ती होत नाही. त्यामुळे रासायनिक औषधांची फवारणी करावी लागत नाही. यातून 30 टक्के खर्चात बचत होते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे पर्यावरणाची हाणी होत नाही.

शेतीयोग्य पर्यावरण—

शेती व्यावसाय हा आज विविध पध्दतीने केला जातो आधुनिक ज्ञान तंत्रज्ञानाचा वापर करून केला जातो. असले तरी आजही शेती नैसर्गिक मुक्त वातावरणात केली जाते. वातावरणातील विविध बदलांचा परीणाम हा शेतीवर चांगला किंवा वाईट आशा स्वरूपात होत असतो. पर्यावरण आणि वातावरण हे एकमेकांशी संलग्न आहेत. शेती व्यावसाय किंवा पिकांची व्यवस्थीत वाढ व कमी खर्चात अधिक उत्पादन मिळविण्यासाठी पर्यावरण समृद्धी चांगली असते. हे अत्यंत आवश्यक आहे ही बाब प्रकर्षाने जाणवू लागली आहे. यासाठी गावोगावी पर्यावरणाचे रक्षण करणे शेती क्षेत्रासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण गोष्ट आहे.

आपल्या देशाचा विचार केल्यास पर्यावरण संरक्षणासाठी विविध प्रकारचे कायदे बनवून सरकार पर्यावरण बचावासाठी प्रयत्नशील आहे. परंतु प्रत्यक्षात पर्यावरण विषयक कायद्याची अंमलबजावणी म्हणाव्या तितक्या प्रमाणात आजही होत नाही व पर्यावरण संरक्षणासाठी होणारे विविध प्रयत्नही अपूरे वाटतात. असे असले तरी त्यात सुधारणा होईल अशी अशा बाळगण्यास हरकत नाही.

शासनाव्यतिरीक्त एक शेतकरी/गावकरी/नागरीक म्हणून आपणही काही छोट्या छोट्या गोष्टीमधून पर्यावरण वाचवण्यासाठी हातभार लावू शकतो. किंबहुना खारीचा वाटा ही उचलू शकतो. कारण सर्वच गोष्टीमधून पर्यावरण वाचवल्यास शासनावर अवलंबून रहावे लागणार नाही देशांत शेतकऱ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे. पर्यावरण समृद्धीचे फायदे नक्कीच आपल्या पुढच्या पिढीला, देशाला कृषी क्षेत्राला लाभदायक ठरणार आहे.

एक शेतकरी/नागरीक/ग्रामस्थ किंवा ज्या देशात आपण राहतो म्हणून आपण पुढील गोष्टी आपणात आणू शकतो.

- ❖ आपल्या शेतात/गावात शक्य त्या ठिकाणी पर्यावरणपूरक देशी वृक्षांची लागवड व संगोपन करणे.
- ❖ विविध शासकिय योजनांचा पाठपूरठा करून अथवा लोकसहभागातून गावातील जल/मृदा संधारणाची कामे हाती घ्यावी.
- ❖ पर्यावरणास घातक रासायनिक औषधांची फवारणी टाळणे तसेच रासायनिक खतांचा अतिरीक्त वापर टाळावा.
- ❖ शेतमालाच्या अवषेषापासून खत निर्मीती करावी.
- ❖ महत्वाचे म्हणजे स्वतःकडून तसेच शेतमजूर किंवा इतरांकडून होणारी पशुपक्षांची शिकार थंबविणे.
- ❖ शेती क्षेत्रात प्लास्टिकचा वापर कमीत कमी करणे अथवा उर्वरीत प्लास्टिक कुठेही न फेकता व न जाळता ते शक्यतो रिसायकलींगसाठी वापर करावा.

पर्यावरण म्हणजे सर्व सजीवांच्या जीवनावर परीणाम करणारी सभोवतालची परिस्थिती, निसर्ग ही ईश्वराने निर्माण केलेली अर्धवैत गोष्ट आहे. या निसर्गामध्ये निसर्गतःच आस्तित्वात असलेल्या घटकांचा वापर आपण व इतर सजीव आपल्या पालन पोषणाकरीता वापर करीत असतात.

पृथ्वीवर आसणाऱ्या सर्व घटकांचा मानवी जीवनावर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परीणाम होतो. मानवाने आपले जीवन समृद्ध करण्यासाठी उपलब्ध नैसर्गिक साधनांचा वापर करून आपले जीवन समृद्ध करण्यासाठी नैसर्गिक पर्यावरणात अनेक बदल केले आहेत. वाहतुकीसाठी रस्ते, राहण्यासाठी घरे, शेती, धरणे आशा स्वरूपातील अनेक वस्तु निर्माण केल्या. यासर्व घटकांचा परीणाम पर्यावरणावर होताना दिसतो.

पर्यावरणाचा दिवसेदिवस होत जाणारा न्हास व त्याचे सजीवसृष्टी व मानवी जीवनावर होणारे परीणाम अनुभवयास मिळतात.

भारतीय शेतीची वाटचाल –

शेती व्यवसाय कृषी उद्योग हे आपल्या जीवन शैलीचे अविभाज्य घटक आहेत. सध्या सार्वभौम भारतातील बहुसंख्य लोक शेती व्यावसायावर आपली उपजिवीका भागवत आहेत. सर्वात महत्वाचे म्हणजे आपल्या सर्वांचे जीवन हे शेती क्षेत्राशी निगडित असून अन्नधान्य रोजगार आणि उपजिवीका यांचे प्रमुख साधन शेती हे आहे. 1960 सालापर्यंत भारत अन्नधान्याची आयात करीत असत. परंतु 1965 व 1966 मध्ये देशात आलेल्या दुष्काळानंतर सरकारने शेती विषयक धोरणात बदल करून देशाला अन्नधान्याच्या बाबातीत स्वयंपूर्ण करण्याच्या धोरणावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. आणि आज भारत देश अन्नधान्याच्या उत्पादनात जगात 2ऱ्या क्रमांकावर असूनही राज्यात अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण होत आहे राज्याच्या उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा सतत घटणारा वाटा हा आर्थिक प्रक्रियेचा नैसर्गिक परीणाम असला तरी रोजगार निर्मीती, अन्न सुरक्षा बाबतीत कृषी क्षेत्राच्या विकासात सातत्य असणे महत्वाचे ठरते.

11वी पंचवर्षीक योजना 2007 मध्ये सुरु होऊनही या राज्याची एकूण उत्पादकता 1175 कि. ग्रॅ. प्रती हेक्टरा एवढी आहे. तसेच देशपातळीवर अन्नधान्याच्या उत्पादनाचे हेच प्रमाण सुमारे 1756 कि.ग्रॅ. प्रती हेक्टरा इतके असूनही एवढी गरीबी आणि वाढते कुपोषणाचे परीणाम ही विदारक परिस्थिती राज्यात का असावी?

सुरुवातीला जसे farming is the back bone of India Economy परंतु आता Industry is the back bone of India Economy असं म्हटले जाते. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांमध्ये फक्त प्रगती करून चालणार नाही तर कृषी क्षेत्राच्या मागे पडलेल्या विकासाला मिळणारी चालना कुठे तरी लोप पावत चालली आहे. त्यासाठी नव्याने काही ठोस पावले उचलली पाहिजेत आणि लोकांचा वाढता सहभाग मिळविण्यासाठी शेती धोरणात निश्चितच बदल करावे लागतील या देशातील आजच्या शेतीची वाटचाल ही जागतिकीरणाकडे सुरु असून याच धरतीवर शेतीचे धोरण ठरविले जाते. म्हणून कष्टकरी शेतकऱ्यांना केंद्रबिंदू मानून शेतीचे उत्पादन व शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास व्हावा यासाठी शासनाने कृषी धोरणाचे अवलंब करण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे कृषी धोरण आज राज्यात राबविले जात आहे. राज्यातील शेतीसाठी सिंचन मृदा संवर्धन यावर सातत्याने खर्च करून देखील राज्याच्या उत्पादन क्षमतेत वाढ होत नाही परंतु जे अधिकच समृद्ध सक्षम आणि आर्थिक दृष्ट्या सबल आहे त्याच वर्गाच्या माध्यमातून विकास साधला जातो हा एक चिंतेचा विषय आहे.

नियोजन मंडळाच्या अहवालानुसार राज्यात 68 टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे कृषी क्षेत्राची वाढ अन्न, सुरक्षा, ग्रामीण, रोजगार व ग्रामीण जनतेचे राहणीमान उंचावण्यासाठी महत्वाचे आहे. भविष्यातील अनेक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी हे क्षेत्र रोजगार निर्माती पासून पर्यावरणापर्यंतचे सर्व प्रश्न हाताळण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. 4टक्के कृषी विकास दराचे आव्हान कसे पेलणार?

देशात एकूण 38 टक्के इतकी सिंचनाची सोय असताना महाराष्ट्रातील केवळ 16टक्के ही सोय आहे. राज्यात 39टक्के हलक्या जमीनी, 42 टक्के अवतन क्षेत्र, 52 टक्के आवर्षन प्रवण भागात मोडणारे क्षेत्र, 84टक्के पर्जन्यधारीत शेती हे कमी उत्पादकता असण्यामागील कारणे सांगण्यात येतात, आशा स्वरूपाची कारणे शासन देत असले तरी यामध्ये नियोजनाचा अभाव अनावश्यक प्रकल्पावरील खर्च सदोष पतपुरवठा धोरण ही प्रामुख्याने आहेत. जर याच मार्गाप्रमाणे वाटचाल सुरु असल्यास 11व्या पंचवर्षीक योजनेतील कृषी क्षेत्राचा ठरलेला 4 टक्के विकास दर सुध्दा साध्य करणे अवघड होऊन बसले आहे.

थोडक्यात देशातील कृषी क्षेत्राच्या उत्पन्नातील वाटा स्वतंत्रप्राप्तीनंतर म्हणजेच 1951 व 50 टक्के वरून कमी होऊन 17.5 टक्के एवढा झाला आहे. तर महाराष्ट्राचा कृषी उत्पन्नाचा वाटा देशापेक्षाही कमी म्हणजे 12 टक्के पर्यंत घसरलेला आहे.

11व्या पंचवर्षीक योजनेत भरघोस वाढ होऊनही कृषी आणि संलग्न क्षेत्र तसेच ग्रामविकास या ग्रामीण जीवनाशी निगडीत आशा महत्वाच्या क्षेत्राचा वाटा योजनेत खूप कमी झालेला दिसून येतो राष्ट्रीय विकास परिषद मे 2007 मध्ये झालेल्या बैठकीत सुरक्षा अभियान आणि राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीद्वारे 11व्या पंचवर्षीक योजनेत कृषी क्षेत्राचा दर 4टक्के गाठण्यासाठी 53 व ठराव पास केला हे आव्हान पेलण्यासाठी शासनाने काही योजना आणि पॅकेजेस या वर्षात करून शेतकऱ्यांना दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला.

12व्या पंचक्रोशी योजनेची अंमलबजावणी राज्यात सुरु झाली असून राज्यात एकूण उत्पन्नापैकी यापुढे कृषी संबंधीत विभागांना उपलब्ध करून द्यावयाच्या आर्थिक तरतुदी बाबत धोरणात्मक निर्णय व तशा प्रकारची अंमलबजावणी घेण्याची फार मोठी गरज निर्माण झाली आहे. केवळ शेतकरी पॅकेजेस जाहीर करून शेतकऱ्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत तर ते अधिक बिकट होत जातील त्यासाठी मनमोहनसिंग सरकारने या शेतकऱ्यांसाठी कमी कालावधीत जास्त फायदा आसणाऱ्या योजना आणल्या परंतु फोल ठरल्या. कारण 2006 ते 2009 या वर्षाच्या काळात एकूण 780 कोटीचे पॅकेज निश्चित करण्यात आले मात्र या योजनेची अंमलबजावणी खूप ढिसाळ पध्दतीने झाली. या शेती बद्दलच्या विपरीत धोरणाने केवळ शेती नव्हे तर इतर विषयांच्या संबंधीत देशावर त्याचा विपरीत परिणाम होत आहे याचबरोबर सरकारी नवीन धोरण म्हणजे 'थेट परदेशी धोरण' FDI संपूर्ण भारतात होऊ लागली म्हणजे या गुंवणूकीचा वापर प्रामुख्याने शेती व बाजारपेठ याचे मधील रस्ते बांधणी शितगृहे इ. करण्यात यावे असे सांगितले जाते.

शेती संबंधीच्या धोरणात अनेक अडसर असल्यामुळे शेती विकासाच्या गतीचा दर आणखीन खुंटला आहे हा दर वाढविण्यासाठी काही मोठे कार्यक्रम हाती घ्यावे लागणार आहेत असे नाही. शेतीचा विकास दर

वाढविण्याकरीता शासनाने आजपर्यंत शेती संबंधीत व्यवस्थित संरचना व अर्थव्यवस्था यांची बांधणी केली बियाने, पाणीपूरवठा, औषधे यांच्या पूरवठ्याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

शेती क्षेत्राला पिडणारी आणखी एक गाठ म्हणजे P.D.S. 'सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' या व्यवस्थेचे कार्यक्षेत्र वाढवून आता 67 टक्के जनतेला नियंत्रित अल्प दराने धान्य उपलब्ध करून देणेचे धोरण जोर धरत आहे.

'राष्ट्रीय सकल उत्पन्न' G.D.P. वाढीच्या गतीने 4 टक्के च्या चक्रात गेली 40 वर्षा अडकली आहेत. त्यानंतर संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारच्या 9 टक्के च्या भोवऱ्यात सापडल्यामुळे हा भोवरा सर्व क्षेत्राला खाली खेचून घेत आहे. हे चित्र स्पष्ट दिसत असताना ही वस्तुस्थिती शासनाने डोळेझाक न करता शेती क्षेत्रा बद्दलाचा आसणारा आकस दुजाभाव बदलून योग्य धोरण आखले. निश्चीतपणे नवे उत्तेजन देणारे शेती धोरण आणि शाश्वत पूर्ण विकासाचे दालन खुले व्हावे सहज शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ

1. महाराष्ट्राची आर्थिक व सामाजिक समायोजन पाहणी अहवाल 2015-16 अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय नियोजन विभाग महाराष्ट्र राज्य
2. लोकराज्य मासिक जुलै 2002-03
3. पर्यावरण अभ्यास एक अवलोकन स्टडी मटेरियल वाय सी एम मु. नाशिक
4. विविध वर्तमानपत्रातील लेख लोकसंता सकाळ
5. [www google.com](http://www.google.com)

भारताचे परराष्ट्र धोरण – सातत्य आणि स्थित्यंतर अलिप्ततावादी चळवळ : विकास आणि प्रस्तुतता

प्रा. डॉ. वसंत भूपाल शिंदे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला वाणिज्य महाविद्यालय, नागठाणे.

1) प्रस्तावना :

अलिप्ततावाद हा भारतीय परराष्ट्रधोरणाचा एक महत्त्वपूर्ण सिंधदात आहे व नेहरूंच्या परराष्ट्रधोरणाचा आत्मा आहे. अलिप्ततावाद ही नेहरूंनी जगाला दिलेली खुप मोठी देणगी आहे. असे मायकल ब्रेशर मानतात. पण नेहरू स्वतः म्हणत की अलिप्ततावादाला नेहरू धोरण म्हणता येणार नाही पण तरीही अलिप्ततावाद ही नेहरूनीती म्हणूनच ओळखली जाते.

भारत जगातील एक विस्तृत भुभाग व विशाल लोकसंख्या असलेला देश आहे. त्यामुळेच कदाचित भारताच्या परराष्ट्रधोरणाचा परिणाम जगाच्या राजकारणावर नक्कीच पडला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये भारताचे स्वतःचे परराष्ट्रधोरण नव्हते. कारण अर्थातच भारत ब्रिटिश सत्तेच्या आधीन होता. परंतु जगाच्या संदर्भात भारताची एक प्रदिर्घ परंपरा राहिली आहे याचा सांस्कृतिक भुतकाळ अत्यंत गौरवशाली राहिला आहे. केवळ शेजारील राष्ट्रांशी नाहीतर दूरवरच्या देशांशीही संबंध चांगले राहिले आहेत. आशिया-आफ्रिका खंडातील अनेक लोक नेहरूंनी आणि त्यांच्या सरकारला 'शोषितांची मानवता' समजत होते. त्याचबरोबर राजकीय परावलंबीत्व आणि वसाहतवादाच्या विरुद्ध असलेल्या संघर्षाचे नैतिक व भौतिक समर्थनाची अपेक्षा करतात.

अंतिम सरकारची स्थापना करण्याच्या काही काळ आधी, म्हणजेच 7 डिसेंबर 1946 ला आकाशवाणीवर प्रसारित करण्यात आलेल्या आपल्या पहिल्या शासकीय भाषणात नेहरूंनी म्हटले होते की, "आम्ही आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून स्वतःच्या मुल्याधिष्ठित धोरणानुसार भाग घेणार असून कोणत्याही राष्ट्राचे उपग्रह म्हणून भाग घेणार नाही. त्याचबरोबर यथाशक्ती गटांच्या राजकारणापासून अलिप्त राहण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. एकमेकांच्याविरुद्ध संघटित झालेल्या गटामुळेचे महाभयंकर विनाश होणार आहे".

जेव्हा भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा जग दोन गटात विभागले होते. एका गटाचे नेतृत्व अमेरिकेकडे होते तर दुस-या गटाचे नेतृत्व सोव्हिएत रशियाकडे होते. जगातील अनेक देश या विराधी गटात सहभागी झाली होते. आणि भीषण शीतयुद्धास 'प्रारंभ झाला होता. शीतयुद्धाचे क्षेत्र व्यापक होत जावु लागले व जग तिस-या महायुद्धाकडे झुकु लागले. नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या भारतासमोर एक मोठे संकट होते की, अशा स्थितीत भारताने कोणती भुमिका घ्यावी ? एक तर तो कोणत्याही एका गटात सामिल व्हावे नाही तर दोन्ही गटांपासून अलिप्त रहावे. भारताचे धोरण निश्चित करणा-यांनी स्पष्ट केले की ते कोणत्याच गटात सामील होणार नाहीत. गटाच्या राजकारणात सहभागी होणे हे भारताच्याही दृष्टीने हिताचे नव्हते व जगाच्या दृष्टीनेही. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या सर्व प्रश्नावर वेगळे राहण्याची जी नीती अवलंबिली त्याला अलिप्ततावाद म्हटले जाते. भारताने अलिप्ततेचा स्वीकार का केला याचे काही सशक्त कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) भारत कोणत्याही गटात सहभागी होवून जगात तणावाची स्थिती निर्माण करू इच्छित नाही.

2) भारत आपले मत व्यक्त करण्याचा अधिकार बाद करणार नव्हता. जर तो कोणत्याही एका गटात सामिल झाला असता तर त्या गटाच्या नेत्याचा दृष्टिकोण त्याला ऐकावा लागला असता.

3) भारत आपल्या आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमाची आणि योजनांची पूर्तता करण्यासाठी परदेशी सहाय्यतेवर खुप काही अवलंबून होते. अलिप्ततावादामुळे सोव्हिएत रशिया व अमेरिका दोघांचीही मदत भारताला मिळाली.

4) भारताची भौगोलिक स्थिती अलिप्ततावाद स्वीकारण्यासाठी बांधील होती. कारण भारताच्या सीमा साम्यवादी राष्ट्रांनी व्याप्त होत्या तर पश्चात्य राष्ट्रांकडून भारताला मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सहाय्यता मिळणार होती.

पं. जवाहरलाल नेहरूंनी म्हटले होते की, "कोणत्याही गटाच्या करारात सामिल होणे म्हणजे त्याच्या हातातले कळसुत्री बाहूले होण्यासारखे आहे आणि स्वतःची स्वातंत्र्य नष्ट करण्यासारखे आहे. जेव्हा आम्ही अलिप्ततेची साथ सोडली, म्हणजे वाहत जाण्यासारखे आहे. कोणत्याही देशांशी बांधले जाणे म्हणजे आत्मसन्मान घालवण्यासारखे आहे".

2) उद्दिष्टे :

- 1) अलिप्तवादी चळवळीचा अर्थ समजावून घेणे.
 - 2) अलिप्तवादी चळवळीचा विकास व त्यातील भारताच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
 - 3) अलिप्तवादी चळवळीच्या प्रस्तूताचे नवीन आर्थिक धोरणाच्या साहाय्याने विवेचन करणे.
- ## 3) गृहितक :

शीतयुद्ध समाप्तीनंतर भारताचे परराष्ट्रविषयक अलिप्ततावादी धोरण हे आदर्शवादी न राहता वास्तवादी बनत चालले आहे.

5) अलिप्ततावादाचा विकास :

1956 मध्ये भारत, इजिप्त आणि युगोस्लाव्हिया हे तीन देश सुरक्षा परिषदेचे सदस्य होते. आणि या तीनही देशांवर सतत महासत्तांमध्ये एका गटात सहभागी होण्यासाठी दबाव पडत होता. या दबावामुळे अनेक विकसनशील देश या गटांमध्ये सहभागी झाले होते. एकटे न पडता योग्य मार्गावर चालणे त्याचबरोबर अलिप्त राष्ट्रांमध्ये अंतर्गत सहकार्य आणि आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांसंबंधी समान धोरण आखले जावे. या आवश्यकतेपोटी या चळवळीचा उदय झाला. भारताच्या पुढाकाराने 1947 ला नवी दिल्ली येथे 'आशिया संबंध संमेलन' भरवण्यात आले. ज्यामध्ये अनेक राष्ट्रांचे प्रतिनिधी सहभागी झाले होते. ज्यामध्ये खंडातील राष्ट्रांची चिंता होती की, "आम्ही आशिया खंडातील राष्ट्र फार मोठ्या कालखंडापासून पश्चात्य दरबारा मध्ये व दुतवासात विनंती करीत राहिली आता ही गोष्ट जुनी झाली. आम्ही त्या सगळ्यांना सहकार्य करू जे आमच्याशी सहकार्य करतील. आम्ही दुस-यांच्या हातातील बाहुली बनणार नाही". 18 एप्रिल 1955 ला बाण्डुंग संमेलन इंडोनेशिया मध्ये आयोजित करण्यात आले. जे या चळवळीचे पुढे पाऊल होते. या संमेलनात प्रकर्षाने पुढे आलेला विचार

म्हणजे महासत्ता आपले धोरण व विचार दुस-यांवर लादणार नाही. कोरिया युद्ध आणि युनोमधील महासत्तांची धोरण यामुळे आशिया अरब राष्ट्रे जवळ आली आणि त्याचबरोबर आफ्रिकी राष्ट्रेपण यामध्ये सहभागी झाली. आज अलिप्त राष्ट्रांची संख्या 115 झाली आहे.

अलिप्ततावादी चळवळ : प्रस्तूतता : स्थितंतर

जागतिक पटलावर जवळजवळ सर्व देश अमेरिका आणि सोव्हियत रशिया या शीत युद्धकालीन गटात विभागली गेली. नेहरूनी भारताच्या गरजा ओळखल्या आणि भारताला अमेरिका व रशिया या महासत्तांच्या जाळ्यात येऊ दिल नाही. नासर आणि टिटो यांच्या सहकार्याने अलिप्त राष्ट्रचळवळ उभी केली. वसाहतवादाला विरोध व लोकशाहिला पार्टीबा हे प्रमुख उद्दिष्ट्ये या चळवळीची होती. त्याचबरोबर नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या आशियाई आणि आफ्रिकी देशांना जागतिकीकरणात आपले म्हणणे स्वतंत्रपणे मांडता यावी अशी धारणा ही होती. जागतिक संघर्षापासून भारत दूर राहिला पाकिस्तानचे आक्रमण व पाकिस्तानला अमेरिकेच्या व्यूहतंत्रात्मक पाठिंब्यामुळे भारत रशियाच्या बाजूने झुकला पण भारताने आपली स्वतंत्र परराष्ट्रनिति बदलली नाही.

भारताची आर्थिक प्रगती जसजशी होत आहे तसे राष्ट्रीय हिताच्या कक्षा बदलत आहेत. प्रादेशिक भू राजकीय अनिवार्यता आणि शेजारील देशांशी असणा-या संबंदांमध्येही बदल झाला आहे. त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती आणि तात्कालीन जागतिक सत्ता समीकरणे यामध्येही परिवर्तनशील बदल झाल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर विशेषत नव्वदच्या दशकानंतर उदारीकरण, जागतिकीकरण, पाठपुरावा करताना परराष्ट्र धोरणे बदलने ती बदलत्या काळाशी परिस्थितीशी सुसंगत करणे हेही गरजेचे होते. दुस-या महायुद्धानंतर 1945-1990 हा काळ शीतयुद्धाचा काळ म्हणून ओळखला जातो. दुस-या महायुद्धानंतर अमेरिका व रशिया यांच्या मध्ये जागतिक नेतृत्वासाठी निर्माण झालेली स्पर्धा, ताणतणावाचे वातावरण विचारप्रणालीतील संघर्ष म्हणजे शीतयुद्ध होय. 1991 मध्ये रशियाचे विघटनाने 45 वर्षे अमेरिका व रशियातील शीतयुद्धाचे राजकारण संपुष्टात आले. विघ्नहीकरणावर आधारित शीतयुद्धकाळातील सत्ता समतोलालाची व्यवस्था कोसळली. शीतयुद्धाच्या काळात निर्माण झालेले लष्करीगट, करार संपुष्टात आले व या लष्करी गटाची जागा विभागीय व्यापारसंघाने काबीज केली. पश्चिमी युरोपीय देशांनी व अमेरिकेने आर्थिक हितसंबंधाना महत्व प्राप्त झाले. भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा आढावा पाहता लक्षात येत की 1947 ते 1991 पर्यंतचे भारताचे परराष्ट्र धोरण हे आदर्शवादी व त्यावर नेहरूंच्या विचारांचा नविन आर्थिक विश्वरचना विकसित होत आहे व त्याचा परिणाम म्हणून जगातल्या प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल करावे लागत आहेत 1991 ला भारताने जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यानंतर भारताला आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल करणे अपरिहार्य ठरले हा बदल एक प्रकारे आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा प्रकार आहे. त्यानुसार भारताला आपल्या परराष्ट्र धोरणात उद्दिष्टात बदल करावे लागले आहेत व यातूनच अलिप्ततावाद चळवळीच्या विचारसरणीवर ही खोलवर परिणाम झाला आहे. हा परिणाम खालील मुद्दयाच्या आधारे विचारात घेता येईल.

अ) विचारसरणी, तत्वज्ञान यापेक्षा हितसंबंधाला प्राधान्य :-

शीतयुद्धाच्या काळात विचारसरणीला महत्वाचे स्थान होते. तसेच राष्ट्रीय हितसंबंधाचे रक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाचे राजनयाचे प्रमुख उद्दिष्ट असते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या वास्तववादी दृष्टिकोणानुसार विचारधारेपेक्षा हितसंबंधाला महत्वाचे स्थान असते. सी. राजमोहन 2003 च्या अहवालानुसार 1991 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात पाच बदल घडून आलेले आहेत.

- 1) समाजवादाऐवजी आधुनिक भांडवलवादी व्यवस्थेकडे वाटचाल.
- 2) राजकीय हितसंबंधापेक्षा आर्थिक हितसंबंधाला प्राधान्य.
- 3) सामूहिक हितसंबंधापेक्षा व्यक्तिगत हितसंबंध जोपासणे याला महत्त्व
- 4) पश्चिमी विरोधी धोरणाचा त्याग.
- 5) आदर्शवादी पेक्षा वास्तववादावर भर.

शीतयुद्धोत्तर काळात भारताच्या परराष्ट्रधोरणात राष्ट्रीय हितसंबंधाना महत्वाचे स्थान दिलेले आहे. शत्रू किंवा मित्र कायमचे नसून हितसंबंध मात्र कायमचे राहतात हे धोरण आंमलात आणण्यात आले उदा.

- 1) 1990 नंतर भारत अमेरिका सुधारण – भारत अमेरिका नागरी अण्विक उर्जा करार – बराक ओबामा भेट.
- 2) 26-11 च्या दहशतवादी हल्यात भारताला अमेरिकेचे सहकार्य.
- 3) 2006 च्या इराण प्रश्नावर भारताची भूमिका.
- 4) भारत फ्रान्स अनुउर्जा सहकार्य करार 2010.

या सर्व बाबींवरून असे लक्षात येते की, भारताचे परराष्ट्रधोरण हे वास्तववादी बनत चालले आहे.

ब) आर्थिक उद्दिष्टांना महत्त्व :-

जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या प्रक्रियांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावरील परिणाम म्हणजे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या नवीन उद्दिष्टांमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी हितसंबंधाला महत्त्व प्राप्त झाले होते तर 1990 नंतर मात्र आर्थिक हितसंबंधाना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले भारताचे पाकिस्तान चीन या देशांशी सीमावाद या मुद्द्यावर ताणतणाव आहेत पण भारताने या देशाशी व्यापार करीत असताना अत्यंत अनुकूल देश असा दर्जा दिलेला आहे.

आर्थिक हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी भारत आज राजकीय राजनयापेक्षा आर्थिक राजनयाचा अधिक वापर करीत आहे. पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांचा दक्षिण-पूर्व अशियाचा दौरा 2010 इ. आर्थिक राजनयावर आधारलेले संबंध हल करण्यावर भर आहे. भारताचे पंतप्रधान इतर देशांच्या भेटीवर जातात किंवा इतर देशांचे प्रमुख भारताला भेट देतात तेव्हा कराराचे स्वरूप राजकीय न राहता आर्थिक राहते उदा. बराक ओबामाची भारतभेट 2010 हा आर्थिक राजनयाच्या वाढत्या सक्रियतेचा भाग आहे.

क) अमेरिकेबरोबर संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न :

1990 नंतरच्या कालखंडात अमेरिका व भारत यांच्या संबंधात बदल झाल्याचे आढळते. भारताने 1945-1990 च्या कालखंडात भांडवलशाही ऐवजी समाजवाद व अमेरिका ऐवजी रशियाशी हेतुपुरस्कर संबंध प्रास्थापित केले होते. 1990 नंतर मात्र या संबंधात बदल घडून आल्याचे जाणवते. यांची प्रमुख कारणे म्हणजे रशियाचे विभाजन होय त्याच बरोबर 1990 च्या दशकात घडलेल्या अनेक राजकीय सामाजिक आर्थिक घटना

हया भारत व अमेरिकेस जवळ आणणा-या आहेत भारताचे नवीन आर्थिक धोरण, अमेरिकेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना गुंतवणुकीसाठी दिलेली संधी, भारतातील बाजारपेठ भारतीय सॉफ्टवेअर तज्ञ व इंग्रजी भाषेस प्रभुत्व, चीनचे वाढते सहकार्य आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाच्या विराधात भारताने अमेरिकेला केलेले सहकार्य दहशतवादविराधी माहिमेत अमेरिकेला संपूर्ण सहाय्य करण्यास भारताची मान्यता या अनुषंगाने भारताचा अमेरिकेने काश्मीर मधील दहशतवादाकडे लक्ष वळवण्याचा प्रयत्न भारत अमेरिका आण्विक उर्जा सहकार्य करार 2008 व बराक ओबामा भेट 2010 इ घटनांनी भारत व अमेरिकेच्या भारताची मदत होऊ शकते. तसेच चीनचे सामर्थ्यास रोखण्यासाठी भारताच्या मदत व सुरक्षा परिषदेत कायम सदस्यत्व मिळवण्याचे स्वप्न अमेरिकेच्या सहकार्याने पूर्ण होऊ शकते. या अनुषंगाने भारत अमेरिकेशी संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक करित आहे.

ड) दहशतवाद निर्मूलनचा प्रयत्न :

दहशतवादा विरुद्ध आंतरराष्ट्रीय जनमत संघटित करण्याचा प्रयत्न भारताने केलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद ही जगाला भेडसवणारी अत्यंत ज्वलंत समस्या आहे. कारण जम्मू काश्मीर मध्ये पाक पुरस्कृत दहशतवाद. हा भारत स्वतंत्र्य झाल्यापासून सुरू आहे. तसेच 26-11 मुबंई हल्ला, जर्मन बेकरी बॉम्बस्फोट, तसेच देशांतर्गत जातीयवादी व धर्मवादी संघटनाकडून केलेले हल्ले इ. 11 सप्टेबर 2001 च्या अमेरिकेवरील दहशतवादी हल्याने दहशतवादाचे आंतरराष्ट्रीय स्वरूप जगासमोर आले यातून मार्ग काढण्यासाठी भारताने दहशतवादविरुद्ध अनेक देशांबरोबर द्विपक्ष पातळीवर करार केले आहेत 1990 च्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणात हे एक प्रमुख उद्दिष्ट्ये बनले आहे.

इ) सुरक्षा परिषदेत कायम सभासदत्व मिळवण्याचा प्रयत्न :

भारत हा युनोच्या संस्थापक सदस्य आहेच युनोच्या सुरक्षा परिषदेचा अस्थायी सदस्य म्हणून भारताची 6 वेळा निवड झाली आहे. 6वी निवड 2010 ला झाली. विकसनशील देशाकडून युनोच्या पुर्नरचनेची सतत मागणी होत आहे. याचाच परिणाम म्हणून भारताने सुरक्षा परिषदेचे कायम सदस्यत्व प्राप्त व्हावे म्हणून गेली दीड दशके प्रयत्न केले आहेत. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी युनोच्या आमसभेत सुरक्षा परिषदेला विस्तार करून भारताला स्थायी सभासदत्व देण्याची मागणी केली होती. या मागणीने समर्थनार्थ काही मुद्दे सांगता येतील त्यापैकी दक्षिण आशियाची उपखंडातील भारताचे भौगोलिक स्थान भारताची लोकसंख्या व संसदीय लोकशाही युनोच्या कार्यात भारताने दिलेले योगदान आर्थिक नवीन संरचना इत्यादी होत भारताच्या या मागणीला अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, जपान इ अनेक राष्ट्रांचे समर्थन मिळाले आहे. सुरक्षा परिषदेचे कायम सभासदत्व प्राप्त करित असताना भारताच्या परराष्ट्र धोरणात 1990 पासून बदल झाला आहे.

ई) बहुध्रुवीय विश्वरचनेची निर्मिती :

सन 1945 ते 1990 पर्यंत, दुस-या महायुद्धानंतर जागतिक शीतयुद्धाच्या काळात दोन महासत्ता निर्माण झाल्या 1990 ला भांडवलशाही लाट व रशियातील अंतर्गत आर्थिक पुर्नरचना कार्यक्रमांमुळे रशियाचे विभाजन झाले व जगात केवळ अमेरिका हो जागतिक महासत्ता म्हणून निर्माण झाली. अमेरिकेच्या प्रभावामुळे काही विचारवंतानी विश्वरचना ही एक ध्रुवीय विश्वरचना असल्याचा दावा करावयास सुरुवात केली.

अमेरिकेच्या वाढत्या एकाधिकारशाहिच्या घटनांचा प्रतिसाद जगात उमटला आहे. याला शह देण्यासाठी रशिया चीन जपान व भारत मिळून बहुध्रुवीय विश्वरचना निर्माण करणे हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट बनले आहे. आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितेसाठी विश्वरचनेची निर्मिती अत्यावश्यक असल्याचे भारताचे मत आहे. म्हणजे अलिप्ततावादी चळवळीचे नेतृत्व करणारा भारताला आज विश्वरचनेच्या निर्मितीमध्ये सहभागी व्हावे लागत आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली भारताने आशिया आफ्रिका खंडातील अविकसित विकसनशील राष्ट्रांच्या आर्थिक हितसंबंधाचे प्रतिनिधित्व भारताकडे होते. 1996 नंतर भारत विकसनशील राष्ट्रांच्या आर्थिक आणि व्यापारी हितसंबंधाचे प्रतिनिधित्व करित आहे.

वरील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा सदंर्भातील मुद्दयाचा विचार करता भारताने 1945-90 या कालखंडात अलिप्ततावादी चळवळीचे नेतृत्व केले पण आज भारताच्या परराष्ट्र धोरणात बदल होऊन ते अर्थकेद्रित बनत चालले आहे. आर्थिक सवलती मिळविणे निःशस्त्रीकरण, दहशतवाद, मानवधिकार व पर्यावरण संरक्षण हे परराष्ट्र धोरणाचे मुद्दे बनत आहेत भारत अलिप्ततावादी चळवळी बरोबरच विभागीय व आंतरराष्ट्रीय घडामोडीवर लक्ष केद्रित करून परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्टात बदल होत चालला आहे. म्हणजेच भारताचे परराष्ट्र धोरण आदर्शवादीच न राहता वास्तववादाकडे झुकत आहे.

2) अलिप्ततावादाची प्रस्तुतता : आवश्यकता

अलिप्ततावादाची प्रस्तुतता : 2) उपयुक्तता

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात आलेल्या परिवर्तनामुळे अलिप्ततावादाचे अलिप्ततावादाची प्रस्तुतता तपासून पाहणे हा एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न व विचार करण्यासारखा मुद्दा बनला आहे. शीतयुद्धाचा अंत व्दि. ध्रुवीय विश्वव्यवस्थेच्या जागी एक ध्रुवीय व्यवस्थेचा उदय, सोव्हिएत युनियन पराभव इ. मुद्दयामुळे ही प्रस्तुतता तपासून पाहणे महत्त्वाचे ठरले आहे. खाडी प्रश्न तसेच अफगाण प्रश्न यामध्ये अलिप्ततावादी चळवळीची कोणतेची विशिष्ट भूमिका राहिली नाही.

शीतयुद्धोत्तर काळात अस्तित्वात आलेल्या नवीन विश्वरचनेमध्ये अलिप्ततावादी चळवळ कालबाह्य झाल्याची चर्चा सर्वत्र होत आहे. अलिप्ततावादी राष्ट्रांमध्ये ऐक्य आणि एकमताचा अभाव असल्याचे गेल्या काही वर्षातील अनेक घटनांमधून निदर्शनास येते. विशेषतः अण्वस्त्रप्रसारबंदी करार आणि सर्वसमावेशक अणूचाचणीबंदी करार या प्रश्नावर अलिप्ततावादी राष्ट्रांनी घेतलेली भूमिका या राष्ट्रांमधील ऐक्याचा अभाव दर्शवते. आर्थिक उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाची प्रक्रीया विभागीय व्यापार संघाची निर्मिती आणि वाढती भूमिका गरीब अविकसित अलिप्ततावादी राष्ट्रांचे आर्थिक मदतीसाठी श्रीमंत आणि विकसित राष्ट्रांवरील वाढते परावलंबित्व सोव्हिएत रशियाच्या विघटनानंतर अमेरिकेच्या एकमेव महासत्ता मध्ये झालेला उदय आणि अमेरिकेची वाढती एकाधिकारशाही आर्थिक आणि व्यापारी हितसंबंधाच्या संरक्षणाला दिलेले प्राधान्य इ. अनेक कारणांमुळे अलिप्ततावादी चळवळीच्या भवितव्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. आशियाई आणि आफ्रिकी राष्ट्रे संपूर्ण आशिया आणि आफ्रिका खंडाच्या सामूहिकहितसंबंधापेक्षा व्यक्तिगत आणि उपविभागीय हितसंबंधना अधिक प्राधान्य देत आहे. खालील मुद्द्यांच्या आधारे अलिप्ततावादी धोरणांची आवश्यकता स्पष्ट करता येईल.

1) न्याय्य विश्वरचनेचे उद्दिष्ट अद्याप अपूर्ण :-

अलिप्ततावादी चळवळीचे अस्तित्व जरी वरील अनेक कारणांमूळे धोक्यात आले असले तरी देखील अलिप्ततावादी विचारधारा की केवळ तिस-या जगातील राष्ट्रांनी शीतयुद्धाच्या राजकारणापासून अलिप्त ठेवल्या नव्हती तर तिचा उद्देश एका न्याय्य विश्वरचनेच्या निर्मितीचा होता. तिस-या जगातील गरीब, अविकसीत आणि विकसनशील राष्ट्रांना आर्थिक आणि सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी हि विचारधारा विकसीत झाली होती. अशा न्याय विश्वरचनेच्या निर्मितीसाठी अलिप्ततावादी चळवळ सदैव प्रयत्नशील राहिली.

2) अमेरिकेची वाढती एकाधिकरशाही रोखण्यासाठी अलिप्ततावादाचे व्यासपीठ उत्तम :-

शीतयुद्धोत्तर काळात विकसित झालेली नवीन विश्वरचना हि विकसशील राष्ट्रांना खरीच आर्थिक आणि सामाजिक न्याय मिळवून देणारी आहे का, याविषयीचा विचार प्रत्येक अलिप्ततावादी राष्ट्राने करायला हवा अनुभव जगाला पावलोपावली घ्यावा लागत आहे. अमेरिकेचा आशियाई राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारातील हस्तक्षेप वाढतो आहे. अफगाणिस्तान आणि इराकविरुद्ध अमेरिकेच्या लष्करी आशियाई राष्ट्रांना अलिप्ततावादी विचारधारेवर एकत्र येण्याशिवाय पर्याय नाही.

3) शीतयुद्धात्तर आढांन्याचा सामना करण्यासाठी अलिप्ततावादी विचारसरणीची उपयुक्तता:-

शीतयुद्ध जरी संपले असले तरी शीतयुद्धाच्या राजकारणाने गुंतागुतीचे बनलेले आणि प्रलंबित झालेले अनेक प्रश्न अद्याप सुटायचे आहेत. शीतयुद्धोत्तर काळात काही नवीन प्रश्नाची तीव्र रूपधारण केलेले आहे. उदा. दहशतवादाचा प्रश्न जो अनेक अलिप्ततावादी राष्ट्रांना भेडसावत आहे. अनेक आफ्रो आशियाई राष्ट्रे ही वांशिक संघर्षाला बळी पडलेली आहेत. या वांशिक संघर्षामधून लक्षावधी लोक मारले जात आहेत. धोका निर्माण झाला असून आर्थिक विकासाला खीळ बसली आहे. दहशतवाद वाढता धार्मिक मुलतत्त्ववाद आणि वांशिक संघर्ष यामुळे आशिया आणि आफ्रिका खंडात शस्त्रांस्त्रांच्या व्यापारला चालना मिळाली आहे. दहशतवादी संघटना वांशिक अशा शस्त्रास्त्र खरेदीसाठी लागणारा पैसा अमली पदार्थांच्या व्यापार देखील करीत आहेत. परिणामी अमली पदार्थांचा व्यापारदेखील फोफावला आहे. याशिवाय पर्यावरणाचे वाढते प्रदुषण आणि मानवधिकारांचे वाढते उल्लंघन या अलिप्ततावादी राष्ट्रांपुढच्या मोठ्या समस्या आहेत. या सर्व समस्यांचा सामना करण्यासाठी आफ्रा आशियाई राष्ट्रांनी अलिप्ततावादी चळवळीच्या व्यासपीठावर एकत्र येऊन सामूहिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. आफ्रो आशियाई राष्ट्रांना भेडसावण्यात बहुसंख्य समस्यांचे स्वरूप समान असल्यामुळे त्यांच्यासाठी सामूहिक प्रयत्न उपकारक ठरणार आहेत.

4) सामाजिक न्यायासाठी अलिप्ततावादी चळवळ आवश्यक :-

न्याय विश्वरचनेच्या निर्मितीसाठी आणि आफ्रो आशियाई राष्ट्रांना आर्थिक आणि सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी खालील तीन उद्दिष्टांची पूर्तता होणे आवश्यक आहे.

- अ) संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचे लोकशाहिकरण
- ब) विश्वव्यापाराची न्याय नियमावली तयार करणे.
- क) बहुकेंद्री विश्वरचनेची निर्मिती

या तीन उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आफ्रो आशियाई राष्ट्रांना एकत्र येऊन सामूहिक सौदेबाजी क्षमता वाढवावी लागणार आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या लोकशाहीकरणाचा प्रश्न या शीतयुद्धोत्तर काळात तीव्र

बनला. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेवरील अमेरिकेचा एकाधिकारशाहिचे प्रतिरोधन करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या लोकशाहिकरण होणे आवश्यक आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या 191 सदस्यापैकी 113 सदस्य हे अलिप्ततावादी संघटनेचे सदस्य आहेत. याचाच अर्थ संयुक्त राष्ट्रांचे आहे. हि राष्ट्रे जर एकत्र आली तर संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचे लोकशाहिकरण अवघड नाही. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या लोकशाहिकरणांतर्गत पहिली पायरी म्हणजे सुरक्षा परिषदेचा विस्तार सुरक्षा परिषदेमध्ये अमेरिका आणि युरोपियन राष्ट्रांचे बहुमत आहे. आफ्रिका आशिया आणि लॅटिन अमेरिकेची 100 हून अधिकराष्ट्रे संयुक्तराष्ट्र संघटनेचे सदस्य असताना सुरक्षा परिषदेमध्ये केवळ चीन हे एकमेव राष्ट्र त्यांचे प्रतिनिधित्व करीत आहे. या राष्ट्रांचे संयुक्त राष्ट्रसंघटनेमधील प्रमाण हे 2/3 असून या प्रमाणानुसार त्यांना सुरक्षा परिषदेमध्ये प्रतिनिधित्व मिळायला अधिकाधिक राष्ट्रांना त्यामध्ये सामावून घेण्यासाठी अलिप्ततावादी संघटनेकडून सामूहिक प्रयत्न व्हायला हवेत.

5) अलिप्ततावादी चळवळ : सामूहिक सौदेबाजीचे साधन :-

विश्वव्यापार संघटनेच्या व्यासपीठावरून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची नियमावली तयार करण्यासाठी विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये 1996 पासून चर्चेच्या फे-या चालू आहेत. विकसित राष्ट्रे एकत्र येवून आणि आपल्या प्रभावाचा वापर करून हे नियम आपल्यासाठी सोईस्कर बनविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत तसेच मानवाधिकार पर्यावरणाचे रक्षण, बालकामागार यासारखी अनेक कारणे पूढे करून विकसनशील राष्ट्रांच्या व्यापारावर बंधने टाकण्याचा प्रयत्न विकसित राष्ट्रे करीत आहे. विकसित राष्ट्रांचे हे प्रयत्न हाणून पाडण्यासाठी विकसनशील राष्ट्रांना अलिप्ततावादी विचार करायला हवेत. एकत्र आल्याने विकसनशील राष्ट्रांच्या सौदेबाजीची क्षमता वाढणार आहे. विकसनशील राष्ट्रांना आर्थिक न्याय प्राप्त करायचा असेल आणि नवीन आर्थिक विश्वरचनेचे स्वप्न साकार करायचे असेल तर पून्हा एकदा अलिप्ततावादी संघटनेच्या व्यासपीठावर एकत्र यायला हवे.

6) बहुकेंद्री विश्वरचनेसाठी अलिप्ततावादी विचारधारा आवश्यक :-

आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाच्या प्राप्तीसाठी बहुकेंद्री निर्मिती आवश्यक आहे बहुकेंद्री विश्वरचनेच्या निर्मितीसाठी अमेरिका व तिच्या इतर सहकारी राष्ट्रांची एकाधिकारशाही कमी होणार आहे. बहुकेंद्री विश्वरचना ही शह-प्रतिशहामधून सत्ता संतूलित करणारी आहे. बहुकेंद्री विश्वरचनेच्या निर्मितीसाठी भारत, चीन आणि रशियासारख्या मोठ्या राष्ट्रांकडून जे प्रयत्न होत आहेत त्याला सर्व अलिप्ततावादी राष्ट्रांनी पाठिंबा द्यायला हवा. बहुकेंद्री विश्वरचनेच्या निर्मितीमधूनच आफ्रिका, आशिया, खंडातील गरीब राष्ट्रांना आर्थिक आणि न्याय प्राप्त होणार आहे.

7) संदर्भ ग्रंथ :

- 1) डॉ. दवळाणकर शैलेन्द्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद, 2010
- 2) डॉ. रायपूरकर वसंत, आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, 2006.
- 3) डॉ. फडिया बी. एल. 'आंतरराष्ट्रीय संबंध'.- प्रतियोगीता साहित्य, 2004.
- 4) डॉ. रासम वासंती, डॉ खापरे करिअप्पा, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण, फडकेप्रकाशन, 2007.
- 5) प्रा. गायकवाड व्ही. डी. प्रबोधनप्रकाशन ज्योती, फेब्रुवारी 2011.

भारतीयसंदर्भात शहरीकरणाच्या प्रमुख समस्या

डॉ. भानुदास धोंडीबा शिंदे

महात्मा फुले ए. एस. सी. कॉलेज पनवेल.

Email-bhanudas63@gmail.com

मोबाइल नं.9423911302

भारतमध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी केवळ 27.78 टक्के लोक सध्या शहरी भागात रहातात. शहरीकरण हे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रगतीचे साधन असले तरीही गंभीर सामाजिक-आर्थिक समस्या उद्भवल्या आहेत. नैसर्गिक आणि स्थलांतरामुळे शहरी लोकसंख्येची जलद वाढी होत असल्यामुळे घर, स्वच्छता, वाहतूक, पाणी, वीज, आरोग्य, इत्यादी सार्वजनिक सुविधांवर प्रचंड दबाव येत असतो. शहरीकरणांमुळे पर्यावरण, सामाजिक, वाहतूक, अर्थव्यवस्था ही समस्या सामान्यतः विकसनशील देशांमध्ये दिसून येतात. ग्रामीण भागातील रहिवासी हाय टेक सुविधांचा लाभ घेण्यासाठी शहरांमध्ये स्थलांतर करण्यास अधिक आकर्षित होतात, त्यांच्या जीवनशैलीमुळे शहरीकरणाचे असंख्य प्रश्न निर्माण होतात.

नागरीकरणाची संकल्पना:

शहरीकरण हा शब्द ग्रामीण भागातून शहरी समाज व्यवस्थेत होणारा बदल म्हणजे शहरीकरण होय. ग्रामीण भागातून शहरी भागात मोठ्या संख्येने लोकांचे स्थलांतर होते. या प्रक्रियाने शहरे व शहरांमधील संसाधने आणि सुविधांच्या एकाग्रतेमुळे होते. शहरीकरण प्रक्रिया औद्योगिक क्रांतीच्या वेळी सुरू झाली होती. शहरीकरण ही सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घडामोडींचा परिणाम आहे. शहरीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये समाजांचे वाढते प्रमाण शहरांमध्ये आणि शहरांच्या उपनगरांमध्ये राहते. ऐतिहासिकदृष्ट्या ते औद्योगिकीकरणाशी संबंधित आहे.^१

भारतीय संदर्भात नागरीकरणाचे प्रश्न:

भारतीय दृष्टीकोनातून शहरीकरणातील मुख्य समस्या म्हणजे नागरी पसरवणे, जास्त गर्दी, गृहनिर्माण, बेरोजगारी, झोपडपट्ट्या आणि स्क्वाटर सेटलमेंट्स, वाहतूक, पाणी, सांडपाण्याची समस्या, कचरा विल्हेवाट, शहरी गुन्हेगारी आणि समस्या शहरी प्रदूषण, गरीबी, बेरोजगारी भिकारी, चोरी, दरोडेखोरी, घरफोडी शहरी भागाची अनियोजित वाढ, नागरीकरणामुळे आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव ही भारतातील प्रमुख समस्या आहेत. दिल्ली, मुंबई, कोलकाता, चेन्नई, बेंगळुरू ही आसपासच्या ठिकाणाहून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाल्याने शहरी घसरण झाली. शहरीकरणामुळे अनेक समस्या निर्माना झालेल्या आहेत.^२ त्याचा थोडक्यात आढावा.

१. शहरी विस्तार :

लोकसंख्या आणि भौगोलिक क्षेत्रामध्ये वेगाने वाढणाऱ्या शहरांचा विस्तार हे शहरी समस्येचे मूळ कारण आहे. ग्रामीण भागातून तसेच छोट्या शहरांतून मोठ्या शहरांत मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर झाले आहे; त्याद्वारे शहरांच्या आकारात भर पडत आहे. श्रीमंत लोक मोठ्या शहरांमध्ये गर्दी असलेल्या ठिकाणी मोठी घरे बांधू शकतात. घराच्या आसपासच्या बागेची जागा आणि गोपनीयता यांचा आनंद घेऊ शकतात. शहर वाढीस प्रतिबंध करणे ही मोठी समस्या आहे. बहुतेक शहरे व उपनगरांच्या विस्तृत वेढलेली आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या उपनगरे पहिल्यांदाच शहरात मुख्य रस्त्यांसह वाढली आहेत. या प्रकारच्या वाढीस रिबन सेटलमेंट म्हणून ओळखले

जाते. परंतु उपनगरी घरांच्या मागणीमुळे रिबन वस्ती दरम्यानची जमीन बनविली जाईल आणि नवीन रस्ते तयार करून ते सुलभ होऊ शकतील. या प्रकारच्या विकासास 'इन्फ्ल' म्हणून ओळखले जाते. त्याचबरोबर लहान शहरे आणि प्रमुख शहरांच्या प्रवासाच्या अंतरावरची गावे देखील निवासी उद्देशाने विकसित केली जातात. अशाप्रकारे शहरे सातत्याने वाढत आहेत.

२. जास्त गर्दी :

जास्त लोकसंख्या ही शहराची परिस्थिती असून त्यामध्ये बरेच लोक अत्यल्प जागी राहतात. हे भारतातील बहुतेक सर्व मोठ्या शहरांनी चांगले प्रदर्शन केले आहे. भारतातील महानगरांमध्ये 'परिपूर्ण' आणि 'संबंधीत' या दोन्ही दृष्टीने गर्दी आहे. या शहरांमध्ये लोकसंख्येची वास्तविकता जास्त आहे; त्या दृष्टीने शहरवासीयांना सेवा आणि इतर सुविधा पुरविण्याची समस्या निर्माण झाली आहे.

३. गृहनिर्माण:

भारतातील शहरी भागात गर्दीमुळे घरे टंचाईची समस्या उद्भवू शकते. ही समस्या आजूबाजूच्या गावातून शहरात येणार बेरोजगार व परप्रांतीयांचे मोठ्या प्रमाणात येणार बेरोजगार वर्ग होय. त्यांना राहण्याची जागा मिळू शकली नाही. त्यातून गृहनिर्माण संकल्पना उदयास आली. वाढत्या शहरी लोकसंख्येसाठी घरांची तरतूद करणे हे सरकारसमोर मोठे आव्हान असेल. शहरी मध्यमवर्गाच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत घरांची वाढती किंमत, बहुतांश निम्न उत्पन्न गटांना अशक्य झाली आहे आणि गर्दी असलेल्या निवासस्थानी वास्तव्यास आहेत. गृहनिर्माण समस्येचे मुख्य घटक म्हणजे बांधकाम साहित्य आणि आर्थिक संसाधनांचा अभाव होय. शहरी स्थलांतरितांची दारिद्र्य आणि बेरोजगारी, मजबूत जाती आणि कौटुंबिक संबंध आणि उप-शहरी भागात पुरेशी वाहतुकीचा अभाव जिथे बहुतेक नवीन बांधकामासाठी उपलब्ध असलेली जमीन सापडली आहे^३. तेथे घरबाधणी केली जाते.

४. बेरोजगारी:

भारतातील शहरी नोकरीची समस्याही गंभीर आहे. शहरी बेरोजगारीचे एक प्रमुख कारण म्हणजे ग्रामीण भागातून शहरी भागात मोठ्या प्रमाणात लोक स्थलांतर झाले. हे सर्व शहरी बेरोजगार तरुण दिल्ली, मुंबई, कोलकाता आणि चेन्नईसारख्या चार महानगरांमध्ये राहत आहेत. ग्रामीण उत्पन्नापेक्षा शहरी उत्पन्न जास्त असले तरी शहरी भागात खर्चाचे प्रमाण जास्त आहे. शहरी बेरोजगारीची मुख्य कारण म्हणजे ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागात आल्यावर मोठ्या प्रमाणात बदलले जातात.^४ शिवाय शहरी उत्पन्न ग्रामीण उत्पन्नापेक्षा जास्त असले तरी शहरी भागात खर्चाचे प्रमाण जास्त असल्याने ते उत्पन्न कमीच आहे. शहरी भागाच्या मर्यादित क्षमतेमुळे रोजगाराच्या संधी जास्त निर्माण होऊ शकल्या नाहीत. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे व ग्रामीण स्थलांतर रोखण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारच्या प्रयत्नांना फारसे यश आले दिसून येत नाही. .

५. रोजगाराची तरतूद

वाढत्या शहरी लोकसंख्येला योग्य रोजगार उपलब्ध करून देणे हे सरकारसमोरील एक मोठे आव्हान आहे. साक्षर आणि अर्ध-साक्षर स्थलांतरितांनी कमी वेतन आणि जास्त तास काम केले जाते. शहरांमध्ये कोणत्याही पुरेशी कामे न करता सार्वजनिक ठिकाणी जसे की पदपथ, मोकळ्या रिकाम्या जागा, उद्याने किंवा फक्त रस्त्यावर चालत आहेत. शिक्षा चालक आणि रस्त्यावर विक्रेत्यांची दुर्दशा मोठ्या प्रमाणात नोंदविली जाते. ग्रामीण कृषी क्षेत्र दिवसेंदिवस संकुचित होत असल्याने स्थलांतरित लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध करून देण्याची शहरी क्षेत्रासमोरची आव्हाने ठरणार आहेत.

६. झोपडपट्ट्या आणि स्व्वाटर सेटलमेंट्स:

शहरी भागातील अनियंत्रित, अनपेक्षित वाढीचा नैसर्गिक विकास म्हणजे झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि प्रसार होय. बेकायदेशीर रहिवासी वसाहतींचा विस्तार यामुळे भारतीय शहरे बकल झालेली आहेत. जलद औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे व शहरीकरणामुळे झोपडपट्ट्यांचे विस्तार होते. झ

भारतातील बहुतेक सर्व शहरे वाहतुकीच्या कोंडीच्या तीव्र समस्येने त्रस्त आहेत. शहराच्या आकारात वाढत होत असताना त्या प्रमाणात वाहतुकीची समस्या वाढत आहे. श्रीमंत व्यक्ती अधिक खासगी वाहने खरेदी करत असल्याने आणि शहरांमधील मोठ्या संख्येने वाहनांमुळे अधिक रहदारी ठप्प होत आहे. शहरे बहुतेक व्यावसायिक उपक्रम केंद्रित असल्याने, कारखाने, कार्यालये, शाळा इत्यादीकडे जाणाऱ्या रस्त्यांचा समावेश तसेच किरकोळ खरेदी केंद्रे, क्रीडा क्षेत्रे, मनोरंजन जिल्हा जे रात्री व्यस्त असतील, निवासी व वसतिगृह असलेल्या शहरांकडे जाणारे रस्ते, सकाळी शहरांमध्ये काम करण्यासाठी जातात आणि संध्याकाळी घरी परततात असल्याने सकाळ आणि संध्याकाळ लोकांची गर्दी होते.^६ अस्तित्वात असलेल्या सार्वजनिक वाहतुकीच्या पायाभूत सुविधा कमी पडत आहे

७. सुरक्षित पेयजल

शहरी संस्कृतीच्या सुरुवातीपासूनच शहरे आकार आणि संख्येने वाढत गेल्याने पाण्याचा पुरवठा कमी होत जावू लागला. भारतातील शहरवासीयांच्या गरजा भागविण्यासाठी पुरेसे पाणी मिळत नाही. बऱ्याच शहरांमध्ये प्रत्येक पर्यायी दिवशी लोक अर्ध्या तासापेक्षा कमी वेळेत पालिका स्रोतांकडून पाणी घेतात. शहरांमध्ये मुख्य पाणीपुरवठा नसतो आणि स्वतंत्र ट्यूबवेल, घरगुती मोकळ्या विहिरी किंवा अगदी नद्या अशा स्रोतांवर अवलंबून असतात.

८. मलनिः सारण समस्या:

भारतातील शहरे अपुरा सांडपाण्याच्या सुविधांनी सातत्याने वेढली आहेत. नगरपालिकांना होणारे संसाधन संकट आणि शहरांची अवैध वाढ ही या दयनीय परिस्थितीची दोन प्रमुख कारणे आहेत. ती मुंबई, कोलकाता आणि चेन्नईसारख्या जवळपास नदीत किंवा समुद्रात वाहून गेली आहेत आणि या कामांमुळे जलजल प्रदूषित होतात.

९. स्वच्छता

नागरी भागात आणि विशेषतः झोपडपट्ट्या भागातील अनधिकृत वसाहतींमध्ये अस्वच्छता ही एक समस्या आहे. बऱ्याच असंगठित वसाहतींमध्ये ड्रेनेज सिस्टम अस्तित्वात नाही. अस्तित्वात असल्यास ती खराब स्थितीत आहेत^७. या स्वच्छताविषयक परिस्थितीमुळे डायऑरिया आणि मलेरियासारख्या अनेक आजारांना सामोरे जावे लागते.

१०. कचरा विल्हेवाट लावणे:

शहरीकरणामुळे शहरे संख्या आणि त्यांचा आकारात वाढू लागली आहे. याचा परिणाम कचराकुंडीत कचऱ्याच्या विल्हेवाट लावण्याच्या समस्येचा सामना करावा लागतो. भारतीय शहरांमधून निर्माण होणारे प्रचंड कचरा गंभीर आरोग्याचा प्रश्न निर्माण करतो. बऱ्याच ठिकाणी कचरा विल्हेवाट लावण्यासाठी योग्य ती व्यवस्था नसते. सध्या अस्तित्वात असलेल्या भू-भांड्या भरल्या आहेत. हे लँडफिल्स रोगाचे हॉटबेड्स आहेत. भूगर्भातील पाणी दूषित करते. विघटनशील कचरा आणि कचऱ्या सांडपाण्याजवळ राहणारे लोक

संग्रहणी, मलेरिया, प्लेग, कावीळ, अतिसार आणि टायफॉइड सारख्या अनेक आजारांना बळी पडतात.^८ असुरक्षित कचरा विल्हेवाट शहरी भागातील एक समस्या आहे. कचरा व्यवस्थापन एक मोठे आव्हान राहिले आहे .

११. शहरीकरणामुळे आरोग्याची समस्या:

झोपडपट्ट्यांमधील आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक म्हणजे आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती, तसेच राहणीमान, वातावरण, सार्वजनिक आरोग्य सेवांचा वापर यामुळे पर्यावरणीय समस्येमुळे उद्भवू शकतात. हवामानातील बदलांमुळे तीव्र उष्णता किंवा थंडीमुळे मृत्यू उद्भवू शकतात, आवाजामुळे झोपेचा त्रास होऊ शकतो, आणि शिसे विषाणूमुळे विकास आणि वर्तन समस्या उद्भवू शकतात, आघाडीची जोखीम, आवाज, एम्बेस्टोस, साचा वाद, गर्दी, श्वसन रोग आणि संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार, अपघात आणि मानसिक आजार यांसारख्या मानवी जीवनावर परिणाम होण्याची असंख्य उदाहरणे शहरीकरणाची आहेत.

१२. शहरी गुन्हे:

भारतातील शहरीकरणाच्या वाढीसह गुन्हांची समस्या वाढते. शहरी गुन्हेगारीतील वाढत्या प्रवृत्तीमुळे शहरांची शांतता व शांतता अस्वस्थ होते. मुख्यतः महिलांसाठी राहणे असुरक्षित बनवते. दत्त आणि वेणुगोपाल यांनी असे म्हटले आहे की बलात्कार, खून, अपहरण, दरोडे, दरोडा इत्यादी हिंसक शहरी गुन्हे हे देशाच्या उत्तर-मध्य भागात अधिक प्रमुख आहेत. वाढती भौतिकवाद, ग्राहकवाद, दैनंदिन जीवनात स्पर्धा, स्वार्थ, लहरीपणा, भितीदायक सामाजिक-आर्थिक असमानता, वाढती बेरोजगारी आणि गर्दीत एकटेपणाची भावना ही शहरी गुन्हेगारीच्या चिंताजनक प्रवृत्तींसाठी जबाबदार असणारी मुख्य कारणे आहेत.^९

१३. शहरी प्रदूषणाची समस्या:

सध्याच्या परिस्थितीत वाढत्या नागरीकरणामुळे उद्योग आणि वाहतूक व्यवस्था विकसित झाली. हे प्रामुख्याने पर्यावरणाच्या दूषिततेसाठी जबाबदार आहेत, शहरी परिसर. शहरी प्रदूषण हे मुख्यतः शहरांद्वारे तयार केलेल्या अशुद्धतेचे संकलन आहे. वायू प्रदूषणाचे घातक परिणाम असून शहरे अनेक धोकादायक वायूंचे स्रोत आहेत. विशेषतः प्रवासी कार, लॉरिज, कार्बन डाय ऑक्साईड, कार्बन मोनोऑक्साईड, सल्फर डायऑक्साईड, नायट्रस ऑक्साईड, बेंझिन, ओझोन व वाहने डिझेल मोटर्सद्वारे सोडलेले सूक्ष्म कण मानवी आरोग्यासाठी गंभीर धोका निर्माण करतात. हवेची गुणवत्ता खराब होण्याचे मुख्य स्रोत औद्योगिक सुविधांद्वारे जे वायुमध्ये विषारी उत्सर्जन करतात जे नंतर नद्यांच्या किनार्यांद्वारे श्वास घेतात. पाणी हे शहरी भागातही प्रदूषणाचे स्रोत आहे.^{१०}

१४. सीवेज समस्या :

भारतातील शहरी भाग जवळजवळ नेहमीच अपुरी व अयोग्य सांडपाणी सुविधांनी त्रस्त आहेत. भारतातील कोणत्याही एका शहराला संपूर्णपणे स्वतंत्र केले जात नाही. बऱ्याच शहरांमध्ये सांडपाण्याच्या जुन्या व्यवस्था आहेत ज्या चांगल्या प्रकारे सांभाळल्या जात नाहीत. बहुतेक वेळा सीवेज लाइन तुटतात किंवा त्या ओसंडून वाहतात. बहुतेक शहरांमध्ये सीवेज यावर उपचार करण्याची योग्य व्यवस्था नाही आणि ती जवळजवळ नदीत (दिल्लीप्रमाणे) किंवा समुद्रात (मुंबई, कोलकाता आणि चेन्नईमध्ये) वाहून जाते, ज्यायोगे जलाशय प्रदूषित होतात.

संदर्भ साधने

१. लोकसत्ता २३ जुलै २०१३

2. बेग राहिमा आरा - शहरातील सामाजिक आर्थिक परिस्थिति आणि राजकारण पुणे विद्यापीठ
अप्रकाशित शोध निबंध
3. कुलकर्णी पी.के. भारतातील सामाजिक समस्या विद्या प्रकाशन नागपूर १९९८
4. आगलावे प्रदीप – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर २००९
५. संघवे विलास- भारतातील सामाजिक समस्या पॅप्युलर प्रकाशन कोल्हापूर १९९१
६. तोरवणे व महाजन - भारतीय समाज प्रश्न आणि सामाजिक समस्या प्रशांत प्रकाशन जळगाव २००८
७. गंदेवार एस.एन.- भारतीय समाज विद्याभारती प्रकाशन लातूर २००५
८. जयंत घाटगे- समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या
९. कोंडेकर व मोहिते- भारतातील सामाजिक समस्या फडके प्रकाशन कोल्हापूर
१०. डॉ. माणिक माने – भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या विद्या प्रकाशन नागपूर

भारतातील वाढते शहरीकरण आणि लोकसंख्या घनतेतील बदल

प्रा. राजाराम कांबळे

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे ता. जि. सातारा

प्रस्तावना—

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. कारण भारतात शहरांच्या तुलनेत खेड्यांची संख्या अधिक आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या कालखंडात भारतातील ८० टक्के लोकांचे वास्तव्य खेड्यात होते. म्हणून राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींनी देशाचा खरा विकास म्हणजे खेड्यांचा विकास असे विचार मांडून देशाचा खरा विकास करायचा असेल तर खेड्याकडे चला असा उपदेश लोकांना केला. सरकारकडून ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी विविध योजना आणि प्रकल्प राबविण्याचा प्रयत्न केला व आजही केला जात असला तरी ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेरोजगारी, निरक्षरता, अज्ञान अनारोग्य, अस्वच्छता, अंधश्रद्धा यासारख्या समस्या भेडसावत आहेत. यावर एकच उपाय म्हणून लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतरीत होवू लागली.

आज बहुतांश खेड्यात बंद असलेली घरे किंवा अर्धी पडलेली घरे पहायला मिळता. कारण माणसं घर सोडून शहराकडे रोजगाराच्या शोधात स्थलांतरीत झाली आहेत. हे चित्र संपुर्ण भारतात घडायला लागलं आहे. माणसांचा ओघ शहराकडे वाढला आहे. शहरांची संख्या वाढली आहे. त्याचबरोबर मोठ्या शहरात लोकांची संख्या वाढून या शहरांच्या आकारमानात प्रचंड वाढ झाली आहे.

भारतात स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात लोकसंख्येचा झालेला विस्फोट, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचा झालेला विकास यातून प्राप्त झालेल्या रोजगाराच्या संधी त्यामुळे शहरीकरणात वाढ झाली आहे. घरं, सुखसोयी, मॉल सरकते जिने, कॅम्प्युटर, कार, विमानप्रवास, करमणूकीची विविध साधने, आरोग्य सुविधा आणि उपचार पध्दती, बौद्धिक वाढीसाठी नवनवीन उपक्रम, यामुळे भारतात आणि संपुर्ण जगात बदललेल्या शहरांकडं ग्रामीण भागातील व्यक्ती आकर्षित झाला आहे.

अभ्यासाचे महत्व—

नागरीकरणामुळे शहरात लोकसंख्येचं केंद्रीकरण होताना पहायला मिळत आहे. त्यामुळे शहरी लोकसंख्येची घनता दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थानंवर प्रचंड प्रमाणात आर्थिक ताण पडत आहे. वाढणारी वाहनांची गर्दी, गजबजलेले रस्ते, आरोग्य पिण्याचं पाणी, निवारा यासारख्या शहरी पायाभूत सेवा सुविधांवर वाढणारा ताण, वाढलेले प्रदुषण जागोजागी दिसणारे कच—याचे ढीग, रस्त्याकडेला वाढणारी दुकानांची गर्दी फेरीवाले पदपथावर दूकानं भाटून बसणारे विक्रेते व्यावसायिकांचं शहरी असंघटीत क्षेत्र, या असंघटीत क्षेत्रातील गरीबी, एकुणच शहरी गरीबीचं उग्र हांत जाणारं आव्हान, वाढणा—या झोपडपट्टया, शहरी जीवनातील विषमता, ढासळणारी कायदा व सुव्यवस्था संघटीत व असंघटीत असं शहरी समस्यांच एक मोठ जाळ निर्माण झाले आहे. या सर्व शहरी समस्या सोडविताना स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे.

शहरीकरण ही बहुआयामी, अतिशय गुंतागुंतीची आणि हळुहळु उत्क्रांत होत जाणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे या नागरी समस्यांवर तात्काळ उपाययोजना होणं अशक्य आहे मात्र वाढत्या शहरीकरणामुळे शहरी लोकसंख्येच्या घनतेत जी वाढ होऊन अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत त्यावर उपाययोजना सूचविणे याकरिता “भारतातील वाढते शहरीकरण आणि लोकसंख्या घनतेतील बदल” हा विषय निवडण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये—

१. भारतातील शहरीकरणातील वाढीचा अभ्यास करणे
२. शहरीकरणाचा कल अभ्यासने
३. भारतातील शहरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांची चर्चा करणे
४. शहरी लोकसंख्या घनतेचा अभ्यास करणे.

गृहितके—

१. भारतातील शहरीकरणात दिवसेंदिवस झपाट्याने वाढझाली आहे..
२. शहरीकरणातील वाढीमुळे शहरी लोकसंख्येची घनता वाढली आहे.
३. शहरीकरणामुळे नागरी समस्यात वाढझाली आहे.

भारतातील शहरीकरण—

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शहरीकरणाला प्रामुख्याने सुस्वात झाली परंतु ब्रिटिश कालखंडात भारतातील नागरीकरणाने एक महत्वाचा टप्पा पार केला. ब्रिटिश कालखंडात काही शहरांच्या वाढीचा दर कमी होता. पण भारत स्वतंत्र झाल्यावर देशातील सर्व भागात नागरीकरणाची गती वाढलेली दिसते. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील भारताच्या नागरीकरणात काही प्रमुख बदल झाले त्यामध्ये देशाच्या फाळणीनंतर निर्वासितांच्या लोंढ्यामुळे अनेक वसाहतींची स्थापना झाली. पुर्व पाकिस्तानातून आलेल्या लोकांसाठी पुर्ववसन कोलकत्ता शहरात तसेच देशाच्या पुर्व भागात झाले. तर पश्चिम पाकिस्तानातून आलेल्या लोकांसाठी पंजाब हरियाणा आणि उत्तरप्रदेशाच्या पश्चिम भागात वसाहती स्थापन कराव्या लागल्या नवीन प्रशासकीय शहरांची निर्मिती करण्यात आली. नवीन औद्योगिक शहरांची स्थापना जुन्या शहरांजवळ झाली. एक लाखापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांची वाढझपाट्याने झाली. १९५१ मध्ये २८४४ इतकी नगरे होती ती २०११ साजापर्यंत ७९३५ इतकी झाली असल्याचे दिसून येते.

भारतातील नागरीकरणाचा कल—

अ.न.	एकुण लोकसंख्या	नागरी लोकसंख्या	नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी	नागरी लोकसंख्येतील दश वार्षिक वाढ टक्केवारी
१९५१	३६१.०	६२.४	१७.२९	३.४७
१९६१	४३९.२	७८.९	१७.९६	२.३४
१९७१	५४८.१	१०९.१	१९.९१	३.२३
१९८१	६८३.३	१५९.४	२३.३३	३.७९
१९९१	८४६.३	२१७.६	२५.७१	३.११
२००१	१०२७.१	२८५.४	२७.७८	२.७४
२०११	१२१०.२	३७७.१	३१.१६	२.७६

स्त्रोत— जनगणना अहवाल १९५१ ते २०११

भारतात १९५१ पासून २०११ पर्यंतच्या नागरीकरणाच्या दशवार्षिकटक्केवारीचा आढावा घेण्यात आला आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या १९५१ च्या जनगणनेमध्ये पहिल्यांदा नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण ३.४७ टक्के वार्षिक वाढले असल्याचे दिसून येते. देश स्वतंत्र झाल्यानंतरच्या फाळणीचा तसेच ग्रामीण भागातून शहरी भागात झालेल्या स्थलांतराचा हा परिणाम असल्याचे दिसून येते. त्यानंतर १९६१ साली त्यामध्ये घट होऊन हे प्रमाण २.३४ टक्के इतके झाले. त्यानंतर १९७१ च्या जनगणनेत ३.२३ असलेला लोकसंख्येचा वाढीचा दर १९८१ मध्ये सर्वाधिक म्हणजे ३.७९ टक्के होता. त्यानंतर भारताच्या नागरीकरणात सातत्याने वाढ होत असली तरी दशवार्षिक वाढ ही कमी कमी झाल्याचे दिसते.

भारतातील नागरी लोकसंख्या सर्वाधिक असलेली पाच राज्ये —

अ.न	राज्य	एकुण लोकसंख्या २०११	शहरी लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्या टक्केवारी
१	गोवा	१,४५७,७२३	९०६,३०९	६२.२
२	मिझोराम	१,०९१,०१४	५६१,९७७	५१.५
३	तमिळनाडू	७२,१३८,९५८	३४,९४९,७२९	४८.४
४	केरळ	३३,३८७,६७७	१५,९४२,१७१	४७.७
५	महाराष्ट्र	११२,३७२,९७२	५०,८२७,५३१	४५.२

स्त्रोत— जनगणना अहवाल १९५१ ते २०११

भारतात २०११ जनगणना अहवालसनुसार सर्वाधिक नागरी लोकसंख्या असलेली प्रमुख पाच राज्यामध्ये गोवा हे राज्य प्रथम आहे. गोव्यामध्ये नागरी लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण ६२.२ टक्के नागरी

लोकसंख्या ५० टक्कयाहुन अधिक असणारी गोवा आणि मिझोराम ही राज्ये आहेत. तिस—या क्रमांकावर तमिळनाडू हे राज्य असून तमिळनाडूची एकुण नागरी लोकसंख्या ४८.४ टक्के आहे. चौथ्या क्रमांकावर केरळ हे राज्य आहे. या राज्याची नागरी लोकसंख्या ४७.७ टक्के आहे. पाचव्या क्रमांकावर महाराष्ट्र हे राज्य असून महाराष्ट्रात नागरी भागात राहणा—या लोकसंख्येची टक्केवारी ४५.२ इतकी आहे. इतके आहे. महाराष्ट्रात शेकडा प्रमाण जरी कमी असले तरी एकुण लोकसंख्येशी तुलना करता सर्वाधिक पाच कोटीहुन अधिक लोकसंख्या नागरी भागात राहते. भारतातील एकुण नागरी लोकसंख्येपैकी १३.१५ टक्के लोकसंख्या फक्त महाराष्ट्र या राज्यामध्ये आढळून येते. एकुण नागरी लोकसंख्येच्या संदर्भात भारतामध्ये महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक लागतो.

भारतातील शहरीकरण आणि लोकसंख्या घनतेतील बदल—

लोकसंख्येची घनता ही विशिष्ट ठिकाणी होणारे लोकसंख्येचे एकत्रीकरण दर्शविते एक चौ.कि.मी मध्ये राहणा—या लोकांची संख्या म्हणजे घनता होय. लोकसंख्या वाढीबरोबरच घनताही वाढलेली आहे. स्वातंत्र्यानंतर लोकसंख्येची घनता ११७ पासून ३८२ पर्यंत वाढली आहे.

अ.न	वर्ष	भारतातील शहरी लोकसंख्या टक्केवारी	लोकसंख्या घनता
१	१९५१	१७.२९	११७
२	१९६१	१७.९६	१४२
३	१९७१	१९.९१	१७७
४	१९८१	२३.३३	२१६
५	१९९१	२५.७१	२७४
६	२००१	२७.७८	३२५
७	२०११	३१.१६	३८२

स्त्रोत—जनगणना अहवाल १९५१ ते २०११

१९५१ शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण १७.२९ टक्के होते त्यावेळी लोकसंख्येची घनता ११७ असल्याचे दिसून येते. त्यानंतर १९६१ साली त्यामध्ये वाढ होऊन शहरी लोकसंख्या प्रमाण १७.९६ झाले आणि लोकसंख्येची घनता १४२ झाली. टक्के इतके झाले. त्यानंतर १९९१ च्या जनगणनेत शहरी लोकसंख्या प्रमाण २५.७१ झाले आणि लोकसंख्येची घनता २७४ झाली. शहरी लोकसंख्या वाढीचा दर २०११ मध्ये सर्वाधिक म्हणजे होऊन त्याचे प्रमाण ३१.१६ झाले. तर लोकसंख्येची घनता ३८२ इतकी झाली. भारताच्या नागरीकरणात सातत्याने वाढ होवून लोकसंख्येच्या घनतेतही वाढ झाल्याचे दिसून येते.

वाढत्या शहरीकरणाच्या समस्या—

नागरीकरणामुळे शहराच्या स्वतःच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. शहरातील नागरी वस्त्यांच्या विशिष्ट वातावरणामुळे तसेच नागरी जीवनशैलीमुळे शहरी आजार निर्माण झाले आहे. शहरात कमी क्षेत्रफळ असलेल्या भुभागावर जास्त लोकसंख्या एकत्र येते त्यामुळे लोकसंख्येच्या घनतेत वाढ

होवून विषम आर्थिक परिस्थितीमुळे मोठ्या संख्येने आर्थिक स्वास्थ्य बिघडते त्यामुळे अनेक नवनवीन आजार निर्माण होत आहेत.

शहरीकरणामुळे वाहतुकीची समस्या, वायु आणि ध्वनी प्रदुषण निर्माण होवून अनेक गंभीर आजार निर्माण झाले आहेत. तसेच अनेक ठिकाणी अनधिकृत वस्त्या निर्माण झाल्या आहेत. जसजशी शहरे वाढत जातात तशाच या गलिच्छ वस्त्यांची संख्या आणि आकारही वाढत जातो. आणि पर्यावरणीय प्रदुषणाची समस्या गंभीर बनत चालली आहे.

वाढत्या शहरीकरणामुळे दाट लोकवस्त्या, अपु-या पायाभूत सुविधा, गुन्हेगारी, पर्यावरणाचा असमतोल, तसेच पिण्याचे शुध्द पाणी, मलनिःसारणाची समस्या अधिक तीव्र बनली आहे. कचरा आणि घनकचरा यांची विल्लेवाट लावणे अशक्य बनले आहे. त्यामुळे हवेच्या प्रदुषणात वाढझाली आहे. अशा अनेक वाढत्या शहरीकरणाच्या समस्या भेडसावत आहेत.

निष्कर्ष—

एकविसाव्या शतकात पर्यावरणाचा वेग प्रचंड वाढला आहे. गेल्या ५० वर्षांमध्ये शहरी लोकसंख्या १० टक्क्या पेक्षा जास्त वाढली आहे. २०३० पर्यंत भारतातील किमान ४० टक्के लोक शहरात राहतील असा अंदाज व्यक्त केला जात आहे. भारतात १९९१च्या नवीन आद्योगिक धोरणामुळे आपण मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. जगाशी जोडलो गेलो. औद्योगिककरणाचा आणि सेवाक्षेत्राचा झपाट्याने होत असलेला विकास पाहता शहरीकरणात फार मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. तसेच भारतात लोकसंख्येचा प्रचंड प्रमाणात झालेला विस्फोट आणि हाताला काम मिळावे म्हणून शहरी भागात होत असलेले स्थलांतर यामुळे भारतात शहरीकरणात वाढ होवून लोकसंख्येची घनता वाढली आहे.

भारतात शहरीकरणाचे अधिक प्रतिकूल परिणाम पहायला मिळतात मात्र हे प्रमाण कमी करण्यासाठी सरकारने पुढाकार घेवून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अनुदानाबरोबरच शहरांचा सुनियोजित नागरी नियोजनाचा आराखडा तयार करण्यास सहकार्य केल्यास नागरीकरणामुळे देश विकसित होण्यास निश्चित मदत होणार आहे.

संदर्भ—

१. जनगणना अहवाल १९५१ ते २०११
२. धारपूरे विठठल (२००५) “लोकसंख्या भूगोल” पिपळापूरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर
३. कुलकर्णी सूमित कानिटकर तारा १९७९ “लोकसंख्याशास्त्र” श्री विद्या प्रकाशन पुणे.
४. डॉ. ज्योतीराम मारे “मानवी भूगोल” २०१९ निराली प्रकाशन
५. दै. लोकसत्ता “शहरीकरण एक समस्या” दि. ६ जुलै २०१३
६. दै. महाराष्ट्र टाईम्स “स्मार्ट शहरांचे मृगजळ” २४ जुलै २०१५
७. दै. प्रहार “शहरीकरणाचे धोक” २८ जुलै २०१४

भारतातील शहरीकरण :समस्या आणि उपाययोजना

डॉ. बंडू जयसिंग कदम

सहाय्यक प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग,

पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शहराची वाढ वेगाने झाली. या वाढीबरोबर समस्या वेगाने वाढल्या आहेत. वाढती लोकसंख्या ही भारताच्या विकासातील मोठा अडथळा आहे. या वाढत्या लोकसंख्येला सोयी-सुविधा पुरविण्यासाठी शहरपातळीवर कोणकोणत्या योजना राबवायला हव्यात, याविषयीचे विश्लेषण करतानाच दुसऱ्या बाजूला वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहराचे कसे बकालीकरण होत आहे याचाही विचार करण्यात आला आहे. थोडक्यात प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आपल्या देशातील शहरीकरण निर्माण झालेल्या समस्या आणि त्या समस्यावरती उपाययोजना यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शहरीकरण म्हणजे काय?

शहरीकरण म्हणजे शहराच्या लोकसंख्येची व त्याच्या क्षेत्राची वाढ. वाढते औद्योगिकीकरण व खेडयातून शहराकडे होणारे लोकांचे स्थलांतर यांचासुद्धा शहरीकरणामध्ये समावेश होतो. 2011 च्या जनगणनेनुसार 30.16 टक्के लोकसंख्या शहरामध्ये राहते. एका पाहणीनुसार 2030 पर्यंत जवळपास 25 कोटी अतिरिक्त लोकसंख्या शहरांमध्ये येणार आहे. असेही दिसून आले आहे, की शहरीकरण आणि विकास हे बरोबरीनेच चालतात. जी राज्ये झपाट्याने विकास करत आहेत त्यांचाच शहरीकरणाचा वेग अधिक आहे. 2012-13 सालच्या पाहणीनुसार महाराष्ट्राच्या शहरीकरणाची टक्केवारी 45.2 टक्के होती. ती 2030 पर्यंत 58 टक्के होण्याची शक्यता आहे. भारतातील 3 मोठ्या मेट्रो शहरांची लोकसंख्या जगातील काही देश जसे कॅनडा, मलेशिया, सौदी अरेबिया, ऑस्ट्रेलिया यांच्यापेक्षा मोठी होईल.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

- शहरीकरण या संकल्पनेचा अभ्यास करणे
- शहरीकरणमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- वाढत्या समस्या कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती आणि तथ्य संकलन

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने वेगवेगळे संदर्भ ग्रंथ, वेगवेगळ्या समित्यांचे अहवाल, मासिके, वर्तमान पत्रे, इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

शहरीकरणाचे परिणाम (समस्या)

वाढत्या लोकसंख्येचा आजच्या शहरांवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होणार आहे. या सर्व परिणामांचा सूक्ष्मपणे विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण शहरीकरण आणि त्याचा वेग यांना थोपवणे आता जवळपास दुरापास्त आहे आणि देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने शहरीकरण आवश्यकसुद्धा आहे.

आर्थिक विकास

शहरीकरणाला चांगली बाजूही आहे. देशाचा आर्थिक विकास हा शहरीकरणावरही अवलंबून असतो. 2030 पर्यंत भारताचे 70 टक्के स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न शहरातून येणार आहे. कारण देशाच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत औद्योगिकीकरण व सेवा क्षेत्रात आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही हेच चित्र दिसतं. विकसित देशातील शहरीकरणाची टक्केवारी ही नेहमीच जास्त असते. अमेरिकेमध्ये शहरीकरणाचे प्रमाण 80 टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. शहरीकरणामुळे शिक्षणाचा दर्जा सुधारतो. मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होतो. त्याचबरोबर आजूबाजूच्या खेड्यांचासुद्धा विकास होत असतो.

पायभूत सुविधावरील ताण

परंतु विकासाबरोबरच शहरीकरणाची काळी बाजूसुद्धा ठळकपणे दिसून येते. शहरीकरणामुळे शहरातील सोयीसुविधांवर मोठ्या प्रमाणावर ताण वाढतो व शहरी वातावरणाचा समतोल बिघडतो. काही शहरे वगळता सर्व शहरांमध्ये सध्याच्या लोकसंख्येला आवश्यक असलेला पाणी पुरवठा, वाहतूक व्यवस्था याची मोठ्या प्रमाणावर कमतरता भासते. त्या पुरवठ्याचा स्थानिक संस्थांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यामुळेच वाढीव लोकसंख्येमुळे त्या सोयीसुविधांवर आणखीनच प्रचंड ताण पडणार आहे. या सर्व सुविधांची गरज 2030 पर्यंत कितीतरी पटीने वाढणार आहे. शहरांना भेडसावणारी मुख्य समस्या म्हणजे पाणीपुरवठा, ज्याची मागणी 2.5 पटीने होणार आहे. आजच शहरातील जमा झालेल्या घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी योग्य जागा व व्यवस्था उपलब्ध नाही. 2030 पर्यंत घन कचऱ्यामध्ये 5 पट वाढ होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे हा प्रश्न अधिकच बिकट होणार आहे.

दुसरी समस्या म्हणजे रस्ते आणि वाहतूक. मोठ्या शहरातील वाहतूक व्यवस्था घाईगर्दीच्या वेळेमध्ये नेहमीच कोलमडते. उदारीकरणामुळे सर्वसामान्यांची क्रयशक्ती मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. त्यामुळे खाजगी वाहनांची संख्या दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. आजच गर्दीच्या वेळी रस्त्यांवर वाहनांची रांगच रांग लागते. 2030 पर्यंत खाजगी वाहनांची संख्या जवळपास दुपटीने वाढण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्येवर आतापासूनच विचार केला नाही तर भयानक परिस्थितीचा सामना करावा लागेल.

निवाराचा प्रश्न

शहरातील बहुतांश लोकसंख्या ही लघू आणि मध्यम उत्पन्न गटातील असते. शहरातील गगनाला भिडणाऱ्या जमिनीच्या दराने तसेच बांधकामाच्या वाढीव खर्चामुळे त्यांना परवडणाऱ्या किमतींमध्ये घरं उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे त्यांना नाइलाजाने झोपडपट्टीचा आसरा घ्यावा लागतो. आज मुंबईतील 60 टक्के जनता झोपडपट्टीमध्ये राहते. झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांची आजची परिस्थिती पाहिली की कुणाही सुजाण नागरिकाची मान लाजेने खाली जाते. 2030 मध्ये परवडणाऱ्या घरांची मागणी 3.8 कोटींवर जाण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे झोपडपट्ट्यांमध्ये वाढ सातत्याने होतच राहणार.

पर्यावरणावरील परिणाम

शहरीकरणाचा परिणाम पर्यावरणावरही मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. शहरीकरणासाठी मोठ्या प्रमाणावर वृक्षतोड होत असते. कितीही थांबवण्याचा प्रयत्न केला तरीही पर्यावरण संवेदनशील क्षेत्रामध्ये अनधिकृत बांधकाम होतच असते. त्यामुळेच पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो. समुद्राची पातळी वाढत आहे, डोंगरांचा न्हास होतोय. नुकत्याच झालेल्या उत्तरकाशीतील जलप्रलयालासुद्धा अनियंत्रित बांधकाम जबाबदार आहे, असे तज्ज्ञांचे मत आहे. काँक्रीट, अस्फाल्ट, विटा यासारखे साहित्य उष्णता शोषून घेतात त्यामुळे शहरातील हवा रात्रीसुद्धा गरम असते. शहरातील वेगवेगळ्या घडामोडींमुळे वातावरणात वेगवेगळे विषारी द्रव्य उत्सर्जित केले जातात. जसे कार्बन डायऑक्साइड, सल्फर डायऑक्साइड यांचे प्रमाण खूप वाढत चालले आहे. त्यामुळेच शहरात श्वास घ्यायला शुद्ध हवा मिळत नाही. यात दुचाकी आणि चारचाकी यातून उत्सर्जित होणाऱ्या धुराचा मोठा वाटा आहे. वाढत्या विकासकामामुळे नैसर्गिक नाले, तलाव मोठ्या प्रमाणावर बुजवले जात आहेत. त्यामुळे पर्यावरणावर आणि जैवविविधतेवर विपरीत परिणाम होत आहेत. शहरातील जमिनीतील भूजलाची पातळी घटली आहे.

सामाजिक परिणाम

शहरीकरणामुळे सामाजिक व्यवस्थेवरसुद्धा परिणाम होतो. आता शहरातून एकत्र कुटुंब पद्धती जवळजवळ नाहीशाच झाल्या आहेत. सर्व जण आत्मकेंद्रित झाले आहेत. ते स्वतःच्या कोशात मग्न असून त्यांची सामाजिक बांधीलकी कमी होत चालली आहे. आता वृद्धाश्रमाची गरज वाढते आहे. सदनिका संस्कृतीमध्ये शेजारच्या घरात एखाद्यावर हल्ला होत असेल तरी कोणी धावून जात नाही.

मोठे शहर हे आर्थिक केंद्र बनल्यामुळे शहरात होणाऱ्या गुन्ह्यांमध्ये निरंतर वाढ होत आहे. तसेच आजच्या घडीला शहराला मोठा धोका दहशतवाद्यांकडून संभवतो. दहशतवाद्यांकडून आतापर्यंत जे हल्ले झाले ते मुंबई, दिल्ली यासारख्या मोठ्या शहरातच झालेले आहेत. शहराच्या अवाढव्य पसाऱ्यात दहशतवाद्यांचा शिरकाव रोखणे अशक्य आहे. अगदी राजधानी दिल्ली, जिथे सुरक्षा व्यवस्था अत्यंत कडक आहे, तिथेसुद्धा दहशतवादी हल्ले होतच आहेत. वाढत्या शहरीकरणामुळे ही समस्यासुद्धा अधिकच जटिल होणार आहे.

शहरातील मोकळी जागा वाढवणे अशक्य आहे. त्या उलट वाढत्या लोकसंख्येच्या अतिक्रमणामुळे मोकळ्या जागा, मैदाने कमी होत आहेत. त्याचाच विपरीत परिणाम लहान मुलांच्या मनःस्वास्थ्यावर व वाढीवर होत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शाळा, महाविद्यालय, दवाखाने यांसारख्या सोयीसुविधांची आत्ताच वानवा भासत आहे. शहरात जागेची कमतरता असल्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येचा समावेश करण्यासाठी गगनचुंबी इमारती उभ्या राहत आहे. त्यामुळे अग्नी सुरक्षा, वाहतूक समस्या, निर्माण होत आहेत.

राजकीय परिणाम

शहरीकरणामुळे राजकीय दृष्टिकोनावरसुद्धा परिणाम होण्याची शक्यता आहे. शहरात राहणाऱ्या मतदारांची संख्या खेड्यातील मतदारांच्या संख्येपेक्षा जास्त झाल्यामुळे राजकारण्यांना शहर विकासावर जास्त भर द्यावा लगेत.

वाढत्या शहरीकरणामुळे आणखी एका महत्त्वाच्या बाबीवर परिणाम झाला आहे, तो म्हणजे शारीरिक स्वास्थ्य. वातावरणातील ध्वनिप्रदूषण, दिवसभराची धावपळ, मोठ्या प्रमाणावर मनावर होणारा ताण यामुळे शरीर आणि मनःस्वास्थ्यवर परिणाम होत आहे. श्वसन विकार, हृदयविकार अशा रोगांमध्ये वाढ दिसून येते. वेगवेगळ्या रोगांचा जसे डेंगू, मलेरिया यांचा प्रादुर्भाव मधून मधून होतच असतो. एकंदरीत यावरील सर्व समस्या आत्ताच निवारणे कठीण झाले आहे तर भविष्यात काय होईल.

उपाययोजना

शहरीकरणामुळे होणारे संभावित दुष्परिणाम कमी करण्यासाठी सर्वांनीच आतापासून विचार करावयास पाहिजे व योग्य त्या उपाययोजना अमलात कशा आणता येतील, हे पाहिले पाहिजे. त्या पुढीलप्रमाणे

- प्रादेशिक समतोल, मध्यम व छोट्या शहरांचा विकास, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नवीन शहरांचा विकास यावर अधिक भर दिला पाहिजे.
- शहरांबाहेरील खेड्यांचा योग्य प्रमाणात विकास केल्यास गावाकडून शहराकडे येणारा लोंढा कमी होण्यास मदत होईल.
- शहरातील सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था सक्षम आणि सोयीस्कर केली पाहिजे. ज्यामुळे खाजगी गाड्यांमधून प्रवास करणारे, सार्वजनिक वाहतुकीचा वापर सुरू करतील व त्यामुळे रस्त्यावरील वाहनांची गर्दी कमी होऊन, परिणामी पर्यावरण प्रदूषण कमी होण्यास मदत होईल.
- नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपले शहर 'स्मार्ट शहर' करणे काळाची गरज आहे. या तंत्रज्ञानाचा उपयोग सर्वच क्षेत्रांमध्ये जसे दळणवळण, मूलभूत सुविधा, वाहतूक व्यवस्था, शहर सुरक्षा व शहराचे व्यवस्थापन यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर होऊ शकतो. ज्यामुळे रहिवाशांचे जीवन सुखकर होईल.
- बांधकामे करताना ऊर्जा बचतीचं तंत्रज्ञान अमलात आणणे आवश्यक आहे, त्यासाठी लीड प्रमाणपत्रे बंधनकारक करणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास कमी होईल. समाजातील प्रत्येक घटकाने त्यातही शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थेने आपापली जबाबदारी ओळखून योग्य ती पावले टाकली तर शहरीकरणाचे दुष्परिणाम निश्चितपणे कमी होतील.

उपसंहार

वाढत्या शहरीकरणामुळे अनेक समस्या निर्माण होतच राहणार. हे आजच्या परिस्थितीत टाळणे अशक्य आहे. या वाढत्या समस्येवरती वेळेवरती आणि प्रभावी उपाययोजना सुचविणे तितकेच गरजेचे आज बनले आहे. याचबरोबर शहरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या कमी करण्यासाठी कठोर कायदे करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

- 1.डॉ. जे. एफ. पाटील, (2010), सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राची बदलती अर्थव्यवस्था, सकाळ पेपर्स लिमिटेड, पुणे.

- 2. अविनाश कुलकर्णी, (2019), स्थानिक व स्थलांतरित संघर्षाचे सैद्धांतिक विश्लेषण, अर्थसंवाद, खंड 43, एप्रिल मे जून 2019, पृष्ठ क्रमांक 43 ते 47.
- महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल, (2019 ते 20) अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन ,मुंबई.
- दिलीप शेकदार,(2013), शहरीकरण एक समस्या, दैनिक लोकसत्ता, 6 जुलै 2013.
- राजेश सावंत, (2018), शहरीकरणाचे धोके, दैनिक प्रहार, 10 जुलै 2018.
- विवेक मेटकर (2018), भविष्यात पाचशे नवीन शहरे उभारण्याची भासेल गरज, दैनिक सकाळ, 10 जुलै 2018.
- ए. बी. सवदी(2004), मानवी भूगोल, निराली प्रकाशन, पुणे.

भारतातील नागरीकरणाचा ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. रणधीर हिंदुराव शिलेवत

अर्थशास्त्र विभाग
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज.
नागठाणे

प्रस्तावना :

युरोपमधील मेसोपोटेमिया व इजिप्तमधील नाईल नदीच्या संस्कृतीप्रमाणे भारताच्या नागरीकरण आला देखील एक दीर्घकालीन इतिहास आहे हडप्पा संस्कृतीपासून ते सिंधू संस्कृती पर्यंत आणि आज आधुनिक कालखंडापर्यंत खूप बदल झालेला दिसून येतो पूर्वी एक किंवा दोनच नगरे अस्तित्वात होती आज जवळजवळ 14 मोठी महानगरे व पाचशे ते सहाशे छोटी शहरे आपला नवीन वारसा घेऊन उभी आहेत सुरुवातीच्या कालखंडात शहरांचा विकास झाला नाही पण ब्रिटिश भारतात आल्यानंतर शहरांच्या विकासाला सुरुवात झाली मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, दिल्ली असे शहरे विकासाची केंद्रे बनली त्याच बरोबर लहान शहरे ही आपले छोटेसे रूप घेऊन नावारुपाला आली स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारने शहरांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित केले त्यामुळे शहरांच्या विकासाला गती प्राप्त झाली सन 2014 नंतर आलेल्या सरकारने स्मार्ट सिटी बाबत ठोस पावले उचलली आहेत याचा परिणाम भारतात शहरांचा विकास अधिक चांगल्या पद्धतीने व सुव्यवस्थितपणे होईल हेच दिसून येते हे सर्व अभ्यासताना भारतातील हे नागरीकरण कसे झाले ?त्यांचा इतिहास कसा आहे? हे अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतातील नागरीकरणाचा ऐतिहासिक अभ्यास केला आहे

सुरुवातीस नागरिकरण म्हणजे काय ?त्याच्या काळा बदलत गेलेल्या व्याख्यांचा विचार करणे गरजेचे ठरते?

नागरीकरण ची व्याख्या-

नागरीकरण हा शब्द इंग्रजीतील urban अर्बन या शब्दापासून बनलेला आहे urban शब्द लॅटिन भाषेतील urbs या शब्दापासून तयार झालेला आहे urbs हा शब्दाचा अर्थ 'नगर' असा होतो

1. संयुक्त राष्ट्र संघ: ग्रामीण वसाहती येथील व्यवसाय व उत्पादने त्यांचे वेगळ्या व साथी वेगळे व्यवसाय व वेगळा उत्पादनात होणारे रूपांतर म्हणजे नागरीकरण होय
2. अनेस्ट बगेल: नागरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्या प्रक्रियेत ग्रामीण वसाहतीचे शहरी वसाहती मध्ये रूपांतर होते

3. मार्विन ओल्सन: नागरीकरण प्रक्रियेत सभोवतालच्या ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे सतत स्थलांतरित होणाऱ्या असंख्य लोकांच्या समूहाला नागरीकरण असे म्हणतात

व्याख्या वरून असे स्पष्ट होते की नागरीकरणात एका ठिकाणी उद्योगधंदे सुरू झाले की तेथील पूर्वीचे व्यवसाय बदलून नवीन व्यवसाय सुरू होतात तेथे रोजगाराच्या नवनवीन संधी उपलब्ध होतात त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे स्थलांतर शहरी भागाकडे होऊन मोठमोठे शहरे उदयास येतात कालांतराने शहरी भागाच्या लोकसंख्या वरून त्यांचे वेगवेगळे भाग पाडण्यात आले महानगरपालिका नगरपालिका नगर परिषदा इत्यादी होय त्यामुळे लोकसंख्येचा निकष काय आहे हे ठरविणे महत्त्वाचे ठरते

भारत सरकार द्वारे जनगणना विभागा मार्फत नागरी लोकसंख्येचा विचार करून पुढील सहा प्रवर्ग केले आहे

लोकसंख्येच्या आधारे नगराचे प्रवर्ग

अं. न	वर्ग	लोकसंख्या
1	I	100000 हून अधिक
2	II	50,000 ते 99,999
3	III	20000 ते 49999
4	IV	10,000 ते 19999
5	V	5000 ते 9999
6	VI	5000 हून कमी लोकसंख्या

वरील निष्कर्ष बरोबरच सन 1991 च्या जनगणनेनुसार भारताने काही निष्कर्ष नागरीकरणासाठी वापरले आहेत

- 1) सर्व नगरपालिका महानगरपालिका लष्करी वसाहती छावण्या यांचा समावेश शहरी भागात करावा
- 2) किमान 5000 लोकसंख्या असावी
- 3) आर्थिक आधारावर एकूण कामगारांच्या 75% कामगार बिगर शेती व्यवसायात गुंतलेले असावेत
- 4) प्रति चौ .कि .मी . ला 4000 व्यक्ती किवा त्या पेक्षा अधिक असावेत याच बरोबर कामगारांच्या एकूण वेतन निश्चिती साठी हि भारत सरकार ने शहरांचे X.Y.Z या वर्गात रुपांतर केले आहे

- X क्लास = बंगलोर ,चेन्नई, दिल्ली, हेद्राबाद, कलकत्ता, मुंबई, पुणे, अहमदाबाद
- Y क्लास = 5 लाख ते 50 लाख लोकसंख्या असणारी शहरे
- Z क्लास = सर्व शहरे या क्लास मध्ये मोडतात

हि वर्गवारी करतांना सन 2011 च्या जनगणनेचा आधार घेतला आहे

भारतातील नागरीकरणाचा इतिहास-

भारताच्या नागरीकरणामध्ये सातत्य दिसून येत नसले तरी ते अखंडपणे चालू राहिलेले आहे पूर्वी ठराविक शहरांचा विकास झाला होता पण ब्रिटिश भारतात आल्यानंतर शरणाच्या विकासाला गती मिळाली त्यांनी कलकत्ता ,मद्रास ,मुंबई, दिल्ली या शहरांचा विकास केला तसेच त्यांनी व्यापाराच्या उद्देशाने अनेक बंदरे विकसित केली त्यामुळे अनेक शहरे नावारूपाला आली परंतु खरी गती स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये आलेली दिसून येते यामध्ये भारत सरकार विशेष लक्ष घातलेले आहे सर्वांचा एकत्रित विचार करण्यासाठी काही ठराविक कालखंड पाडावे लागतात त्यातून आपल्याला भारतातील नागरीकरण कसे होत गेले हे स्पष्ट होईल यासाठी काही ठराविक काळखंडाचे टप्पे केलेले आहेत

1. इतिहास पूर्व कालखंड (ख्रिस्तपूर्व 3250 ते 1800)

भारतात नागरीकरणाची सुरुवात सिंधू नदीच्या खोऱ्यात 4500 वर्षांपूर्वी झाली असे दिसून येते यापूर्वीही उत्तर व मध्य भारतात नागरी वस्ती संस्कृती अस्तित्वात होती असे पुरातत्व विभागाद्वारे पुरावे दाखल केलेले आहेत भारतातील सिंधू नदी खोऱ्यातील संस्कृती हे युरोपमधील मेसोपोटेमिया अशी मिळतीजुळती आहे असे काही शास्त्रज्ञांनी म्हटले आहे तेथील घरांची रचना ,सांडपाणी व्यवस्था ,वेशभूषा ,अन्नपदार्थ ,वास्तुशिल्प इत्यादी बाबतीत साम्य दिसून येते सिंधू नदी खोऱ्या मध्ये जे लोक आले तसेच पुढे हडप्पा मोहन जोदारो मधील पुरावे हे सर्व मेसोपोटेमियातूनच आले असे शास्त्रज्ञांना वाटते या कालखंडातील लोथल,सुरलोका,कालीबंगन ,रंगपुर व रोजरी शहरे देखील विकसित झाल्याचे दिसून येते

2) आद्य इतिहास कालखंड (ख्रिस्तपूर्व 600 ते इसवी सन 500)

कालखंडामध्ये उत्तरेस आर्य तर दक्षिणेत द्रविड जनजाति राहत होत्या यांनी आपल्या भागात काही नगरांचा विकास केला वाराणसी पाटणा पाटलीपुत्र तर दक्षिणेत मदुराई कांचीपुरम ही नागरी वस्ती असलेले भाग होते या कालखंडात मौर्य व मौर्योत्तर संस्कृती

विकसित झाली थंड जवळ जवळ एक हजार वर्षांचा राहिल यामध्ये पुढील काळात हस्तीनापुर,श्रावस्ती, कपिलवस्तु ,उज्जैन ,राजगिरा, अयोध्या, कुसुंबी, पट्टन,वांची, परतुर, कोरकई ही लहान शहरे उदयास आली

3) कालखंड मध्ययुगीन कालखंड (इसवी सन 600 ते इसवी सन 1800) हा कालखंड मध्ययुगीन पासून ते ब्रिटिश भारतात येण्या पर्यंत मानला जातो या कालखंडात भारतावर अनेक आक्रमणे झाली अनेक साम्राज्य उध्वस्त होऊन नवीन साम्राज्य निर्माण झाली विशेषता मुघल ,मराठे व निजामशाही यांचे प्राबल्य भारतात दीर्घकाल राहिले या सर्वांनी आपल्या साम्राज्याचा विस्तार कसा होईल यासाठी प्रयत्न केला त्यांच्या काळातील वैभव भारताने अनुभवले

त्यामुळे अनेक शहरे निर्माण झाली तो कालखंड म्हणजे शहरांचा सुवर्णकाळ असे म्हणावे लागेल मुघलांच्या काळातील महत्त्वाची शहरे दिल्ली ,आग्रा साग्रा, अहमदाबाद, कंबोज, बुरहानपुर ,अजमेर उज्जैन ,अवध, लखनऊ, वाराणसी , जवनपूर ,कटक जोनपूर सर्व शहरे प्रसिद्ध झाली आहे त्यांना एक ऐतिहासिक वारसा लाभला आहे पुढे मराठ्यांच्या सत्तेत पुणे सातारा कोल्हापूर ही सह्याद्रीच्या रांगेतील व पश्चिम घाटातील महत्त्वाची शहरे उदयास आली मराठी सत्तेचा विस्तार झाल्यानंतर विजापूर अहमदनगर गुलबर्गा हम्पी हैदराबाद या शहरांचा विकास केला तसेच मराठी सत्तेत हिंदू धर्माचे प्राबल्य जास्त असल्याने त्यांनी काही धार्मिक शहरे ही उदयास आली व दक्षिणेत निजामशाही प्रबळ होती त्यांनीही आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला त्यांच्या त्यांच्या साम्राज्या मध्ये प्रमुख हैदराबाद, म्हैसूर, अहमदनगर,गोलकोंडा ,गुलबर्गा ,औरंगाबाद ,सोलापूर यासारख्या शहरांचा विकास केला याच कालखंडात अनेक छोटी मोठी संस्थाने अस्तित्वात होती त्यांनी आपल्या संस्थांना पुरता विचार करून काही शहरांचा विकास केला यामध्ये झाशी ,पटियाला , बडोदा ,जोधपूर ,जयपूर ग्वाल्हेर इ . होय ही सर्व शहरे आज पर्यटनाची केंद्रे बनले आहेत

4) ब्रिटिश कालखंड (इ. स 1800 ते 1947) भारत पारतंत्र्यात असताना अनेक शहरांचा विकास झाला ब्रिटिशांच्या बरोबरच कोच दज पोर्तुगीज यांनी ही भारतात सत्ता स्थापन केली त्यांचा हे भारतातील शहरांच्या विकासामध्ये महत्त्वाचा वाटा आहे डचनी मछलीपट्टनम , नागपट्टनम, फ्रेंचांनी पांडेचरी व चंद्र नगर पोर्तुगीज आणि गोव्यातील म्हणजे व महाराष्ट्रातील मुंबईचा विकास केला ब्रिटिशांनी मद्रास कलकत्ता या शहरांचा विकास केला विशेषता या सर्व परकीय सत्तांनी किनारपट्टीलगत या शहराची विकासाकडे लक्ष दिले कारण व्यापार करण्यासाठी वाहतुकीचे साधन म्हणून जहाजांचा वापर केला जात असल्याने बंदरे महत्त्वाचे होते ब्रिटिशांनी आपल्या फायद्यासाठी काही शहरांच्या विकासाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले नाही उदा. आग्रा, लखनऊ, इलाहाबाद, श्रीनगर ,गया ,बडोदा, पटना इत्यादी. होय तर काही शहरांच्या बाबतीत ब्रिटिशांनी विशेष लक्ष दिले यामध्ये मुंबई कलकत्ता मद्रास सुरत दिल्ली पटना या शहरांचा विकास झपाट्याने झाला या काळात नागरीकरणाचे प्रमाण अत्यंत कमी म्हणजे फक्त 11% होते 1872 मध्ये झालेल्या पहिल्या जनगणनेमध्ये नागरी लोकसंख्या 11% वरून 8.7% वर आली होती एक लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेली 16 शहरे व 43 नगरे अस्तित्वात होती काळात ब्रिटिशांनी बसवलेल्या शहरांचा वेग वाढला त्यांचा विस्तार झाला 1853 मध्ये ब्रिटिशांनी भारतात रेल्वे सुरू केली त्यामुळे प्रमुख शहरे जोडली गेली औद्योगीकरणामुळे ही शहरांच्या विकासाला मोठा हातभार लागला यामध्ये जमशेदपूर ,धनबाद, असंसोल या नवीन शहरांचा उदय झाला तसेच काही चहाची मळे, कॉफीचे मळे ही व्यापाराची शहरे बनली ब्रिटिशांनी आपल्या सोयीसाठी व इंग्लंड मधील असलेल्या वातावरणाशी मिळतीजुळती असणारी थंड हवेची ठिकाणे विकसित केली यामध्ये शिमला,

डलहैसी, यासारख्या शहरांचा समावेश होतो काही लष्करी छावण्या म्हणून हे शहरे उदयास आली सर्व शहरांचा पुढील काळात मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येतो

5) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड (1947 नंतरचा कालखंड)

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शहरांच्या विकासात भारत सरकारने विशेष लक्ष दिले त्यामुळे शहराचा विकास वेगाने सुरू झाला 1951 मध्ये 62 दशलक्ष असलेली नागरी लोकसंख्या 2011 मध्ये 189 दशलक्ष पर्यंत पोहोचली म्हणजेच शहरांमध्ये असणारी लोकसंख्या अधिक गतीने वाढत गेलेली दिसून येते दशलक्ष शहराची संख्या 4 वरून 12 पर्यंत पोहोचली जवळजवळ सर्वच भोक्ता शहराची लोकसंख्या अधिक गतीने वाढत आहे त्या पाठीमागे कारण रोजगार निर्मिती , शिक्षण , आरोग्याच्या , सोयी समानतेची वागणूक , शहराचे आकर्षण, हे सांगता येईल भारताने औद्योगिकीकरणस सुरुवात केल्यानंतर काही नवीन शहरे विकसित झाली यामध्ये रुकेला, दुर्गापुर भिलाई बोकारो बरोनी, अंकलेश्वर , शिंद्री, भिवापुर नयानगळा कांडला सुरत नवी मुंबई अहमदाबाद इत्यादी शहरांचा जलद विकास झाला भारत सरकारने नियोजनबद्ध शहरांच्या विकासाकडे लक्ष दिल्यामुळे देशातील पहिले नियोजित शहर हामान चंदीगडला मिळाला त्याचबरोबर पर्यटन व्यवसाय मुळेही शहरांच्या विकासांमध्ये झपाट्याने वाढ झाली यामध्ये हिमाचल प्रदेश हरियाणा महाराष्ट्र राजस्थान गुजरात उत्तर प्रदेश जम्मू आणि काश्मिर केरळ तमिळनाडू आंध्र प्रदेश यासारख्या विकसित राज्यांनी शहरांच्या विकासाकडे विशेष लक्ष दिले आहे सन 1951 मध्ये 2844 शहरे होती ती सन 2011 मध्ये 7935 इतकी झाली आहेत.

भारतातील नागरी लोकसंख्येचा कल:

भारतामध्ये सन 1901 पासून 2011 पर्यंतच्या नागरीकरणाचा आढावा घेतला आहे या कालखंडामध्ये भारताची लोकसंख्या सातत्याने वाढत असल्यामुळे ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतराचे प्रमाण वाढल्याने शहरांच्या लोकसंख्येत सातत्याने वाढ झाली 1951 मध्ये नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण 3.47 % इतके होते त्यानंतर 1961 मध्ये हे प्रमाण 2.47% इतके कमी झाले पण नंतरच्या जनगणनेमध्ये हे प्रमाण सतत वाढत गेलेले दिसून येते त्याचे स्पष्टीकरण पुढील तक्ता मध्ये दिले आहे

वरून तक्त्यावरून असे स्पष्ट दिसते की सन 1901 च्या पहिल्या जनगणनेमध्ये एकूण लोकसंख्या 238.3% पैकी नागरी लोकसंख्या 25.8% एवढी राहिली त्याचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण 10.83% इतके होते पुढील सर्व जनगणनेमध्ये लोकसंख्येत सातत्याने वाढ झाली सण 2011 च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या 1210.2% होती त्यामध्ये 377.1% लोकसंख्या नागरी भागात राहत होती त्याचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण 31.16% एवढे

आहे सन 2021 मध्ये होणाऱ्या जनगणनेमध्ये नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण ही वाढतच जाईल असे दिसून येते

भारतातील नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी

अं. न	सन	एकूण लोकसंख्या	नागरी लोकसंख्या	नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी
1	1901	238.3	25.8	10.03
2	1911	252.1	25.9	10.27
3	1921	251.3	28.1	11.18
4	1931	278.9	33.2	12.01
5	1941	318.6	44.2	13.87
6	1951	361.0	62.4	17.29
7	1961	439.2	78.9	17.96
8	1971	548.1	109.1	19.91
9	1981	683.3	159.4	23.33
10	1991	846.3	217.6	25.17
11	2001	1027.1	285.4	27.78
12	2011	1210.2	377.1	31.16

L=ksr & जनगणना अहवाल सन 1901 ते 2011

भारतातील प्रमुख शहरे

भारतातील प्रमुख शहरे व त्यांची सन 2011 च्या जनगणने नुसार शहरांची लोकसंख्या सतत वाढत जात असताना दिसून येत आहे ते पुढील तक्त्यात दिली आहे

अं. न	प्रमुख शहरे	एकूण लोकसंख्या(2011)
1	मुंबई	1,24,78,447
2	दिल्ली	1,10,07,835
3	बंगलुरु	84,25,970
4	हैदराबाद	71,70,545
5	अहमदाबाद	55,70,585
6	चेन्नई	46,81,087
7	कलकत्ता	11,86,669
8	सुरत	44,15,431
9	पुणे	31,15,431

वरील

शहरांच्या बरोबरच सन

2014 मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारत सरकारने देशात 100 स्मार्ट शहरे उभारण्याची संकल्पना मांडली या शहरांमध्ये सर्व आधुनिक सोयी सुविधा उपलब्ध असतील वीज पुरवठा ,घनकचरा व्यवस्थापन ,कार्यक्षम नागरी वाहतूक ,आयटी कनेक्टिविटी, ई-प्रशासन, पाणी , सुरक्षा व्यवस्था,आणि नागरिकांचा सहभाग ही या स्मार्ट सिटीची वैशिष्ट्ये असतील या शहरांची यादी पुढे दिली आहे

ठाणे, कल्याण डोंबिवली ,नवी मुंबई ,नाशिक ,अमरावती ,सोलापूर, पुणे ,औरंगाबाद, कलकत्ता, दुर्गापुर ,हल्दिया ,गांधीनगर, अहमदाबाद, सुरत ,वडोदरा, दाहोद, भोपाळ ,इंदोर, जबलपूर ,सतना, उज्जैन ,सागर, चेन्नई, तिरुचिपल्ली ,वेल्लोर ,सेलम, तिरुपती, बेंगलोर, बेळगाव, शिमगा, हुबळी ,धारवाड, कोची, विशाखापटनम ,तिरुपती, कानीनाडा, मुरादाबाद, अलिगड ,सारंगपूर, बरेली, झाशी, कानपूर, अलाहाबाद, लखनऊ ,वाराणसी, गाजियाबाद, आग्रा, रामपूर, जयपुर ,उदयपूर, कोटा, अजमेर ,लुधियाना, जालंधर अमृत्सर, मुजफ्फरपुर, फरीदाबाद, करनाल, भागलपुर, गोहाटी, भुवनेश्वर, रूकेला, धर्मशाला, देहरादून, रांची, इम्पाल, पोर्ट ब्लेअर, चंदिगड, दिल्ली, सिल्वासा, शिलॉंग इ. होय या सर्व शहरांचा विकास करण्यासाठी भरीव तरतूद केली जात आहे त्यामुळे येत्या काही वर्षात ही शहरे देशाची नवीन ओळख ठरतील

अशाप्रकारे भारतातील नागरीकरणाची सुरुवात हे किती पुरातन आहे हे कळून येते अनेक सत्ता संघर्षातून या शहरांचा विकास झालेला दिसून येतो यासाठी हजारो वर्षांचा कालखंड लागलेला आहे आज या शहरांनी आपली एक वेगळी संस्कृती विकसित केली तरी या सर्व शहरांनी आपला जुना इतिहास ही जपलेला दिसून येतो.

संदर्भ—

१. भारतातील नागरीकरण प्रा. दिलीप मुळुक
२. लोकसंख्याशास्त्र भोसले काटे
३. www.wikipedia.org
- 4- monua.go.in

भारतातील नागरीकरणाच्या समस्या

प्रा. बालाजी पांडुरंग शिनगारे

समाजशास्त्र विभाग

आर्ट्स आणि कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे. ता.जि. सातारा.

मो. नं. 9028349587

प्रस्तावना -

आजचे युग हे आधुनिक युग आहे. या युगात ज्ञानाचा विस्फोट होत आहे. हे युग स्पर्धेचे, प्रगतीचे व गुणवत्तेचे आहे. विकासाच्या मागे माणूस आहे. किती विकास झाल्यावर माणूस थांबणार आहे हे निश्चित नाही जीवणाच्या सर्व क्षेत्रात विकासाचा मंत्र जपला जात आहे. विकास, प्रगती, वृद्धी या एकच संकल्पना वाटत असतात परंतु त्यात फरक असतो. शहरीकरणात आजच्या काळात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. शहरीकरणात वाढ झाल्यामुळे तिथे अनेक समस्या ही निर्माण झाल्या आहेत. शहरालगत वाढत जाणारी झोपडपट्टी वाढत आहे. गुन्हेगारी वृत्तीत वाढ होत आहे. शहरात फसवणूक वृत्तीही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय यामुळे खेड्यातील लोकांना खूप प्रमाणात आकर्षण वाढत आहे. खेड्यातील लोक शहरात येतात आणि शहरी खेडूत होतात. शहराची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे तिथे अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. शहरीकरण म्हणजे सर्वसमावेशक प्रगतीची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक केंद्र बिंदू असल्याचे मानले जाते. नागरी भागात मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसत असला तरी तिथे खूप प्रमाणात समस्याही निर्माण झालेल्या आहेत. नागरीकरणाचे कितीही छान वाटत असले तरी पुढे शहरीकरण किळसवाणे वाटते.

उद्दिष्टे -

- १) नागरीकरणाच्या समस्यांची जाणीव करून घेणे.
- २) नागरीकरणाच्या समस्यांत कोणकोणते घटक आहेत यांची माहिती करून घेणे.
- ३) नागरीकरणाच्या समस्यां कशा कमी करता येतील यांची माहिती जाणून घेणे.

स्थलांतर, असुरक्षित पिण्याचे पाणी, आरोग्य आणि शिक्षण, शहरी सार्वजनिक वाहतूक, झोपडपट्टी, पांढरपेशीय गुन्हेगारी, गुंडगिरी व गुन्हेगारी टोळ्या, बालकामगारांच्या समस्या. इत्यादीची माहिती करून घेणे.

गृहितकृत्ये -

शहरी समाजात अनेक भिन्न-भिन्न समस्या दिसून येतात.

शहरातील समाजाला घरांची समस्या मोठ्या प्रमाणात भेडसावते.

नागरी भागात मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागातून आलेले लोक आहेत .

शिक्षण, नोकरी ,व्यवसाय ई.कारणासाठी ग्रामीण भागातील लोक नागरी भागात स्थलांतरीत होतात .

कालांतराने शहरी जीवनाचा काही लोकांना उभंग येतो .

शहराची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे तिथे अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात . शहरीकरण म्हणजे सर्वसमावेशक प्रगतीची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक केंद्र बिंदू असल्याचे मानले जाते. नागरी भागात मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसत असला तरी तिथे खूप मोठ्या प्रमाणात समस्याही निर्माण झालेल्या आहेत . त्या पुढीलप्रमाणे-

स्थलांतर -

शहरीकरण वाढीच्या प्रक्रियेत स्थलांतर ही एक महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. जगाच्या बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये शहरी वाढीचा दर तुलनेने उच्च आहे. शहरीकरणात ग्रामीण लोकांनी शहरांकडे केलेले स्थलांतर हा एक महत्त्वाचा घटक राहिलेला आहे. अनेक सोईसुविधा शहरात असल्याने हे स्थलांतर होत आहे .

राहत्या घराची टंचाई -

वाढत्या शहरी लोकसंख्येसाठी गृहनिर्माण हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. शहरी मध्यमवर्गीयांच्या उत्पन्नाशी तुलना करता घरांच्या वाढत्या किंमतींमुळे कमी उत्पन्न गटातील लोकांना परवडणारी घरे घेणे कठीण झाले आहे. त्यामुळे ते अशा ठिकाणी राहातात जेथे योग्य वेंटिलेशन, प्रकाश, पाणीपुरवठा, सांडपाणी इत्यादींपासून ते वंचित असतात. उदाहरणार्थ दिल्लीमध्ये सध्याचा अंदाजाप्रमाणे येत्या दशकात 5,00,000 घरांचा तुटवडा असेल. युनायटेड नेशन्स सेंटर फॉर ह्यूमन सेटलमेंटस् (यूएनसीएचएस) ने "गृह दारिद्र्य" अशी एक नवी संकल्पना मांडली आहे, ज्यात असे लोक मोडतात की जे "सुरक्षित आणि निरोगी निवारा, जसे नळाच्या पाण्याचा पुरवठा, किमान स्वच्छता, ड्रेनेज, घरगुती कचरा वाहून नेण्याची तरतूद" या किमान गोष्टींपासून वंचित असतात.

असुरक्षित पिण्याचे पाणी -

शहरातील पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत दूषित असतात. कारण शहरातील पाणी मुळातच अपुरे असते आणि भविष्यात, अपेक्षित लोकसंख्या वाढीसाठी पुरेशा पाण्याच्या उपलब्धतेचा प्रश्न तीव्र असतो. लोकांना मिळेल त्या पाण्याचा वापर करावा लागतो .

अस्वच्छता आणि घाणीचे साम्राज्य -

अस्वच्छता ही शहरी भागात, विशेषतः झोपडपट्टीतील आणि अनधिकृत वसाहतींमधील तर पाचवीला पुजलेली आहे. यामुळे अनेक प्रकारच्या अस्वच्छतेमुळे पसरणाऱ्या रोगराई, जसे की डायरिया, मलेरिया इत्यादींचा प्रादुर्भाव

होतो. असुरक्षित कचरा विल्हेवाट ही शहरी क्षेत्रातील एक गंभीर समस्या आहे आणि कचरा व्यवस्थापन तर एक कायम मोठे आव्हान आहे.

आरोग्य आणि शिक्षण –

देशामध्ये सर्वच समाजाला आरोग्य आणि शिक्षण या मुलभूत अधिकारापासून वंचित राहवे लागत आहे .अनेक लोकांना आपले आरोग्य व्यवस्थित राखता येत नाही .आवश्यक ते शिक्षण घेता येत नाही . एखादा गंभीर आजार झाला तर त्यांना जीव गमवावा लागतो . शिक्षण आणि आरोग्य हे मानवी विकासाचे महत्त्वाचे संकेतक मानले गेले आहेत.

शिक्षण आणि आरोग्य या दोन्ही बाबतीत ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी गरीबांची आरोग्य स्थिती जास्तच प्रतिकूल असते. सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था दिवसेंदिवस संकुचित होत चालल्या आहेत आणि नागरिकांना अधिकाधिक खासगी आरोग्य सेवांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. शिक्षणाची देखील अशीच स्थिती आहे. सरकारी शिक्षण व्यवस्थेचे देखील असेच संकुचन होत चालले आहे. त्यामुळे लोकांना खाजगी शिक्षण संस्थांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. मर्यादित जागा आणि प्रचंड शुल्क आकारणी यांना तोंड द्यावे लागते आहे. सार्वजनिक शैक्षणिक संस्थांची स्थिती निराशाजनक आहे.

शहरी सार्वजनिक वाहतूक –

शहरामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाहनाची ये – जा असते .त्यामुळे ट्राफिक जाम नेहमी होत असते .घाई आणि वेगाने जाणाऱ्या वाहनामुळे अपघाताची संख्या वाढत असते. शहरातील या सारख्या बाबीमुळे शहरी जीवन किळस वाणे होत असते.

उच्च उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्ती अधिक खाजगी वाहने खरेदी करत आहेत. सार्वजनिक वाहतुकीची व्यवस्था अपुरी होत चालली आहे. शहरात मोठ्या संख्येने खासगी वाहने रहदारी जाम करत आहेत. वाहनाची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्याने अपघात ची संख्या वाढली आहे .

पर्यावरणीय प्रदूषण समस्या –

पर्यावरणीय प्रदूषणाचे प्रामुख्याने चार प्रकार पाडले जातात.
हवा प्रदूषण म्हणजे हवेत दूषित पदार्थ किंवा घटक मिसळून हवा दूषित होणे असे म्हणतात. हवेत अनेक वायू असून त्यांच्या हवेतील नैसर्गिक प्रमाण निश्चित असे आहे. उदाहरणार्थ हवेत नायट्रोजन 78% तर ऑक्सीजन 21% कार्बन डाय-ऑक्साइड 0.03% इतके असूनही पाण्याची वाफ व इतर वायूंचे प्रमाण अल्प आहे. काही नैसर्गिक व मानवनिर्मित कारणांमुळे हवेतील वायूंचे हे प्रमाण बदलते तसेच हवेची नैसर्गिक गुणवत्ताही बदलत असते आणि हे

बदल सजीवांच्या आरोग्यास हानिकारक असतात. हवा प्रदूषण, जलप्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण व भूमी प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे मानवी आरोग्य किंवा सजीव सृष्टी यांचे जीवन धोक्यात आले आहे.

मानवनिर्मित आणि नैसर्गिक आपत्ती ओढवून धोकादायक परिस्थिती आणि जोखीम निर्माण होते आहे. यूएनडीपीच्या मते भारतात भूकंपाचे धोके आहेत. घनतेमुळे आणि प्रचंड संख्येने शहरी भागात हा धोका जास्त संभवतो. शहरी भागात उष्णता वाढते आहे. भूजल पुनर्भरण सोपे नसते आणि जलसंपत्ती आपोआप वाढत नाही. त्यासाठी नियोजनबद्ध कार्यक्रम राबवावे लागतात. पाणी आढवा, पाणी जिरवा.या योजना यशस्वी कराव्या लागतात.

शहरी गुन्हेगारी –

शहरी गुन्हेगारी हे देखील एक मोठे आव्हान आहे. शहरामध्ये चोऱ्या, खून, मारामारी बलात्कार, अपहरण खंडणी, टोळी युद्ध यासारखे प्रकार नेहमीच घडत असतात. त्यामुळे शहरात मोठ्या प्रमाणात गुन्हेगारीचे प्रकार घडत असतात. थोडक्यात, वाढत्या शहरीकरणाबरोबर दाट लोकवस्त्या, अपुऱ्या पायाभूत व्यवस्था, न परवडणारी घरे, पूर, पर्यावरण, झोपडपट्ट्या, गुन्हेगारी, दाटीवाटी आणि दारिद्र्य असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

झोपडपट्टीत वाढ –

शहरीकरण वाढल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या शहरात येत आहे. या सर्व लोकांना घरे उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे अनेक दीन-दुबळे, गरीब लोक झोपडपट्टीत राहतात. पर्यायाने शहराच्या बाजूला झोपडपट्टीत मोठी वाढ होत राहते.

झोपडपट्टीमध्ये घाणीचे साम्राज्य मोठ्या प्रमाणात असते. या घाणीमुळे शहरांमध्ये रोगराई आजार पसरण्याची शक्यता असते. झोपडपट्टीतील लोक अशिक्षित अज्ञानी आणि अंधश्रद्धाळू असतात त्यामुळे ते आजारी पडल्यानंतर दवाखान्यात जाण्याची अंधश्रद्धाळू उपचार करत राहतात त्यामुळे त्यांच्यात आजारी राहण्याचे प्रमाण खूप असते. झोपडपट्टीतील मुले शाळा शिकत नाहीत, महाविद्यालयात जात नाहीत त्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण अल्प असते.

जगातील सर्वच देशातील नगरमध्ये निवास आणि गलिच्छ वस्तीत या समस्येने उग्र स्वरूप धारण केले आहे अन्न वस्त्र प्रमाणेच निवारा किंवा निवास ही मानवाची मूलभूत गरज आहे निवास हे असे ठिकाण असते की तेथील वातावरण आरोग्यदायी आणि आरामदायक असते आणि आपल्या कुटुंबातील सदस्य सह तिथे राहणे व्यक्तीला सुखदायक व आनंददायी वाटत असते परंतु दुर्दैवाने आज जगातील विशेषतः शहरांमध्ये अनेक लोकांना निवास किंवा घर उपलब्ध नाही. वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, राहत्या जागेची टंचाई आणि तिच्या वाढत्या किमती घर बांधण्यासाठी लागणाऱ्या साहित्याच्या वाढत्या किमती, वाढते दारिद्र्य आणि बेकारी इत्यादी कारणांमुळे

शहरांमध्ये निवासाची समस्या मोठ्या प्रमाणात भेडसावत असून अनेक लोक डोईजड ठरण्या भाड्याच्या घरात राहतात. अशा भाडे देण्यासाठी काही लोकांना दाग-दागिने गहाण ठेवावे लावतात, प्रसंगी कमी मोबदल्यात विकावे लागतात. काही लोक रस्त्यावर फुटपाथवर, उघड्यावर किंवा गलिच्छ वस्तीत आश्रय घेतात त्यांना स्वतःचे घर आहे अशी असंख्य कुटुंबे देखील एक किंवा दोन खोल्याच्या घरात राहतात.

पांढरपेशीय गुन्हेगारी –

शहरामध्ये अनेक जाती –धर्माचे, उच्च शिक्षित लोक राहत असतात उच्च शिक्षित लोक काही प्रमाणात फसवणूक करणारे असतात. ही फसवणूक कित्येक कोटी रुपयाची असते. पांढरपेशीय गुन्हेगारी हा समाजाला लागलेला कलंक आहे. यामुळे वैयक्तिक कोण्या ऐका व्यक्तीचे नुकसान न होता समाजाचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते.

बेरोजगारीची समस्या –

शहरामध्ये बेरोजगारी ही मोठ्या प्रमाणात असते अनेक लोकांना राहण्यासाठी घर नसते. निश्चित कामधंदा, व्यवसाय नसतो, पोटापाण्यासाठी पडेल ती कामे करावी लागतात. बेरोजगाराची मोठी फोज शहरात असते, अशा लोकाकडून कमी वेतनात काम करवून घेतले जाते. नाईलाजाने त्यांना ती कामे करावी लागतात. आजच्या आधुनिक काळात यांत्रिकीकरण मोठ्या प्रमाणात झाल्याने बेरोजगार मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे सुशिक्षित लोकांना त्यांच्या योग्यतेचे काम मिळत नाही त्यामुळे त्यांना त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी पडेल ती कामे करावे लागतील त्यामुळे त्यांची पदवी, डिग्री काही असो कोणताही व्यवसाय, धंदा त्यांना करावा लागतो. यांत्रिकीकरणामुळे काम करणे सोपे झाले परंतु बेकारी मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. यामध्ये शहरातील नागरिकांचा मोठा वाटा आहे कारण ते ग्रामीण भागातून शहरी भागात मोठ्या इच्छा अपेक्षा बाळगून शहरात आलेले असतात परंतु त्यांच्या पसंतीचे काम त्यांना मिळत नाही. त्यामुळे नागरी समाजात बेकारीचे प्रमाण किंवा बेरोजगारीचे प्रमाण खूप आहे. त्यामुळे कमी वेतनामध्ये जास्त काम करून घेण्यात मालक लोकांचा अट्टाहास असतो.

भिकारींच्या समस्या –

शहरामध्ये सर्वच लोकांना काम मिळत नाही त्यामुळे त्या संबंधीत लोकावर पोटा पाण्यासाठी भीक मागण्याची वेळ येते. काही लोक दिवसा काम करतात. तर रात्री भीक मागतात. केवळ भीक मागण्याच्या उद्देशाने लहान मुलांचे अपहरण केले जात असते. भीक मागण्याची समस्या शहरात दिसून येते

मद्यपान व मादक द्रव्य सक्तीची समस्या –

मानव समाज प्राचीन काळापासून मद्य किंवा दारू, अफू, गांजा इत्यादी नशा आणणाऱ्या पदार्थांचे म्हणजेच मादक द्रव्यांचे सेवन करित आलेला आहे परंतु अशा पदार्थांचे सेवन करणे, त्याचा दुरुपयोग करणे, या पदार्थांच्या सेवनाची आसक्ती निर्माण होणे हे आधुनिक काळातील शहरी समाजातील गंभीर सामाजिक समस्या बनली आहे. मद्यपान व मादक द्रव्यांची सक्तीची कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील. शारीरिक आणि मानसिक कारणे सामाजिक आणि आर्थिक कारणे या कारणामुळे व्यक्ती व्यसनाधीन होतो यामध्ये आपण आर्थिक कारणांचा थोडक्यात परामर्ष पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

मादक द्रव्य सक्ती आणि मद्यपान करणे यास आर्थिक घटक ही महत्वाचा जबाबदार आहे. उदा. दारिद्र्य, बेकारी, श्रीमंती, अचानक धनलाभ होणे, कामाच्या ठिकाणची परिस्थिती इत्यादी कारणे कारणीभूत ठरतात. दारिद्र्यामुळे आपल्या व आपल्या कुटुंबाच्या गरजा भागवू शकणार या व्यक्ती आपले दुःख दारिद्र्य विसरण्यासाठी गांजा भांग यांचे वेसन करते आणि पुढे त्याच्या आधीन होते. आधुनिक काळात बेकारीची समस्या उग्र बनली आहे ज्यांना रोजगार मिळत नाही अशा व्यक्ती वैफल्यग्रस्त होऊन मादक द्रव्यांच्या आहारी जातात. मंदी किंवा कोरोना महामारीच्या लॉकडाऊनच्या कारणामुळे नोकरी धंदा बंद पडून बेकार झालेली व्यक्ती आपले दुःख विसरण्यासाठी मादक द्रव्यांचा जवळ करते. समाजामध्ये काही व्यक्तींना विनासायास भरपूर पैसा मिळत असतो. त्यामुळे अशा व्यक्ती मादक द्रव्यांचा जवळ करतात समाजात अशा व्यक्तींनी भ्रष्ट मार्गाने पैसा कमावलेला असतो तो अशाप्रकारे वाया घालवतात त्यामुळे अशा व्यक्ती रंग-ढंग चैन ऐषाराम करण्याच्या नावाखाली मादक द्रव्यांचे सेवन करू लागतात. श्रीमंत कुटुंबातील बऱ्याच व्यक्ती भरपूर पैसा असल्यामुळेच मादक द्रव्यांचे सेवन करतात आणि त्यांच्या आहारी जातात. काही वेळा व्यक्ती अचानक धनलाभ होतो, अपेक्षांनी पात्रता नसतानाही मिळालेल्या पैशाचा योग्य वापर कसा करावा हे न समजल्याने अशा व्यक्ती मौजमजा करण्याच्या नावाखाली मादक द्रव्यांच्या आहारी जातात.

काही व्यक्तींना अत्यंत खडतर परिस्थितीत आपली नोकरी धंदा व्यवसाय करावा लागतो. अति उष्ण किंवा अति थंड किंवा दुर्गंधीयुक्त वातावरणात काम करावे लागते त्यामुळे खडतर आणि प्रतिकूल परिस्थिती सहन करण्याची क्षमता निर्माण व्हावी म्हणून मादक द्रव्य सेवनाच्या हे आहारी जातात. अनेक उच्चभ्रू व्यवसाय मध्ये अनेकजण मीटिंग, पार्टी, सौदेबाजी, ग्राहक पटवणे, कॉन्टॅक्ट मिळणे इत्यादी प्रसंगी मादक द्रव्य सेवन करणे हे शिष्टाचार मांडला जातो. या शिष्टाचाराचे पालन करण्यातच अनेक व्यक्ती मादक द्रव्यांचा व्यापार मोठ्या प्रमाणात करत असतात. ज्यांचे यात हितसंबंध गुंतलेले आहेत असे लोक नव्या नव्या क्लृप्त्या वापरून लोकांना विशेषतः तरुण पिढीला मादक द्रव्य सेवनाची सवय लावतात. त्यामुळे अनेकजण नकळतपणे मादक द्रव्य आसक्ती होतात उदा. खाद्यपदार्थ, शीतपेय, फळे इत्यादीमध्ये मादक द्रव्ये मिसळून मुलांना नकळतपणे मादक द्रव्य जीवनाची चटक लावण्याचे प्रमाण वाढत आहे, अशी

चटक लागलेली मुले पुढे जाणीवपूर्वक मादक द्रव्य सेवन करू लागतात. काही व्यापारी मुलांना प्रारंभी मोफत मादक द्रव्य पुरवून त्यांचे वेड लावतात आणि पुढे ही मुले स्वतःहून अशा पदार्थाची खरेदी करून त्यांची कायमची ग्राहक बनत असतात.

बालकामगारांच्या समस्या –

औद्योगिककरणामुळे व्यवसाय, धंदा, कारखानदारी याची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आणि ग्रामीण भागातील शेतीचे मोठ्या प्रमाणात तुकडी करण झाले ,ग्रामीण भागातही बेकारी वाढली.बालकांना कामाची गरज वाटू लागली . ते शहरात आले .अनेक व्यवसाय, धंदा, कारखानदारी मध्ये काम करू लागले परंतु बालकामगारांना जास्त काम व कमी पगार देण्यात येत असल्यामुळे बालकामगारांचे आर्थिक व शारीरिक शोषण खूप झाले .

गुंडगिरी व गुन्हेगारी टोळ्या –

शहरी गुन्हेगारी हे देखील एक मोठे आव्हान आहे.शहरामध्ये चोऱ्या , खुन , मारामारी बलात्कार, अपहरण खंडणी, टोळी युद्ध यासारखे प्रकार नेहमीच घडत असतात .त्यामुळे शहरात मोठ्या प्रमाणात गुन्हेगारीचे प्रकार घडत असतात. थोडक्यात, वाढत्या शहरीकरणाबरोबर दाट लोकवस्त्या, अपुऱ्या पायाभूत व्यवस्था, नपरवडणारी घरे, पूर, पर्यावरण, झोपडपट्ट्या, गुन्हेगारी, दाटीवाटी आणि दारिद्र्य असे अनेक प्रश्न तयार होतात.

शहरामध्ये गुन्हेगारी टोळ्या कार्यरत असतात त्या आपली दहशत माजविण्यासाठी अनेक गुन्हेगारीचे प्रकार करत असतात . शहरी गुन्हेगारी हे देखील एक मोठे आव्हान आहे.शहरामध्ये चोऱ्या, खुन, मारामारी बलात्कार, अपहरण खंडणी, टोळी युद्ध यासारखे प्रकार नेहमीच घडत असतात .त्यामुळे शहरात मोठ्या प्रमाणात गुन्हेगारीचे प्रकार घडत असतात .गुंडगिरी व गुन्हेगारी टोळ्या शहरात कार्यरत असतात .

कोरोनाची समस्या -

संसर्गजन्य आजार म्हणून स्वाईन न्फ्लू बर्ड न्फ्लू, कोरोना व्हायरस या सारख्या साथीचे आजार शहरी समाजामध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण करत असतात .त्यावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी शाळा ,कॉलेज बंद करावी लागतात तर १४४ कलम घोषित करून ,अनेक कायदे कडक करून दवाखाने सुसज्ज्य करणे गरजेचे असते. शिवाय अनेक तातडीचे निर्णय घ्यावे लागतात . या कोरोना आजारामुळे अनेक लाखो माणसे मृत्युमुखी पडली. अनेकांचे व्यवसाय, धंदा , नोकरी कायमची गेली अनेक कुटुंबांमध्ये कर्त्या व्यक्ती मरण पावल्या आहेत. त्यामुळे अनेक कुटुंबे निराधार झाले तसेच व्यवसाय धंदा नोकरी गेल्यामुळे अनेक व्यक्ती बेकार बनल्या. त्यामुळे अर्थार्जन करणे, नोकरी करणे उदरनिर्वाह करणे अवघड झाले आहे. त्याचप्रमाणे दोन वर्षे होऊन गेली तरी कोरना हा आजारची लाटा मागे लाट येत आहे. त्यामुळे सामान्य लोकांमध्ये जीवन - मरणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे . काही करून जिवंत राहणे ही त्याची मोठे

काम आहे.जगामध्ये आणि सर्व देश कोरोनाच्या विळख्यात सापडले आहेत, त्यामुळे प्रत्येक देशामध्ये त्या त्या देशाची आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती खालावत गेलीआहे . शाळा कॉलेज बंद ठेवल्यामुळे विद्यार्थ्यांची मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले आहे. परीक्षा नसत्या तर हा बालपणी लिहिलेला निबंध खरा ठरत आहे. तसेच विद्यार्थ्यांना मोबाईल पासून दूर ठेवा असे सांगत असतानाच विद्यार्थ्यांना स्मार्टफोन घेऊन द्या असे शिक्षकांना सांगावे लागत आहे. त्यामुळे विद्यार्थी - शिक्षक आणि मोबाईल - इंटरनेट यांचा घनिष्ठ संबंध निर्माण झाला आहे त्यामुळे आजचे शिक्षण हे इंटरनेट-मोबाईल यावरच अवलंबून सुरू झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

- साळुंखे, जत्राटकर, मारुलकर. समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, नरेंद्र प्रकाशन पुणे
- लोटे रा. ज., भारतातील सामाजिक समस्या , पिंपळापुणे पब्लिशर्स नागपूर
- शर्मा जी. एल., सामाजिक मुद्दे , राऊत पब्लिकेशन्स, जयपुर
- बुलेटीन ऑफ युनिक अॅकॅडमी,नियतकालिक
- सुधा काळदाते,भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
- बोधनकर/ अलोनी, सामाजिक संशोधन पद्धती, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- प्रा. गुरुनाथ नाडगोंडे, सामाजिक संशोधन पद्धती,फडके प्रकाशन .
- प्रा. सर्जेराव साळुंखे , समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन पुणे.
- प्रा. ए. वाय. कोंडेकर/ विजय मारुलकर, भारतातील सामाजिक समस्या,फडके प्रकाशन, पुणे.
- इंटरनेट .

शहरीकरणाचे सामाजिक आर्थिक परिणाम

निता नागेश बर्गे

अर्थशास्त्र विभाग,

कॉलेज ऑफ कॉम्प्युटर ॲप्लीकेशन फॉर विमेन, सातारा

प्रस्तावना :-

आर्थिक विकासात शहरीकरण अभिप्रेत असते. ज्या विशिष्ट ठिकाणी रोजगाराच्या संधी, शिक्षणाच्यासोयी, आरोग्याच्या सोयी, करमणुकीच्या सुविधा व जास्त आर्थिक सुविधा इ.घटक अनुकूल असतात. अशा ठिकाणी स्थलांतराची प्रवृत्ती दिसून येते. सामान्यतः असे दिसून येते की, एखाद्या क्षेत्राचा जसजसा आर्थिक विकास होत जातो. तसतसा त्या क्षेत्राच्या शहरी भागात लोकसंख्या अनुपात वाढत जातो. थोडक्यात आर्थिक विकास लोकसंख्याच्या शहरीकरणाला चालना देणारा आहे. याउलट शहरीकरणाबरोबर अंतर्गत व बहिर्गत बचतीमध्ये वाढ होते. म्हणून शहरीकरण आर्थिक विकासाचे परिणाम आहे.

शहरीकरण म्हणजे शहराच्या लोकसंख्येची व त्याच्या क्षेत्राची वाढ होय. आपल्या देशाचा विचार केल्यास शेती हा ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय आहे. परंतु तो खेड्यात चालणारा व्यवसाय आहे. आणि त्याचा विकास फारसा झाला नसल्यामुळे लोकांना विविध सेवा व रोजगार संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध होते. त्यामुळे रोजगार मिळविण्याच्या हेतूने लोक मोठ्या प्रमाणात शहराकडे धाव घेत आहेत. कारण शहरात मोठ्या प्रमाणात उद्योगधंदे यांचा विकास झाल्यामुळे लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध होतात त्यामुळे शहराकडे जाण्याचा व त्याच ठिकाणी राहण्याचा लोकांना ओघ वाढत असल्यामुळे शहरीकरण निर्माण होते.

शहरांचे भारतात मुख्य दोन प्रकार आहेत. पहिला प्रकार म्हणजे, अशी सर्व स्थाने जेथे नगरपालिका, महानगरपालिका, कॅटॉनमेंट बोर्ड किंवा अनुसूचित टाऊन एरिया कमिटी तर दुसरा प्रकार म्हणजे ज्या ठिकाणाची किमान लोकसंख्या ५००० असते. जेथे किमान ७५ टक्के प्रौढ पुरुष शेतीशिवाय दुसऱ्या उद्योगात कार्यरत असतात आणि जेथे लोकसंख्येची घनता किमान ४०० व्यक्ती प्रति चौरस किलोमीटर असते अशी सर्व स्थाने शहर मानली जातात यातील पहिला प्रकार घटनात्मक शहरे म्हणून ओळखली जातात व दुसरा प्रकार जनगणना शहरे म्हणून ओळखली जातात.

शहरीकरणाची उद्दिष्टे :

- देशाच्या ग्रामीण भागात लोकांच्या जीवनमानाची गुणवत्ता उंचवणे.
- ग्रामीण भागात रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे.
- जाणीव जागृती आणि आरोग्यविषयक शिक्षण यातून शहरातील नागरिकांचे उदबोधन करणे.
- शहरी भागात स्वच्छता कार्यक्रमाची व्यापकता वाढविणे.
- पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे अन्नपदार्थांचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी सहाय्य करणे.

अ.क्र.	वर्ष	नागरी लोकसंख्या वाढ (टक्के)	नागरी वस्तीची संख्या
१	१९६१	१७.७९	२,२७०
२	१९७१	१९.९१	३,५७६
३	१९८१	२३.३४	३,२४५
४	१९९१	२५.७२	३,६०५
५	२००१	२८.०६	५,१६१
६	२०११	३७.०७	७,९३५

भारतातील नागरीकरणाचा विचार करता सन १९६१ ते २०११ पर्यंत नागरी वस्तीतील लोकसंख्या सातत्याने वाढलेली आहे. सन १९६१ ते १९८१ पर्यंत नागरी लोकसंख्येची वाढ साधारणतः ५.५५ टक्के होती. परंतु १८८१ ते २०११ पर्यंत ही वाढ १३.७३ टक्क्यापर्यंत पोहचल्याचे आढळते आणि हे शहरीकरण अनेक कारणामुळे होत आहे. त्यापैकी काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

शहरीकरण म्हणजे काय?

- १) नेल्सन अँडरसन: ज्या ठिकाणी उद्योगशीलता अधिक प्रमाणात आढळते आणि संपूर्ण जीवनपद्धती नवीन तयार होते.त्यास शहरीकरण म्हणतात.
- २) क्लार्ड मिचेल: ज्यावेळी मोठ्या संख्येने लोक खेड्यातून शहरीकराकडे येतात.शेतीचा व्यवसाय सोडून यंत्रोत्पादनाचा स्वीकार करतात.आपल्या सवयी बदलतात.आणि तेथील अनुषंगाने आपली राहणी बदलण्यास सुरवात करतात. त्यावेळी शहरीकरणाची प्रक्रिया सुरु होते.

१) औद्योगिकीकरण —

एखाद्या प्रदेशामध्ये उद्योगाचा विकास व केंद्रीकरण होणे हा नागरीकरणाला साहाय्यभूत ठरणारा घटक आहे. उद्योगधंद्याच्या वाढीमुळे नोकरीच्या आशेने आजूबाजूच्या प्रदेशातील लोक या प्रदेशाकडे आकर्षित होतात. त्यामुळे शहरीकरणाची प्रक्रिया गतिमान होते. एकोणीसाव्या शतकादरम्यान मुंबई शहरी वाढ झपाट्याने झाली. कारण मुंबईमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कापडगिरणी उद्योग सुरु झाला होता. त्यामुळे मूळची कोळ्याची वस्ती असलेली अनेक गावे औद्योगिकीकरणामुळे व शहरीकरणामुळे मुंबई महानगराचा भाग झाली.

२) व्यापार —

एखाद्या प्रदेशातील ठिकाण, मालाची ने—आण, चढ—उतार व साठवणूक यासाठी अनुकूल असते. अशा ठिकाणी व्यापार व त्या अनुषंगाने असणाऱ्या इतर सेवांची वाढ होते. उदा: व्यापारी

संकुल, बँका, पतसंस्था, गोदामे, शीतगृहे इ. या सेवा बरोबरच अशा ठिकाणी रस्ते, उपहारगृहे निवास इ. बाबीही वाढीस लागतात. भारतातील नागपूर शहर देशाच्या केंद्रस्थानी आहे. हे शहर व्यापाराच्या दृष्टीने सोईचे असल्यामुळे तेथे नागरीकरण वाढत गेले.

३) यांत्रिकीकरण व तंत्रज्ञान —

यांत्रिकीकरण आणि तंत्रज्ञान यांचे अनेक फायदे विविध क्षेत्रात पहायला मिळतात. नागरीकरणासाठी देखील हे दोन्ही घटक सहाय्यभूत ठरतात.

गेल्या काही दशकात शेतीमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे, तसेच यांत्रिकीकरण वाढले आहे. ग्रामीण भागातील शेतीही आता मोठ्या प्रमाणावर यंत्राच्या सहाय्याने केली जाते. त्यामुळे शेतीतील मनुष्यबळ शेतीच्या कामातून मोकळे झाले आहे. हा कामकरी वर्ग कामधंद्याच्या शोधात शहराकडे स्थलांतरीत झाला. परिणामी शहरी लोकसंख्या वाढू लागली आहे.

४) वाहतूक व संदेशवहन —

रस्ते, लोहमार्ग इ. वाहतुकीच्या सोईचा ज्या भागात विकास होतो, त्या भागातील छोट्या वस्त्या व गावाचे नागरीकरण वेगाने घडून येते. उदा: कोकण रेल्वे विकसित झाल्यावर या मार्गाच्या सान्निध्यात असलेल्या सावर्डे (जिल्हा रत्नागिरी) सारख्या अनेक गावांचे नागरीकरण होऊ लागले आहे. महत्त्वाचे लोहमार्ग एकत्र आल्यामुळे भुसावळचा (जिल्हा जळगाव) विकास झपाट्याने झाला.

५) स्थलांतर —

स्थलांतर हा नागरिकणावर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक आहे. हे स्थलांतर अल्पकालीन दीर्घकालीन किंवा कायम स्वरूपाचे असते. हे स्थलांतर प्रामुख्याने एका ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ग्रामीण भागाकडे किंवा ग्रामीण भागाकडून शहराकडे होत असते. उच्च राहणीमानाच्या आकर्षणामुळे देखील शहरातील स्थलांतरीत लोकांची संख्या वाढू लागली आहे. उदा: भारताच्या विविध भागातून पुणे, मुंबई या ठिकाणी होणारे स्थलांतर.

शहरीकरणाचे परिणाम

१) झोपडपट्टी —

नागरीकरणामुळे शहरातील लोकसंख्या झपाट्याने वाढते. ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढते, त्या प्रमाणात शहरामध्ये निवास व्यवस्था वाढत नाही. बहुतांशी स्थलांतरीत हे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असतात त्यांना शहरातील निवासस्थाने परवडत नाहीत. स्थलांतरीत होणारे बहुतेक लोक रोजगारानिमित्त शहरात येतात. परंतु सर्वांना योग्य रोजगार मिळतोच असे नाही. त्यामुळे अनेक लोकांचे उत्पन्न कमी असते. असे लोक शहरात उपलब्ध असलेल्या मोकळ्या जागेवर तात्पुरती व कच्च्या स्वरूपाची घरे बांधतात ही घरे बहुधा अनधिकृत असतात. त्यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थाकडून सोईसुविधा मिळत नाहीत.

२) वाहतुकीची कोंडी —

शहरांचा क्षेत्रीय विस्तार झाल्याने शहरांच्या बाह्यवर्ती भागात व उपनगरात लोक निवास करतात. शहरांच्या केंद्रवर्ती भागात व्यवसाय, उद्योग, व्यापार, नोकरी, शिक्षण इ. साठी रोज उपनगरातून लोकांची ये-जा सुरु असते. सार्वजनिक वाहतुक सेवा लोकसंख्येच्या प्रमाणात पुरेशा उपलब्ध नसल्यास खाजगी वाहनांची गर्दी वाढते. परिणामी वाहतुकीची कोंडी होते व प्रवासात बराच वेळ जातो.

३) प्रदुषण —

प्रदुषण ही शहरामधील एक प्रमुख समस्या आहे. त्याचा नागरी जीवनावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. यात वायुप्रदुषण, ध्वनीप्रदुषण, जलप्रदुषण पाहायला मिळते. शहराचा वाढता विकास सोईसुविधांचा तुटवडा तसेच नियमांचे उल्लंघन यामुळे प्रदुषण ही एक गंभीर समस्या निर्माण होते. शहरांची जशी वाढ होते. तशी प्रदुषणातदेखील वाढ होते.

४) गुन्हेगारी —

स्थलांतरित लोकसंख्येपैकी अनेक लोकांना रोजगार उपलब्ध होत नाही त्यामुळे अवैध मार्गांचा वापर करून अनेक वेळा पैसे कमवले जातात. यातून शहरांमध्ये गुन्हेगारी वाढलेली दिसते. चोरी, घरफोडी, खून इ. स्वरूपाचे गुन्हे शहरात मोठ्या प्रमाणात होतात आढळतात. यामुळे कायदा व सुव्यवस्थेचे प्रश्न गंभीर बनतात व पोलीस यंत्रणेवरील ताण वाढतो.

५) गृहनिर्माण —

वाढत्या शहरी लोकसंख्येसाठी गृहनिर्माण हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. शहरी मध्यमवर्गीयांच्या उत्पन्नाशी तुलना करता घरच्या वाढत्या किंमतीमुळे कमी उत्पन्न गटातील लोकांना परवडणारी घरे घेणे कठीण आहे. त्यामुळे ते अशा ठिकाणी राहतात. जेथे योग्य वेंटिलेशन प्रकाश, पाणीपुरठा, सांडपाणी इ. पासून ते वंचित असतात.

६) सुरक्षित पिण्याचे पाणी —

शहरातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत दूषित असतात. कारण शहरातील पाणी मूळताच अपूरे असते आणि भविष्यात अपेक्षित लोकसंख्या वाढीसाठी पुरेशा प्रमाणात पाणी उपलब्ध होत नाही.

७) अस्वच्छता —

अस्वच्छता ही शहरी भागात विशेषतः झोपडपट्टीतील आणि अनधिकृत वसाहतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात असते. यामुळे अनेक प्रकारच्या अस्वच्छतेमुळे पसरणाऱ्या रोगराई, जसे की डायरिया, मलेरिया इ. चा प्रादुर्भाव होतो. असुरक्षित कचरा विल्हेवाट ही शहरी क्षेत्रातील एक गंभीर समस्या आहे आणि कचरा व्यवस्थापन तर एक कायम मोठे आव्हान आहे.

८) आरोग्य आणि शिक्षण —

शिक्षण आणि आरोग्य हे मानवी विकासाचे महत्वाचे साधन मानले जात आहे. शिक्षण आणि आरोग्य या दोन्ही बाबतीत ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागाची परिस्थिती जास्त बिकटच आहे. सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था दिवसेंदिवस संकुचित होत चालल्या आहेत आणि नागरिकांना अधिकाधिक खासगी आरोग्य सेवावर अवलंबून रहावे लागत आहे. शिक्षणाची देखील अशीच स्थिती आहे. सरकारी शिक्षण व्यवस्थेचे देखील असेच संकुचन होत चालले आहे. त्यामुळे लोकांना खासगी शिक्षण संस्थांवर अवलंबून रहावे लागत आहे. मर्यादित जागा आणि उच्च शुल्क आकारणी यांना तोंड द्यावे लागते सरकारी शैक्षणिक संस्थांची स्थिती निराशाजनक आहे.

९) पर्यावरण —

मानवनिर्मित आणि नैसर्गिक आपत्ती ओढवून धोकादायक परिस्थिती आणि जोखीम निर्माण होत आहे. शहरीकरणाच्या निर्मितीसाठी मोठ्या प्रमाणात झाडांची कत्तल केली जाते. त्यामुळे पर्यावरणाला हानी पोहोचते. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो. समुद्राची पातळी वाढत आहे. डोंगर नष्ट होत आहेत. नुकत्याच झालेल्या उत्तर काशीतील जलप्रलयालासुद्धा अनियंत्रित बांधकामच जबाबदार आहे. कॉक्रीट, विटा यासारखे साहित्य उष्णता शोषून घेतात. त्यामुळे शहरातील हवा रात्रीसुद्धा गरम असते. शहरातील वेगवेगळ्या घडामोडींमुळे वातावरणात वेगवेगळी विषारी द्रव्ये उत्सर्जित केली जातात. जसे कार्बन डायऑक्साईड, सल्फर डायऑक्साईड यांचे प्रमाण खूप वाढत चालले आहे. त्यामुळे शहरात श्वास घ्यायला शुध्द हवा मिळत नाही.

११) समाजव्यवस्था नष्ट —

शहरीकरणामुळे सामाजिक व्यवस्थेवरसुद्धा परिणाम होतो. आता शहरातून एकत्र कुटुंब पध्दती जवळजवळ नष्ट झाली आहे. सर्वजण आत्मकेंद्रित झाले आहेत ते स्वतःच्या विश्वात मग्न असून व्यक्तीची सामाजिक बांधिलकी कमी होत चालली आहे. आता वृद्धाश्रमाची गरज वाढते आहे. या शहरी संस्कृतीमध्ये शेजारच्या घरात एखाद्यावर हल्ला होत असेल तरी कोणी धावून जात नाही.

१२) राजकीय दृष्टीकोनावर परिणाम —

शहरीकरणामुळे राजकीय दृष्टीकोनावरसुद्धा परिणाम होण्याची शक्यता आहे. शहरात राहणाऱ्या मतदारांची संख्या खेड्यातील मतदारांच्या संख्येपेक्षा जास्त झाल्यामुळे राजकारण्यांना शहरी विकासावर जास्त भर द्यावा लागेल.

उपाययोजना —

१) जमिनीचा सुयोग्य उपयोग —

वाढत जाणारी लोकसंख्या वाढतच असते. पण जमिन ही तेवढीच असते. तेव्हा वाढत्या लोकसंख्येच्या जमीनविषयक गरजा व उपलब्ध जमीन यांचा सुयोग्य उपयोग व्हावा, यासाठी नियोजन करणे गरजेचे असते. घर बांधणी, उद्योग व्यवसाय, क्रिडांगण, शाळा, कार्यालय रस्ते, करमणुकीची केंद्रे इ. विचार करून कोणत्या कारणासाठी जमिनीचा किती वापर करावा, यावर शहर नियोजनात लक्ष दिले जाते.

२) झोपडपट्टी नियंत्रण व गृहनिर्माण योजना –

शहरातील झोपडपट्ट्या ही शहराची वाढती समस्या आहे. यावर शहरी नियोजनात उपाययोजना करण्यावर भर देण्यात येत आहे. याविषयक विविध योजना करून त्यांना कायद्याचा आधार देऊन इतरत्र हलविणे व झोपडपट्टीतील लोकांसाठी आरोग्यदायक इतरत्र घरे उपलब्ध करणे यावर भर दिला जावा.

३) प्रभावी वाहतूक व्यवस्था –

शहराची अंतर्गत व बाह्यपरिवहन व्यवस्था प्रभावी व सुरक्षितपणे होणे अत्यावश्यक असते. त्यासाठी प्रामुख्याने अंतर्गत विभागात बस, लोकल, खाजगी वाहने, भुयारी रेल्वे यांचा विचार केला जावा. तसेच आवश्यक तेथे पुल, बोगदे यांची निर्मिती करावी. तसेच पायी चालणाऱ्यांसाठी फुटपाथ निर्माण करावे.

४) करमणुकीची केंद्रे –

मानसिक ताण कमी होईल, शरीराचे स्वास्थ्य वाढेल, तसेच स्पर्धा-संघर्ष यांना उत्तेजन न मिळता फक्त करमणूक होईल यासाठी काही लोकसंख्येच्या आधारे उद्याने, विहार स्थळे, म्युझियम क्रिडांगणे, प्राणी संग्रहालये, लहान मुलांसाठी खेळावयासाठी मोकळी जागा इ. घटकांवर जाणीवपूर्वक भर द्यावा.

५) पाण्याची व विजेची योग्य व्यवस्था –

शहरातील लोकांना स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा नियमित व्हावा लागतो. त्याचप्रमाणे विजेचाही नियमित पुरवठा व्हावा लागतो. यासाठी कायम स्वरूपाच्या योजना हाती घेऊन त्या राबवाव्या लागतात. शिवाय या सोयीची व्यवस्था सुरक्षित राहण्यासाठी काळजी घेणे.

६) सांडपाण्याची व कचऱ्याची योग्य व्यवस्था –

वापरलेले पाणी शहराबाहेर योग्यरित्या टाकले गेले पाहिजे त्यासाठी तज्ञांच्या सहाय्याने भुयारी गटराची प्रभावी व्यवस्था राबविली जाते. तसेच रोज हजारो टनांने निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचीही योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावावी. तसेच ओला कचरा व सुका कचरा वेगळा करूनच टाकावा. त्यामुळे शहरे स्वच्छ ठेवण्यासाठी मदत होत आहे.

७) शैक्षणिक सोयी—सुविधा —

शहरातील विद्यार्थी व नागरिक यांच्या शैक्षणिक व त्या अनुषंगाने इतर गरजांची पूर्तता करण्यासाठी नगर नियोजनात भर दिला जातो. या सोयी एकाच ठिकाणी केंद्रित न होता त्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करावे.

८) सौंदर्य —

शहरे सुंदर असणे हा देखील नगर नियोजनाचा एक भाग आहे. यात विविध तज्ज्ञांचे मार्गदर्शनासाठी विविध योजना राबविल्या जाव्यात उदा; लांब—रुंद रस्ते, कारंजे, पुतळे, नौकाविहार, म्युझियम, करमणुक गृहे, वृक्षारोपण यासाठी तज्ज्ञ लोकांची समिती नेमावी.

● निष्कर्ष —

- १) शहरी भागांचे आकर्षण जास्त.
- २) शहरातील बहुसंख्य मोठ्या गावात पुरेशी सार्वजनिक जागा आणि निधी उपलब्ध नसल्यामुळे त्या गावातील सांडपाण्याचे व कचऱ्याचे नियोजन व व्यवस्थापन करता येत नाही त्यामुळे अस्वच्छतेचे साम्राज्य निर्माण झाले आहे.
- ३) ग्राम स्वच्छता अभियान ज्या कालावधीत राबविण्यात आले तेवढ्याच कालावधीपुरती व गावापुरतेच हे अभियान मर्यादित राहिले.
- ४) रोजगार मिळविण्यासाठी नागरिकांची शहराकडे धाव.
- ५) वाढत्या जागेच्या समस्येमुळे झोपडपट्टीत वाढ झाली आहे.
- ६) वाढत्या लोकसंख्येमुळे वाहतुकीची कोंडी मोठ्या प्रमाणात निर्माण होते.
- ७) शहरीकरणाचा पर्यावरणावर विपरित परिणाम होतो.

● संदर्भ सूची —

- १) जिल्हा परिषद सातारा
- २) www.shodhganga.com
- ३) www.academia.edu.com
- ४) आंतरराष्ट्रीय व्यापार — डॉ. भोसले काटे
- ५) लोकसंख्याशास्त्र — डॉ. एस्. एन्. कुलकर्णी
- ६) व्यावसायिक पर्यावरण — डॉ. सुधाकर उध्दवराव जाधव.

मानवी जीवनावरील स्थलांतराचे परिणाम

प्रा. डॉ. उल्हास महादेव माळकर

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पलूस, जिल्हा सांगली .

मोबा. नं. 99 60 85 91 34

मानव हा एक गतिमान व क्रियाशील प्राणी आहे. जीवन जगण्याच्या संघर्षात स्थलांतर हा एक टप्पा आहे .ज्या मानव समूहासमोर अडचणी आल्या त्यांनी स्थलांतर केले व आपले अस्तित्व टिकवून धरले. एवढेच नाही तर प्रगती सुद्धा केली .अनेक प्रदेशात स्थलांतरित यांना संघर्ष करावा लागला .स्थलांतरामुळे त्या दोन प्रदेशातील लोकसंख्येची रचना बदलते .अनेक नवे प्रश्न निर्माण होतात. देशांतर्गत स्थलांतर व आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असू शकते.

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे :

1. मानवी स्थलांतराचे आर्थिक परिणाम अभ्यासणे.
2. मानवी स्थलांतराचे सामाजिक परिणाम अभ्यासणे.
3. मानवी स्थलांतराचे सांस्कृतिक परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन अभ्यासाचे गृहीतक :

मानवी स्थलांतराचे मानवी जीवनावर अनेक दूरगामी परिणाम होतात .

अभ्यास पद्धती :

वरील संशोधन विषय दुय्यम साधनसामग्रीच्या आधारावर घेतलेला आहे.

मानव समाजाचा इतिहास हा प्रामुख्याने स्थलांतराचा इतिहास आहे .आधुनिक काळात स्थलांतर हे प्रामुख्याने आर्थिक व व्यापारी कारणासाठी होते. वाहतुकीची प्रगत साधने त्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

मानवी स्थलांतराची कारणे :

1. भूकंप व ज्वालामुखीचा उद्रेक :

ज्या प्रदेशात भूकंपाचे धक्के वारंवार बसतात तसेच ज्वालामुखीचा उद्रेक होतो तेथील लोक सुरक्षित प्रदेशाकडे स्थलांतर करतात .

2. भूस्खलन :

डोंगराळ व पर्वतीय प्रदेशातून वारंवार डोंगरकडे कोसळतात .प्राणहानी व वित्तहानी मोठ्या प्रमाणात होते. डोंगर पायथ्याला राहणारे लोक सुरक्षित प्रदेशात स्थलांतर करतात .उदाहरणार्थ महाराष्ट्रात पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव तालुक्यात माळीण गावात भूस्खलन झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवित आणि वित्तहानी झाली होती . नंतर या गावाचे पुनर्वसन करण्यात आले. गेल्या दहा वर्षातील ही घटना आहे .

3. महापूर : उत्तर भारतात गंगा ,यमुना ,कोसी व ब्रम्हपुत्रा या नद्यांना मोठे महापूर येतात. दरवर्षी महापुरामुळे तेथे मोठे नुकसान होते .म्हणून पूरग्रस्त भागातील लोकांना वारंवार स्थलांतर करावे लागते.

4. वांशिक हल्ले :

एका विशिष्ट देशात लोकांचा वांशिक संघर्ष सुरू असेल तर तेथील लोक सुरक्षित जीवन जगण्यासाठी दुसरीकडे स्थलांतर करतात. उदाहरणार्थ म्यानमारमधील रोहिंग्या मुसलमान लोक इतर देशात स्थलांतरित करत आहेत. पाकिस्तान मधील हिंदू धर्मीय लोक भारतात स्थलांतर करीत आहेत.

5. दुष्काळ :

दुष्काळी प्रदेशातील लोक रोजगार धंद्यासाठी सधन प्रदेशात जातात. आफ्रिकेतील इथिओपिया देशातील लोक सन 1985 पासून इतर प्रदेशात स्थलांतर करीत आहेत.

औद्योगिक प्रगत देशाकडे लोकांचा लोंढा लागला आहे. वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयी सुविधांमुळे स्थलांतराचा वेग वाढला आहे उच्च दर्जाचे शिक्षण व तंत्र शिक्षण घेण्यासाठी प्रगत देशांकडे विद्यार्थ्यांचे स्थलांतर होत आहे .उच्च राहणीमानाचा दर्जा प्राप्त करण्यासाठी प्रगत देशांकडे सहज रीतीने स्थलांतर केले जाते.

स्थलांतराचे विविध परिणाम :

1. लोकसंख्येतील वाढ किंवा घट -

स्थलांतरामुळे महानगरांच्या लोकसंख्येत वाढ होते . उदा. मुंबईमध्ये कोकणातील लोक जास्त प्रमाणात जातात .देशातील विविध भागातील लोक रोजगार धंद्याच्या शोधात मुंबईत आल्यामुळे आज मुंबईची लोकसंख्या भारतात सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते. याउलट जेथून लोक आले तेथील लोकसंख्या कमी होते हा अनुभव आहे.

2. लोकसंख्येच्या रचनेत बदल होतो :

साधारणपणे पुरुष लोकसंख्येचे स्थलांतर जास्त होते. विशिष्ट प्रदेशात पुरुषांची लोकसंख्या वाढते .तसेच तरुण लोकांचे प्रमाण वाढते. म्हणजेच लोकसंख्येची रचना स्थलांतरामुळे बदलते.

3. जन्म व मृत्यू दरातील बदल :

स्थलांतरित लोक तरुण असल्यामुळे ते ज्या प्रदेशात जातात तेथील जन्मदर वाढतो .परंतु ज्या प्रदेशातून त्यांनी स्थलांतर केलेले असते तेथील जन्मदर मात्र घटतो .

4 . कामगारांचा पुरवठा :

स्थलांतरित लोकांमुळे कामगारांचा पुरवठा वाढतो .परिणामी उद्योगांच्या विकासाला चालना मिळते. याउलट ज्या प्रदेशातून स्थलांतर होते तेथे कामगारांचा पुरवठा कमी होतो.

5. वेतनदर:

कामगारांचे ज्या प्रदेशात स्थलांतर होते तेथे स्पर्धेमुळे वेतन दर कमी होतात .त्यामुळे उद्योजकांचा नफा वाढतो.

6. सामाजिक संघर्ष वाढतो :

स्थलांतरित लोक ज्या प्रदेशात जातात तेथे त्यांना एकदम जुळवून घेता येत नाही .स्थानिक लोक व बाहेरचे लोक यांच्यात धार्मिक, वांशिक ,परंपरा ,चालीरीती इत्यादी कारणामुळे संघर्ष होऊ शकतात .उदाहरणार्थ अमेरिकेत डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या अमेरिका फर्स्ट या धोरणामुळे तेथे मूळचे अमेरिकन लोक व बाहेरच्या देशातून आलेले लोक यांच्यात संघर्ष वाढत गेला .

7. धर्म व भाषा वाद :

भिन्न धर्मांचे व भिन्न भाषा बोलणारे लोक एकत्र नव्याने येतात तेव्हा त्यांच्यात संघर्ष उद्भवतो .त्यांच्या आचार आणि विचारात भिन्नता असल्यामुळे संघर्षाचे प्रसंग उद्भवतात.

8. सामाजिक अभिसरण:

स्थलांतरामुळे सामाजिक अभिसरण जास्त प्रमाणात घडून येते .स्थलांतरित व स्थानिक लोकात आचार विचारांचे आदान-प्रदान होते. त्यामुळे चालीरीती ,परंपरा यांच्यात अनुकूल असे बदल घडून येतात. यातूनच सामाजिक अभिसरण वाढते.

9. सामाजिक सेवा सुविधांवर ताण येतो :

स्थलांतरामुळे महानगरांची लोकसंख्या वाढते .त्यातून तेथील पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा ,राहण्यासाठी घरे , शाळा महाविद्यालय या व्यवस्थेवर प्रचंड ताण निर्माण होतो.

10. बुद्धीचे वहन होते :

अविकसित देशातील बुद्धिमान लोक उदाहरणार्थ डॉक्टर, इंजिनियर ,शास्त्रज्ञ ,संशोधक, चार्टर्ड अकाउंटंट इत्यादी लोक त्यांना अधिक चांगल्या संधी मिळण्यासाठी प्रगत देशात स्थलांतर करतात. त्यामुळे संबंधित देशात प्रगती होते. पण मूळ देशात बुद्धिवान लोकांचे स्थलांतर झाल्यामुळे अडचणी निर्माण होतात.

11. अलीकडील काळातील स्थलांतर :

विसाव्या शतकात आणि एकविसाव्या शतकात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले आहे. आफ्रिका खंडातील लोक दुष्काळ आणि भूक या संकटामुळे इतर देशात स्थलांतर करत आहेत. भारत व पाकिस्तान यांच्यात फाळणी झाली तेव्हा हिंदू व मुस्लिमांचे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले. तसेच अरब देशात भारत व पाकिस्तानातील लोक मोठ्या प्रमाणात नोकरीधंद्यासाठी स्थलांतर करीत आहेत. भारतातील 70 लाख लोक अरब देशात नोकरी-व्यवसायासाठी गेलेले आहेत. बांगलादेश स्वातंत्र्ययुद्धाच्या वेळेला तेथील निर्वासित लोकांनी भारतात आश्रय घेतला होता .कोट्यवधी बांगलादेशी नागरिकांना आश्रय दिल्यामुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर ताण निर्माण झाला होता.

समारोप:

मानवी जीवनात सर्व जगभरात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होत असल्यामुळे जगातील विविध देशात आर्थिक-सामाजिक ,संस्कृतीक परिणाम घडून येत आहेत. काही परिणाम अनुकूल आहेत तर काही परिणाम प्रतिकूल आहेत . म्हणून प्रतिकूल परिणामांची तीव्रता कमी करण्यासाठी जगभरातील विविध देशांनी एकत्र येऊन उपाय योजले पाहिजेत. मानवता हा श्रेष्ठ धर्म आहे. म्हणून सर्व देशांनी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या नेतृत्वाखाली एकत्र येऊन योग्य ती धोरणे आखली पाहिजेत, म्हणजे स्थलांतरितांचा त्रास व दुःख कमी होईल. तसेच स्थानिकांचे प्रश्न सुद्धा कमी होतील. एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ या उक्तीप्रमाणे मानवी जीवन निर्माण होईल!

संदर्भ :

1. सी जे पाटील -अंकुशराव आहरे,मानवी भूगोल, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव. प्रथमावृत्ती, जुलै 2015,
2. प्रकाश सावंत, मानवी भूगोल, फडके प्रकाशन ,कोल्हापूर. प्रथमावृत्ती, जुलै 2014,
3. खतीब के ए, वसाहती भूगोल, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे .प्रथमावृत्ती ,2007 .
4. भोसले काटे, व्यावसायिक पर्यावरण, फडके प्रकाशन ,कोल्हापूर. प्रथमावृत्ती, जुलै 2015.
5. गौरव दत्त,अश्विनी महाजन,इंडियन इकॉनोमी, एस.चांद अँड कंपनी, प्रायव्हेट लिमिटेड ,रामनगर ,नवी दिल्ली ,67 वी आवृत्ती, सन 2013 ,

भारतातील शहरीकरणाचे स्वरूप व समस्या

प्रा.सौ.एन.एस. पाटील

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पलूस, जि. सांगली

प्रास्ताविक

भारतात अति प्राचीन काळापासून शहरीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाल्याचे दिसून येते. सिंधु संस्कृतीत हडप्पा, मोहनजोदडो यांसारखी विशाल व गजबजलेली शहरे प्रसिध्द होती. या शहरांमध्ये नागरी सुखसोई व समृद्धी होती. शहरांना एक प्रकारची वैभवशाली परंपरा होती. मात्र प्राचीन शहरांपेक्षा आधुनिक शहरे खूपच वेगळी आहेत. आजचे शहरीकरण हे औद्योगिक क्रांतीचे अपत्य आहे. भारतात जसजसे औद्योगिकरण होत गेले तसतसे शहरांची संख्या वाढत गेली.

शहरीकरण आणि विकास यांचा खूपच जवळचा संबंध आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने शहरीकरण आवश्यक आहे. ही गोष्ट खरी असली तरी शहरीकरणाच्या फायदयाप्रमाणेच शहरीकरणातून निर्माण होणा-या समस्याही दिवसेंदिवस वाढत आहेत. शहरीकरणातून निर्माण होणा-या समस्या जाणून घेण्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय निवडलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

1. भारताती शहरीकरणाचे स्वरूप जाणून घेणे.
2. भारतातील शहरीकरणाच्या समस्या अभ्यासणे.

शोधनिबंधाची अभ्यासपध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम साधनसामुग्रीवर आधारलेला असून पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, नियतकालीके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेट यामधून माहिती व आकडेवारी गोळा केलेली आहे.

शहरीकरणाचा अर्थ व व्याख्या

शहरीकरण म्हणजे शहराच्या लोकसंख्येची व त्यांच्या भौगोलिक क्षेत्राची वाढ होय. औद्योगिकरण व खेडयातून शहराकडे होणारे लोकांचे स्थलांतरण याचाही शहरीकरणामध्ये समावेश होतो.

व्याख्या

1. लोकसंख्येच्या केंद्रीकरणाची प्रक्रिया म्हणजे शहरीकरण होय.
2. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात नागरी भागात लोकसंख्येची झालेली अधिक वाढ म्हणजे शहरीकरण होय.

भारतातील शहरीकरण

भारतातील शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचा आढावा घेताना आपणास प्रामुख्याने तीन कालखंडाचा विचार करावा लागतो.

प्राचीन भारतातील शहरीकरण

प्राचीन कालखंडातील सिंधु संस्कृतीमध्ये मोहनजोदडोव हडप्पा ही महत्वाची शहरे म्हणून ओळखली जातात. मौर्यकालीन भारतातील पाटलीपुत्र हे सर्वात महत्वाचे मोठे व राजधानीचे शहर म्हणून ओळखले जाते.

मध्ययुगीन भारतातील शहरीकरण

मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी दिल्ली, लाहोर, लालकोट, तुघलकाबाद, फिरोजाबाद, आग्रा, फत्तेपूर सिक्री, विजयनगर, अहमदाबाद, लखनौ, हैद्राबाद, म्हैसूर, उदयपूर, जयपूर, बिकानेर, अमृतसर, या शहरांचा उदय व विकास घडवून आणला.

आधुनिक भारतातील शहरीकरण

आधुनिक भारतातील ब्रिटीश कालखंडात मुंबई, दिल्ली, कोलकत्ता व मद्रास ही प्रमुख शहरे म्हणून ओळखली जातात.

21 व्या शतकात भारतात शहरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढलेला दिसतो. 2030 पर्यंत भारतातील किमान 50 टक्के लोक शहरात राहत असल्याचे दिसून येईल असा तज्ञांचा अंदाज आहे. भारतात शहरीकरणात महाराष्ट्र, गुजरात, केरळ, तमिळनाडू, दिल्ली ही राज्ये आघाडीवर आहेत.

सध्या भारतात दिल्ली मुंबई, कोलकत्ता या शहरांची लोकसंख्या 1 कोटी पेक्षा जास्त आहे. तर 2030 पर्यंत पुणे, बंगलोर, चेन्नई, हैद्राबाद, अहमदाबाद व चंदीगड या शहरांची लोकसंख्या 1 कोटीच्या वर जाण्याची शक्यता आहे.

भारतातील तीन मेट्रो शहरांची लोकसंख्या ही कॅनडा, मलेशिया, सौदी अरेबिया, आस्ट्रेलिया या देशांपेक्षा जास्त आहे. या सर्व वाढत्या लोकसंख्येचा आजच्या शहरांवर परिणाम होत आहे. कारण शहरीकरण आणि त्यांचा वेग थोपविणे आता जवळपास अशक्य आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतातील शहरीकरणाची वाढ

जनगणना वर्ष	एकूण लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्या	टक्केवारी
1951	36-10	6-24	17-29
1961	43-92	7-89	17-96
1971	54-81	10-9	19-91
1981	68-33	15-9	23-33
1991	84-63	21-7	25-71
2001	102-71	28-5	27-78
2011	121-02	37-7	31-16

(स्रोत जनगणना अहवाल)

भारतातील शहरीकरणाची कारणे

- वाढती लोकसंख्या
- शेतीचा विकास
- औद्योगिकरण
- वाहतूक व दळणवळणाचा विकास
- सेवा क्षेत्राचा विकास
- बाजारपेठांचा विस्तार
- शैक्षणिक सोयीत वाढ
- प्रशासकीय कार्यालयांचे केंद्रीकरण

- सांस्कृतिक केंद्र
- शहरांचे आकर्षण

भारतातील शहरीकरणाच्या समस्या

मानवाने स्थायी जीवन जगण्याला सुरवात केल्यापासून शहरीकरणाच्या विकासाला सुरवात झाली. मात्र शहरीकरणाला खरी गती मिळाली ती औद्योगिक क्रांतीमुळे. औद्योगिक क्रांतीनंतर सर्वत्र कारखानदारीचा उदय झाला. त्याबरोबर शहरांची संख्या वाढू लागली. अस्तित्वात असलेल्या शहरांचा विस्तार झाला. तर काही नवीन शहरे उदयास आली. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेने जसा आर्थिक विकासाचा टप्पा यशस्वीपणे गाठला. तसे काही समस्याही शहरीकरणातून निर्माण झाल्याचे दिसून येते. भारतात शहरीकरणातून कोणत्या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्याची चर्चा पुढीलप्रमाणे

1) वाढती लोकसंख्या

शहरातील अनेक समस्यांचे मूळ शोधण्याचा प्रयत्न केल्यास ते वाढत्या लोकसंख्येत सापडते. व्यवसायाच्या, शिक्षणाच्या व इतर निमित्ताने ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे शहरी भागात सतत स्थलांतर होत असते. त्यामुळे शहरातील मूळच्या लोकसंख्येत दिवसेंदिवस भरच पडत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरातील मूलभूत सोई सुविधांवर ताण पडतो.

2) निवा-याची समस्या

वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरी भागात निवा-याची समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. कमी उत्पन्न गटातील लोकांना परवडणारी घरे खरेदी करणे कठीण बनलेले आहे. त्यामुळे ते अशा ठिकाणी राहतात जेथे भरपूर सूर्यप्रकाश, स्वच्छ हवा, पुरेसा पाणीपुरवठा, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन अशा सोई असत नाहीत. दिल्ली शहराचा विचार केल्यास येत्या 10 वर्षात सरासरी 5 लाख घरांचा तुटवडा निर्माण होण्याची शक्यता आहे. युनायटेड नेशन्स सेंटर फॉर ह्युमन सेटलमेन्ट्स (UNCHS)ने गृह दारिद्र्य ही एक नवीन संकल्पना मांडलेली आहे. या संकल्पनेत असे लोक समाविष्ट होतात की, ज्यांना सुरक्षित व निरोगी निवारा मिळू शकत नाही.

3) झोपडपट्टीची समस्या

शहरातील सततच्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे निवा-याची समस्या निर्माण होते त्यामुळे मिळेल त्याठिकाणी लोकवसाहती निर्माण होतात. त्यातूनच झोपडपट्टीचा उदय होतो. अशा अनियोजित वसाहतीमध्ये रस्ते, वीज, पाणी, स्वच्छता गृहे यांचा तुटवडा असतो. शिवाय सांडपाण्याची व्यवस्था नसल्याने ठिकठिकाणी दुषित पाणी, घाणीचे ढीग निर्माण होतात.

4) आरोग्याची समस्या

शहरी भागातील झोपडपट्ट्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात अस्वच्छता दिसून येते. ठिकठिकाणी कच-याचे ढीग, दुर्गंधी, दूषित हवा, दूषित पाणी, सांडपाण्याची समस्या इ.मुळे डेंग्यू, मलेरिया, डायरिया, स्वाईन फ्लू यासारखे आजार निर्माण होऊन मानवी आरोग्य धोक्यात आले आहे.

5) पाणीपुरवठ्याची समस्या

शहरातील लोकसंख्येला आवश्यक असणारा पाणीपुरवठा करताना प्रशासनाला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. शहरी भागात पिण्याच्या पाण्याबरोबर कारखाने, हॉटेल व्यवसाय व इतर कारणांमुळे पाण्याची मागणी होत असते. त्यामुळे शहरातील नागरिकांना स्वच्छ व गरजेनुसार पिण्याच्या पुरवठा कसा करावा ही एक समस्या निर्माण होते.

6) प्रदूषणाची समस्या

शहरी भागतील दैनंदिन घडामोडींमुळे वातावरणात वेगवेगळे विषारी वायू पसरले जातात उदा. कार्बनडाय ऑक्साईड, सल्फरडाय ऑक्साईड इ. म्हणजेच कारखाने, वाहने यापासून हवा प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण व जलप्रदूषण मोठया प्रमाणात होत आहे. तसेच सिमेंट कॉक्रीटच्या इमारती उष्णता शोषून घेतात. त्यामुळे शहरीचे तापमान तुलनेने जास्त राहते. त्याचे परिणाम आरोग्यांवर होत असतात.

7) पर्यावरणाचा –हास

शहरीकरणाचे अनिष्ट परिणाम पर्यावरणावर मोठया प्रमाणात होत असतात. शहराच्या विस्तारासाठी मोठया प्रमाणात वृक्षतोड केली जाते. नैसर्गिक नाले, तलाव, मुजवले जातात. पर्यावरण संवेदनशील क्षेत्रांमध्ये अनधिकत बांधकाम केले जाते. त्यामुळे पर्यावरणावर आणि जैवविविधतेवर विपरित परिणाम होतात. जमिनीतील भूजल पातळीत घट होत आहे. महापूर, जलप्रलय यांसारखी संकटे निर्माण होत आहेत. समुद्राच्या पाणीपातळीत वाढ, डोंगर टेकड्यांचा –हास होत आहे. थोडक्यात पर्यावरणाचा समतोल बिघडत आहे. म्हणूनच दिल्ली हे प्रदूषित शहर, कलकत्ता हे उष्णतेचे बेट तर मुंबई हे झोपडपट्टयाचे शहर म्हणून ओळखले जाते.

8) अतिक्रमणाची समस्या

वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरांमध्ये अतिक्रमणाची समस्या वाढत आहे. जागेच्या अभावामुळे किरकोळ व्यापारी, फिरते व्यापारी रस्त्यावरच दुकाने मांडतात, त्यामुळे वाहतुकीची कोंडी होताना दिसते. अतिक्रमणामुळे शहरातील रिकाम्या जागा, खेळाची मैदाने, बाग बगीचे कमी होत आहेत.

9) वाहतूक समस्येवर ताण

शहरातील वाढत्या लोकसंख्येबरोबर वाहनांची संख्याही वाढत आहे. शहरातील लोक कामानिमित्त बाहेर पडताना स्वतः च्या खाजगी वाहनांचा वापर करतात. तसेच प्रवासी वाहतुकीसाठी शहरी बसेस, मालवाहतूकीची साधने यांची रस्त्यावर सतत रहदारी सुरु असते. त्यामुळे वाहतुकीची कोंडी निर्माण होऊन वाहतूक व्यवस्था कोलमडते. परिणामी अपघाताचे प्रमाण वाढते.

10) घनकच-याची समस्या

शहरातील वाढत्या लोकसंख्येमुळे घनकच-याचे प्रमाण वाढत आहे. त्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी योग्य जागा व पुरेशी व्यवस्था उपलब्ध नाही. त्यामुळे ठिकठिकाणी घाणीचे ढीग निर्माण झालेले दिसतात. त्यामुळे घनकच-याच्या व्यवस्थापनाची समस्या निर्माण होते.

11) तीव्र स्पर्धा व भ्रष्टाचार

शहरी जीवन हे खूपच गतीमान असले. त्यामुळे सर्वत्र स्पर्धा दिसून येते. या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी प्रत्येकाची धडपड सुरु असते. शिवाय वाढती महागाई, अपूरा पगार, उच्च राहणीमानाची लालसा या कारणामुळे मिळेल त्या मार्गाने पैसा मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. यातूनच भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, दप्तर दिरंगाई हे दोष निर्माण झालेले दिसतात.

12) गुन्हेगारीत वाढ

मोठी शहरे ही आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण बनलेली आहेत. त्यामुळे शहरी लोक आत्मकेंद्री व स्वार्थी बनतात. झटपट श्रीमंत होण्यासाठी, चुकीच्या मार्गाचा अवलंब केला जातो. यातून गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढते. दहशतवादी हल्ले घडून येतात. सामाजिक शांतता नष्ट होते. आजपर्यंत भारतात जे दहशतवादी हल्ले झाले. ते प्रामुख्याने दिल्ली, मुंबई, पुर्ण यासारख्या मोठया शहरात झालेले आहेत. कडक सुरक्षा व्यवस्था असूनही असे हल्ले रोखणे अवघड झाले आहे.

13) सामाजिक जबाबदारीचा अभाव

शहरीकरणामुळे सामाजिक जबाबदारीचा अभाव दिसून येतो. शहरी भागात एकत्र कुटुंबपध्दती ऐवजी विभक्त कुटुंबपध्दती निर्माण झालेली दिसते. त्यामुळे शहरी लोकांची कौटुंबिक व सामाजिक बांधिलकी कमी झालेली आहे. आदरातिथ्य, पाहूणचार, शेजारधर्म ही सामाजिक मूल्ये जोपासली जात नाहीत.

घरातील वयोवृद्ध लोकांची जबाबदारी स्विकारण्यास शहरी लोकांकडे वेळ नाही. त्यामुळे शहरात वृद्धाश्रमांची संख्या वाढत आहे.

सारांश

भारतात भविष्यकाळात शहरीकरणातून निर्माण होणा-या समस्यांबाबत संयुक्त राष्ट्रसंघाने धोक्याचा ईशारा दिलेला आहे. त्यांच्या अहवालानुसार भारताची राजधानी असलेले दिल्ली हे शहर जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे दुसरे शहर आहे. भारतातील शहरांच्या वाढीचा वेग पाहता येत्या 15 ते 20 वर्षात जगातील सर्वात मोठी शहरे भारतात असतील.

भारतीय शेतीची घटती उत्पादकता, ग्रामीण भागात पर्यायी राजगाराचा अभाव त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकसंख्या नोकरी व्यवसायाच्या निमित्ताने शहरी भागात स्थलांतरित होत असून शहरांचे आकारमान वाढत आहे. प्रशासन व्यवस्थेवर ताण वाढत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतातील केंद्र सरकार, राज्य सरकारे व स्थानिक स्वराज्य संस्था या सर्वांनी शहरीकरणाच्या समस्येचा गाभीर्याने विचार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

- 1) देसाई, डॉ. भालेराव - भारतीय अर्थव्यवस्था निराली प्रकाशन
- 2) बोसे आशिष - भारतीय शहरीकरणाचा अभ्यास
- 3) S. Mukharjee and Siddharth – “ Cities Urbanization and Urban System”
- 4) Ghure G.S. – Cities and Civilization
- 5) अर्थसंवाद
- 6) दैनिक सकाळ, पुढारी, लोकमत
- 7) <https://www.loksatta.com>
- 8) डॉ. ज्योतीराम मोरे, डॉ. संजय पवार, डॉ. अशोक थोरात - मानवी भूगोल (2019) – निराली प्रकाशन
- 9) <https://www.upa.org.com>

भारतातील वाढत्या शहरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या आणि त्यावरील उपाय

प्रा.मनिषा भिमराव शेळके

संशोधक विद्यार्थी

अर्थशास्त्र विभाग शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

प्रा. डॉ.एस.एम.भोसले

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक

सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय,

सातारा.

प्रस्तावना –

“शहरीकरण” हे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रगतीचे साधन आहे. शहरीकरण ही खरोखरच शहरी बनण्याची प्रक्रिया आहे. शहरामध्ये जाणे, शेतीपासून दुसऱ्या व्यवसायात बदल करणे जसे व्यापार, उत्पादन, उद्योग, व्यवस्थापन आणि व्यवहाराच्या पध्दती संबंधी बदल, परस्पर संबंधांच्या संपूर्ण प्रणालीमध्ये विस्तार करणे आहे. ज्यायोगे लोकसंख्या स्वतः निवासस्थानामध्ये अडकून रहाते. वाढत्या औद्योगिककरणामुळे नविन शहरांची वाढ होते. वाढत्या शैक्षणिक, वैद्यकीय, वाहतूक दळणवळण, रोजगाराच्या संधीमुळे ग्रामीण भागातून लोकांचे शहराकडे स्थलांतर होते. यामुळे शहरी लोकसंख्या वाढून शहरात नवीन आर्थिक व सामाजिक समस्या निर्माण होतात.

शहरीकरण –

शहरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्याद्वारे मोठ्या प्रमाणावर लोक एकवटतात व ठरावीक भागात स्थायीक होवून फलस्वरूप विविध सामाजिक संस्था स्थापन करून आपली जीविका निर्माण करतात. शहरीकरण ही प्रक्रिया शहरी बनण्याची प्रक्रिया आहे. त्याची ढोबळमानाने व्याख्या पुढील प्रमाणे.

1. लोकांची संख्या वाढत असताना एखाद्या ठिकाणी लोकसंख्या शहरापासून आसपासच्या भागात पसरते. त्याला शहरीकरण म्हणतात.
2. डेवीस यांच्यामते “शहरीकरण म्हणजे पारंपारीक ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे आधुनीक औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत होणारे परिवर्तन असून या प्रक्रियेतून ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे केंद्रीकरण नागरी भागामध्ये होत असते”

शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत शेती हे धनोत्पादनाचे साधन नसून यंत्राच्या माध्यमातून धनोत्पादन होते. उद्योग, व्यवसाय सेवा क्षेत्राचा विकास होवून नवीन सामाजिक व संस्कृतीक चौकटीचा उदय होतो. भांडवलशाही हा नवीन मालकवर्ग तयार होतो. झोपडपट्टीवाले, फेरीवाले व चाळीत राहणाऱ्या मध्यम वर्गीयांच्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्ततादेखील योग्यरित्या होत नाही.

भारतातील शहरीकरण –

देशाच्या आर्थिक व औद्योगिक विकासामध्ये शहरीकरणाचा मोलाचा वाटा असतो. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात शहरीकरणाचा फारसा विकास झाला नाही. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळात शहरी लोकसंख्येच्या प्रमाणात मोठा बदल झाला. सन 2020 मध्ये भारताची एकूण लोकसंख्या 138 कोटी झाली आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत

जगामध्ये चीननंतर भारत दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येतील बदल पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

कोष्टक क्र. 1

भारतातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येतील बदल

वर्ष	एकूण लोकसंख्या कोटी	ग्रामीण लोकसंख्या कोटी	शहरी लोकसंख्या कोटी
1951	36.11	29.87 (82.7)	6.24 (17.3)
1961	43.92	36.03 (82.0)	7.89 (18.0)
1971	54.82	43.99 (80.1)	10.91 (19.9)
1981	68.52	52.27 (76.7)	15.95 (23.3)
1991	84.43	62.71 (74.3)	21.72 (25.7)
2001	102.70	74.20 (72.2)	28.50 (27.8)
2011	121.05	83.34 (68.85)	37.71 (31.15)
2020	138	90.44 (65.53)	47.56 (34.47)

स्रोत – 1. विविध जनगणना अहवाल, रजिस्टर जनरल भारत
2. सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय भारत सरकार

वरील कोष्टक क्र. 1 मध्ये असे दिसून येते सन 1951 मध्ये भारताची लोकसंख्या 36.11 कोटी होती. ती वाढून 2020 मध्ये 138 कोटी झाली. ही वाढ 382.16 टक्के इतकी होती. सन 1951 मध्ये शहरी भागामध्ये 17.3 टक्के तर लोक ग्रामीण भागात 87.7 टक्के लोकसंख्या राहत होती. सन 2020 मध्ये शहरी भागात राहणारी लोकसंख्या 34.47 टक्के इतकी वाढली. ही वाढ दुपटीने झाल्याचे दिसून येते.

कोष्टक क्र. 2

भारतातील शहरीकरण

अ. नं.	राज्य	शहरी लोकसंख्या
1	दिल्ली (केंद्रशासित प्रदेश)	97.25 %
2	तामिळनाडू (राज्य)	48.4 %
3	केरळ	47.7 %
4	महाराष्ट्र	45.2 %

वरील कोष्टक क्रमांक दोन मध्ये भारतातील शहरीकरण झालेल्या राज्यांची टक्केवारी दाखविली आहे. दिल्ली या केंद्रशासित प्रदेशामध्ये 97.25 टक्के सर्वाधिक शहरीकरण झालेले आहे. देशात सर्वाधिक शहरीकरण झालेल्या राज्यांमध्ये प्रथम क्रमांक तामिळनाडू राज्य 48.4 टक्के त्यानंतर केरळ 47.7 टक्के दुसरा क्रमांक आणि महाराष्ट्र 45.2 टक्के तिसऱ्या क्रमांकाचे शहरीकरण झालेले राज्य आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशात शहरीकरणाचा दर कमी आहे. पण वाढत्या शहरीकरणामुळे विविध आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांचा जन्म होत आहे. भारतातील वाढत्या शहरीकरणाच्या समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

भारतातील वाढत्या शहरीकरणातील समस्या –

शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत देशाची सर्वांगीण प्रगती होत असली तरी शहरीकरण आपल्याबरोबर अनेक नव्या समस्याही घेवून येत असते. भारतासारख्या विकसनशिल देशाला शहरीकरणामुळे पुढील समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

1. जास्त गर्दी –

शहरीकरणामध्ये स्थलांतर ही अत्यंत महत्वाची प्रक्रिया आहे. ग्रामीण भागातील लोक नोकरी, व्यवसाय, मुलांचे शिक्षण, शहरी आकर्षण अशा अनेक कारणाने शहरी भागात स्थलांतर करतात. या स्थलांतरीत लोकांना पायाभूत सुविधा व इतर अनेक समस्यांना शहरामध्ये तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे शहरातील गर्दी वाढते.

2. गृह निर्माण समस्या –

वाढत्या शहरी लोकसंख्येसाठी गृहनिर्माण ही एक मोठी समस्या आहे. घरांच्या वाढत्या किंमतीमुळे मध्यमवर्गीय व अल्प उत्पन्न असणाऱ्या लोकांना शहरात घरे घेणे कठीण झाले आहे. त्यामुळे हे लोक योग्य सूर्यप्रकाश, आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, उर्जा, रस्ते इत्यादी पासून वंचित असतात. युनायटेड नेशन्स सेंटर फॉर ह्युमन सेटलमेंट्सने (यूएनसीएचएस) ने "गृहदारिद्र्य" अशी संकल्पना मांडली आहे. ज्यात असे लोक मोडतात की जे, सुरक्षित आणि निरोगी निवारा जसे नळाच्या पाण्याचा पुरवठा किमान स्वच्छता, ड्रेनेज, घरगुती कचरा वाहून नेण्याची तदतुद इत्यादीपासून वंचित राहतात.

3. अस्वच्छता –

शहरी भागात विशेषतः झोपडपट्टी वसाहतीमध्ये अस्वच्छता आणि रोगराई मोठ्या प्रमाणात पसरलेली दिसते. जसे की डायरीया, मलेरिया इ. प्रादुर्भाव दिसतो. असुरक्षित कचरा विल्हेवाट ही एक शहरी भागातील गंभीर समस्या आहे. सांडपाणी व गटारीची व्यवस्था नसल्यामुळे सर्व परिसरात अस्वच्छता आढळते.

4. सुरक्षित पिण्याचे पाणी –

भारताच्या शहरीकरणाच्या झोपडपट्टी भागातील लोकांना स्वच्छ व शुध्द पिण्याच्या पाण्याची सोय असत नाही. मुख्यतः पाणी पुरवठा उथळ हातपंपावर अवलंबून असतो. त्यामध्ये लोक कपडे भांडी धुतात, हातपंपाचे भोवती घाण पसरलेमुळे भूगर्भातील पाणी देखील दुषीत बनते. परिणामी लोक पाण्यामुळे होणारे रक्तपेज, अतिसार, मलेरिया टायफॉईड इत्यादी आजारांमुळे ग्रस्त असतात.

5. झोपडपट्ट्या व वसाहती –

शहरी भागामध्ये अनियोजित पाणी बिनधास्त झोपड्या व वसाहतीमध्ये वाढ झालेली आहे. जागेचा भाव व जागेचा उच्च किंमती यामुळे झोपड्यामध्ये वेगाने वाढ होत आहे. या भागामध्ये जास्त गर्दी व स्वच्छतेचा अभाव, अपुरा सूर्यप्रकाश, शौचालय सुविधांचा अभाव, पिण्याचे पाणी, रस्ते, आरोग्य अशा अनेक बाबतीत कमतरता आढळून येतात.

6. अपुऱ्या पायाभूत सुविधा –

भारतातील शहरी भागात पायाभूत सुविधांचा अभाव दिसून येतो जसे पाणीपुरवठा, स्वच्छता, वीज, रस्ते, गटारे, शाळा, आरोग्य केंद्रे, बाजारपेठा अशा अनेक प्रकारच्या सुविधांचा अभाव दिसून येतो.

7. वाहतुकीची कोंडी –

भारतातील सर्व शहरे तीव्र स्वरूपाच्या वाहतूकीने त्रस्त आहेत. शहरीकरणाचा आकार वाढत असताना वाहतुकीची समस्या जटिल बनली आहे. अनेक वेळा कामासाठी, खरेदीसाठी प्रवास करीत असतात. खाजगी व सार्वजनिक बसेस, गाड्या तसेच रहदारी करणारे लोक सकाळी व सायंकाळी मोठ्या संख्येने प्रवास करीत असलेमुळे वाहतुकीची कोंडी निर्माण होते.

8. पर्यावरण समस्या –

देशाच्या शहरी भागात अपुरी व अयोग्य सांडपाणी व्यवस्थेमुळे गटारी तुडूंब भरून रस्त्यावर पाणी वहात असते. अशा दुषीत पाण्यामुळे अनेक रोग पसरतात, कचरा विल्हेवाट ही गंभीर समस्या सुका व

ओला कचरा वाहून नेण्याची सुविधा नसलेमुळे लोक अनेक आजाराला बळी पडतात, तसेच वाढत्या वाहनांचे धुरामेळे प्रदुषण वाढते. रस्ते व घर बांधणीसाठी वृक्षतोड झालेमुळे उष्णता वाढते.

9. शहरी गुन्हेगारीत वाढ –

देशात वाढत्या शहरीकरणाबरोबर स्पर्धा, स्वार्थ, लहरीप्रमाण, भयानक सामाजिक-आर्थिक विषमता, वाढती बेरोजगारी, गर्दीत एकटेपणाची भावना अशा अनेक कारणामुळे गुन्हेगारी क्षेत्रात वाढ झाली आहे. खुन, अपहरण, बलात्कार, दरोडे इ. गुन्ह्यात वाढ झालेली आहे. मेट्रो सिटीजमध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच लाचखोरी व भ्रष्टाचाराचे प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

उपाययोजना –

सरकारने ग्रामीण भागामध्ये लहान-मोठे प्रकल्प उभारून ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार उपलब्ध करून द्यावा जेणेकरून शहरी स्थलांतर कमी होईल. सरकारने ग्रामीण भागात जलसिंचन व शेतकऱ्यांसाठी विविध विकास योजना व पायाभूत सुविधा द्याव्यात.

सरकारने घरकुले व आवास योजना सुरू करून गरीबांसाठी घरबांधणी करणे तसेच गृहबांधणीसाठी सरकारी अनुदाने गरजू व्यक्तींना देवू करणे.

शहरी भागात विशेषतः झोपडपट्टी भागामध्ये पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे, गटाराची व्यवस्था, रस्ते इ. व्यवस्था तसेच शाळा, आरोग्य सुविधा अशा मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

शहरामध्ये जलद औद्योगिककरणावर मोठ्या प्रमाणात भर द्यावा. जेणेकरून रोजगार सुविधा उपलब्ध होतील. शहरामध्ये कामगारांचेवर होणारा अन्याय कमी होणेसाठी कामगारसंघटनांनी एकत्रीत येवून मागण्या प्रभावीपणे मांडव्यात.

शहरामध्ये श्रमिकांना काम उपलब्ध करून देणेसाठी रोजगार विनीमय केंद्रात वाढ करावी तसेच व्यावसायिक शिक्षणावर भर द्यावा. तसेच आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करून गुन्हेगारीवर आळा बसविणेसाठी नैतिकता आणि सामाजिक मुल्ये रुजविणारी शिक्षण व्यवस्था निर्माण करावी.

अशाप्रकारे शहरीकरणामुळे अनेक समस्या उदभवत असल्या तरी शहरीकरण ही प्रक्रिया देशाच्या सर्वांगिन विकासासाठी आवश्यक आहे. सरकारने शहरातील सर्व स्तरावरील लोकांच्या कल्याणसाठी योग्य धोरणे आखून त्याची अंमलबजावणी करावी.

संदर्भग्रंथ

1. दत्त गौरव आणि सुंदरम, महाजन आशिवीनी (2018), 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस.चॉंद आणि कंपनी लिमिटेड, नवी दिल्ली.
2. पुरी व्ही. के. आणि मिश्रा एस. के. (2017) 'भारतीय अर्थव्यवस्था' हिमालया पब्लिकेशन्स हाऊस
3. www.Mohua.gov.in
4. www.Statista.com
5. www.yourarticlelibrary.com